

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK XXVII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

Világháborútól

VILÁGHÁBORÚIG

FEJEZETEK A KÉT VILÁGÉGÉS TÖRTÉNETÉBŐL

A tematikus lapszám szerkesztője Kiss Gábor Ferenc

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC

Szerkesztőbizottság SZEGFŰ LÁSZLÓ (elnök), JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NAGY TAMÁS, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE, RÁCZ LAJOS

Tanácsadó testület ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR, BANGÓ JENŐ, GARDA DEZSŐ,
GEBEI SÁNDOR, **KOSZTA LÁSZLÓ** KUBINSZKY MIHÁLY, SZAKÁLY SÁNDOR, SZELÉNYI IVÁN

Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA,
MALÉTH ÁGNES, MIKLÓS PÉTER, NAGY GÁBOR DÁNIEL

Munkatársak GATTI BEÁTA, KISPÁL RICHÁRD

Számunk az EIKKA Alapítvány, az EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szegedi Tudományegyetem Polgáraiért Alapítvány, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HŐK és a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

A Belvedere Meridionale online elérhető itt:
www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

A szerkesztőség címe: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36 62/546-252
E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu, szerk@belvedere.meridionale.hu
Kiadja a Belvedere Meridionale Kft.
ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

Tartalomjegyzék Content

TANULMÁNYOK — STUDIES

BENCsik PéTER

- Az első világháború okairól* {5}
 The Causes of the Great War
 DOI 10.14232/belv.2015.4.1

OLASZ LAJOS

- A hátszág légvédelmének kiépítése az I. világháború időszakában* {24}
 Construction of the Air Defence of Hinterland During the World War I
 DOI 10.14232/belv.2015.4.2
A hátszág légvédelme.doc

KISpÁL RICHÁRD

- A magyarországi szerbek és a magyar állam kisebbségpolitikája az első világháborúban* {42}
 Serbs in Hungary and the Minority Policy of the Hungarian State in World War I
 DOI 10.14232/belv.2015.4.3

FRÖHLICH DÁVID

- A lovasság és a páncélos erők viszonya a két világháború közötti magyar katonai gondolkodásban* {60}
 The Relation of the Cavalry and Armoured Troops in the Hungarian Military
 Thinking between the Two World Wars
 DOI 10.14232/belv.2015.4.4

KÖRÖS ÁKOS

- Kiszombor történeti demográfiaja (1830–1839) az anyakönyvi vizsgálatok alapján* {69}
 Historical Demography of Kiszombor Based
 on the Examination of Registers from 1830–1839
 DOI 10.14232/belv.2015.4.5

KÖZLEMÉNYEK — PUBLICATIONS

NAGY TAMÁS

- Egy tragikus és egy ünnepélyes vasúti utazás 1916 telén* {89}
 A tragical and ceremonial travel in 1916
 DOI 10.14232/belv.2015.4.6

LAKI ÍLDIKÓ

- Városi szerepek – avagy napjaink foglalkoztatottsági kérdése Százhalombattán* {97}
 Urban Roles – Employment Opportunities in Contemporary Százhalombatta
 DOI 10.14232/belv.2015.4.7

LAKOS KATALIN

- Mikor élt a Buddha? Kérdések és lehetséges válaszok* {111}
 When Did Buddha Live? Questions and Possible Answers
 DOI 10.14232/belv.2015.4.8

SZEMTANÚ — EYEWITNESS

OLÁH ANDRÁS PÁL

- Az OVERLORD hadművelet, azaz az 1944. évi nyugat-európai partraszállás számára nyújtandó légi támogatás a Földközi-tengeri térségből (forrásközlés)* {123}
 Operation OVERLORD – The Possibilities of Air Support by
 Mediterranean Allied Air Force (source publication)
 DOI 10.14232/belv.2015.4.9

JANCSÁK CSABA

- „Próféták”. Hallgatói demokráciakísérlet a hatvanas években, Szegeden* {129}
 «Prophets» – Students’ Political Attempt to Make Democracy
 in the Early 1960s in Szeged, Hungary
 DOI 10.14232/belv.2015.4.10

KUTATÁS KÖZBEN — WORKING PAPERS

SZABÓ SÁNDOR

- Világháborús narratívák Kunszentmártonból* {140}
 World War Narratives from Kunszentmárton
 DOI 10.14232/belv.2015.4.11

HORVÁTH CSABA

- „Földi” felderítés az európai hadszíntéren a második világháborúban* {147}
 Ground reconnaissance at the European Theater in the World War Two.
 DOI 10.14232/belv.2015.4.12

TÉKA — REVIEW

- LAKATOS ARTÚR LÓRÁND: *A „magyar narancs”* The „Hungarian Orange”
 Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária: *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási tervek átültetése Magyarországon, 1948–1956.* {156}
 DOI 10.14232/belv.2015.4.13

HÁZTÁJI — HOME GROWN

- Egy könyv apropóján... Beszélgetés Tomka Béla professzorral. (Beszélgetőtárs: Rácz Lajos)* {158}
 Apropos of a book... Interview with professor Béla Tomka
 DOI 10.14232/belv.2015.4.14

- LÉNÁRT ANDRÁS: *Átmenetek. Diktatúrából a demokráciába. – Konferenciabeszámoló* {169}
 Transitions. From Dictatorship to Democracy.
 DOI 10.14232/belv.2015.4.15

BENCSIK PÉTER PHD

bencsikp@yahoo.com
adjunktus (SZTE BTK)

Az első világháború okairól

— The Causes of the Great War —

Abstract After hundred years, the debate on the origins of the Great War is still intense and heated. Books dealing with this topic can fill a whole library. This short study tries to summarize the last twenty years of this debate, which is not really known to the Hungarian-speaking public. Hence, the author argues that one should differentiate between ‘sin’, ‘responsibility’ and ‘causes’. Another thing that we should understand as well is the difference between causes and causers. Both of them can be studied in the case of the first, localized war between Austria-Hungary and Serbia and in the case of the world war. Finally, there are also ‘superficial’ and deeper (viz. more complex) causes of the Great War.

After hundred years of the outbreak of the war, historians still disagree even in the simplest question: was the war ‘accidental’ or, on the contrary, a result of a long international rivalry. The author examines the role of nationalism, imperialism, secret diplomacy, expansionism, mobilization, the Schlieffen-plan etc.; then summarises the deeper causes such as fear, the misunderstanding of the new international system and political changes, the disharmony of political and military leaders etc. After all, it seems that the outbreak of the war was a result of several different decisions. Most of them were aimed at avoiding war, but the overall effect of them was different.

The most recent researches suggest that every country had its own responsibility in starting the war. It was not only Germany, but also Russia, Austria-Hungary and, to a lesser extent, France and Britain held some responsibility as well. The personal responsibility is much more disputable; however, it is certain that there were political and especially military leaders who committed ‘sins of omission’ or ‘sins of commission’.

Keywords World War I, crisis in July, responsibility of war, war crime, nationalism, militarism, imperialism, secret diplomacy, expansive efforts, mobilisation, concert of great powers, Schlieffen-plan, fear

DOI 10.14232/belv.2015.4.1
<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:
Bencsik Péter (2015): Az első világháború okairól. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 5–23. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Az 1914-ben kirobbant Nagy Háború okairól már könyvtárakat megtöltő mennyiségű könyv született. Ebből a szempontból egy viszonylag rövid tanulmányban erre vállalkozni talán túlzott merészségnek tűnik. Amiért mégis megpróbálom, annak két oka van. Magyarországon, de legalábbis magyarul a fent említett könyvtárnyi irodalomnak csak töredéke érhető el, így az érdeklődő olvasók erről alig ismernek valamit. A másik ok az, hogy még a nemzetközi irodalomban is a téma kapcsán különböző kérdések (a háború okai és a háborús bűnösség kérdése, a rövid- és hosszú távú okok, valamint a háború kezdetének és eszkalálódásának okai) fonódnak össze, sok esetben zavart okozva az olvasóknak a megértés terén.

Tanulmányomban ennek megfelelően terjedelmi okokból nem tudok szolgálni részletes historiográfiai elemzéssel, sőt még a 2000-es években megjelent valamennyi műre sem tudok kitérni. Szintén nem vállalkozhatom arra, hogy az 1914-es év eseményeiről, különösen a júliusi válságról hosszasan beszámoljak. Annak is csalódást kell okoznom, aki valamilyen rövid, és főleg végső választ vár arra a kérdésre: mi(k), vagy ki(k) okozta(k) a „huszadik század öskatasztrófájának”¹ kitörését. Az okok kapcsán a végső szót nem lehet kimondani, szinte minden újabb mű, ami a háborúról szól, előáll valami lélegzet-elállító új teóriával, amit a többi történész persze gyakran hevesen próbál megcáfolni. Ehelyett céлом az, hogy röviden, az alapvető események és szereplők ismeretét feltételezve felsoroljam, számba vegyem és mérlegeljem a legfontosabb okokat és a nagyhatalmak² lépéseinek mozgatóit.

Az első zavart a megértésben az kelti, hogy összekeveredik az okok és a felelősök kérdése. Ez pedig alapvetően téves megközelítés, mégis már 1914 óta folyamatosan jelen van. 1918 után, elsősorban a versailles-i békében – de már előtte, a háború idején is – az antant-hatalmak Németországot és szövetségeseit tették felelőssé a veszteségekért és károkért, amit támadásukkal okoztak. Ez a „felelősség” kimondva-kimondatlanul Németország bűnösségét jelentette, hiszen az antant propagandája ezt folyamatosan hangoztatta is, s ugyanezt sugallták a békeszerződés büntető rendelkezései is,³ amelyek II. Vilmos volt német császárt is vád alá helyezték. A fent említett zavart az okozza, hogy a háborúk legitimitásának megítélése épp a 20. század elején változott meg. Korábban a monarchikus–feudális legitimitás elve szerint a háború a konfliktusok elintézésének bevett módja, tehát legitim eszköz volt, ha minden más (diplomáciai stb.) megoldás kudarcot vallott. Ez az elv, amely szerint a legitim dinasztiai a nép megkérdezése nélkül indítanak háborút és ennek eredménye alapján szintén a nép megkérdezése nélkül döntenek egyes területek el- vagy visszacsatolásáról, a francia forradalom (és a nacionalizmus megjelenése) következtében ugyan megrendült, de a bécsi kongresszuson sikerült helyreállítani az „európai koncert” intézménye révén.⁴ 1914-ben tehát egy legitim háború kezdődött, amellyel kapcsolatban eleinte egyik nagyhatalom sem fogalmazott meg valamelyik fél felelősségével kapcsolatos vádat. A háború elhúzódása és egyre totálisabbá válása miatt azonban felerősödött a háború „törvényen kívül helyezésének” újszerű gondolata. A háború súlyos következményei, eldurvuló erőszakja egyre több emberben vetette fel a kérdést: ki a felelős, ki a bűnös ezért? A legitim háború menet

¹ KENNAN 1979. 3.

² Számos kisebb hatalom 1914-es külpolitikájáról (semlegességi döntéséről vagy a háborúba való belépéséről) lehet alapos feldolgozásokat olvasni. Olaszország: BOSWORTH 1979.; Oszmán Birodalom: AKSAKAL 2008.; Hollandia: ABENHUIS 2006.; Spanyolország: PALLAGI 2007. stb. Ezekre azonban e tanulmányban nem térek ki.

³ Élesen ítéli el a versailles-i béke ezen cikkelyeinek vakságát, „amely a háború argumentációját viszi tovább”, egy francia szerzőpáros: AUDOIN-ROUZEAU – BECKER 2006. 177–181.

⁴ BIBÓ 1990. 310–319. Bibó arról is ír, hogy a háború természetesen kivételesen alkalmazható elv volt, és már jóval 1914 előtt voltak olyan háborúk is, amelyeket cinikusan, önzően vagy más élitélhető módon indítottak.

közben „bűnös” háborúvá alakult át, ám ezt a menet közbeni változást a kor emberei nem tudatosították. Nem látták be, hogy bűnöst, de még felelőst keresni is értelmetlen.⁵ Az, hogy valamelyik ország háborút okozott, nem jelenti egyben azt is, hogy azt akarta is; a háború kitörése pedig nem valami bűncselekmény volt, hanem tragédia, szögezi le Christopher Clark is.⁶

Ennek értelmében – noha sokan a mai napig felelősségről vagy bűnről beszélnek – az első világháború kitörésének nem volt felelőse, pláne nem volt bűnöse. Egyes cselekmények ettől még tekinthetők háborús bűnnek, de a háború kirobbantása semmiképpen nem.

A második zavar okozója az, hogy gyakran összekeverednek a háború okai és okozói is. Nem mindegy, hogyan kérdezzük: Ki okozta vagy mi okozta a háborút? A ki (vagy kik) kérdésre adandó válaszok egyes személyek (vagy országok) képében jelölik meg a választ (igen közel kerülve a „felelősség” fent jelzett problémájához). A mi (vagy mik) kérdésre adott válaszok pedig személytelen tényezőkre, bonyolult jelenségekre (az imperializmus, a militarizmus, a nacionalizmus stb.) sőt nem egy esetben a véletlenre hivatkoznak okokként. Mindenesetre, ha felelősről nem is beszélhetünk, nem értelmetlen dolog felkutatni az okozókat. Kik okozták a háborút? Melyik ország robbantotta ki? A későbbiekben erre is választ próbálok keresni, csakúgy mint arra, hogy milyen mélyebb okai voltak a háborúnak.

A harmadik zavar az okozók kapcsán merül fel. Nem mindegy ugyanis, hogy melyik háború kirobbantásának okozóját keressük. Bár látszólag csak egy háborúról beszélünk, de valójában két háború indult:⁷ a „harmadik Balkán-háború”,⁸ ami – ha lokalizált maradt volna – koránt sem döntötte volna pusztulásba Európát; valamint a világháború. Tehát külön lehet vizsgálni azt, hogy ki okozta az eredeti háborút, illetve ki (vagy mi) okolható a háború kiszélesedéséért.

A negyedik zavar, illetve, amelyet fel kell ismernünk a válaszadás során, az eltérő mértékek problémája. Ha például a háború okozóit („felelőseit”) keressük, a felelősség nagysága az egyes személyek és államok kapcsán is eltérő lehet. Sean McMeekin az 1914-es tettek kapcsán is megkülönbözteti a mulasztásos (*sins of omission*) és a szándékos (*sins of commission*) „bűnöket”.⁹ Szintén külön kellene választani egymástól a mélyebb, strukturális okokat és a felszínes okokat. A felszínes okok közé sorolom az egyes országok közötti ellentéteket, a kétségtelenül létező szembenállást pl. a Monarchia és Szerbia, a Monarchia és Oroszország, Németország és Franciaország vagy Németország és Nagy-Britannia között. Ezek kétségtelenül hozzájárultak a háború kitöréséhez, de önmagukban nem tudják megmagyarázni azt, hogy miért tört ki a háború, illetve miért éppen akkor, 1914 nyarán. A strukturális okok közé olyan tényezőket sorolok, amelyeket Ormos Mária így foglalt össze: „a hatalmi kérdések átalakulásának meg nem értése és az angol–német kereskedelmi verseny mellett az előzőleg elért hatalom féltése (Anglia, Ausztria–Magyarország) és a tradicionális hódító (Németország, Oroszország, Olaszország), visszahódító (Franciaország) törekvések összessége és összefonódása vezetett ahhoz, hogy egy helyi atrocitásból világméretű katasztrófa váljon.”¹⁰

⁵ Ezzel egyetért a nemzetközi szakirodalom is. Lásd például: FROMKIN 2004. 268. Ugyanakkor kétségtelen, hogy már 1914 megkezdődött a háborúk morális elítélése. Ferenc József császár már 1907-ben azt mondta vezérkari főnökének, hogy a preventív háború elfogadhatatlan a korabeli normák számára. MULLIGAN 2010. 117. Erre utal az is, hogy a júliusi válságban minden nagyhatalom védekező háborúnak állította be lépéseit.

⁶ CLARK 2013. 560–561.

⁷ FROMKIN 2004. 272–275.

⁸ STRACHAN 2003. 32.; HEWITSON 2004. 229.; HAMILTON–HERWIG 2004. 233. stb.

⁹ McMEEKIN 2013. 390.

¹⁰ ORMOS 1998. 219.

Úgy vélem, hogy már a fenti problémák felismerése is segíthet abban, hogy a háborúhoz vezető okokat jobban megértsük. Valamennyi problémát érdemes lenne alaposabban is megvizsgálni, ami annál inkább is nehéz feladat, mivel a fenti kérdések összefonódnak. A fentiekkel kapcsolatban el lehet gondolkodni még azon a kérdésen is, hogy a háborúnak voltak-e egyáltalán „igazi” okai vagy csak véletlenek eredményezték azt.

Eleinte a történészek zöme az 1914 előtti nagyhatalmi konfliktusok folyamatos éleződéséből vezette le a háború kitörését. Eszerint a növekvő feszültség egyre tapinthatóbb volt, míg végül háborúba torkolt. Sokan ma is így látják.¹¹ Ezzel szemben Niall Ferguson véleménye a következő: „Az igazság ugyanis az, hogy az első világháború egy óriási megrázkódtatás volt, nem pedig egy régóta megjósolt válság. Csak utólag döntöttek úgy egyesek, hogy ők már jó előre látták, mi fog történni.”¹² Hasonlóan vélekedik William Mulligan is, aki szerint a háború nem elkerülhetetlen, sőt még az 1914 előtti rivalizálás valószínű következménye sem volt; a háború előtti nemzetközi kapcsolatokat a háború előzményének látni teleologikus szemléletet, eleve elrendeltséget mutat. Mégis azt állítja, hogy a nagyhatalmak közötti súlyos problémák néhány évvel később kirobbanhattak volna egy hasonló összecsapást.¹³ John Keegan szerint a háború szükségtelen volt és „az öthetes válság bármelyik pontján megszakíthatták volna”¹⁴ Alan J. P. Taylor még tovább megy: „Az emberek nem hiszik el, hogy a nagy eseményeknek apró okai vannak. Ennélfogva, miután kitört a nagy háború, meg voltak győződve róla, hogy azt nagy és mélyreható erőknek kellett okozniuk. Ha azonban megvizsgáljuk a részleteket, sehol sem találunk ilyesmit. Sehol sem fedezhetünk fel tudatos eltökéltséget a háború kirobantására.”¹⁵ Margaret MacMillan szerint sem volt elkerülhetetlen az általános háború, sőt egészen augusztus 4-ig meggátolható lett volna, de mégis amellet érvel, hogy az nem a derült égből csapott le hirtelen és váratlanul, mivel „a viharfelhők már az előző két évtizedben gyülekeztek”¹⁶ Még határozottabb Max Hastings, aki szerint tarthatatlan az a nézet, hogy a háborút véletlenek okozták.¹⁷

A háború okairól szóló vita egyidős magával a háborúval. Részletes historiográfiai áttekintésre terjedelmi okokból nem vállalkozhatom. Ennek számos helyen lehet utánaolvasni, részben magyarul is.¹⁸ Röviden mégis meg kell említeni a legfontosabb korábbi értelmezéseket. A háborúért való bűnösség kérdése már a háború idején felmerült, s akkor minden ország az önvédelmet és a másik oldal felelősségét hangoztatta. Miután a weimari Németország nem ismerte el a versailles-i békében szereplő háborús bűnösségi klauzulát, nagy erőfeszítéseket tett a maga tisztázására. Ennek hatására számos forrást publikáltak Németországban és másutt is, s ennek hatására egyes történészek Európa-szerte „felmentették” Németországot a felelősség alól, egyúttal Oroszországot nevezve meg a háború okozójának. Mások továbbra is a németek agresszív, háborús fellépését okolták. Még a háború alatt, 1916-ban Lenin valamennyi imperialista nagyhatalom felelősségét vetette fel és a világ újrafelosztásáért vívott harcnak tekintette a háborút.

¹¹ Például: FROMKIN 2004. 259. Többé-kevésbé megegyezés van a szakirodalomban arról, hogy a háború lehetősége 1911. (a második marokkói válság) után nőtt meg jelentősen. Idézi: MULLIGAN 2010. 114.

¹² FERGUSON 2008. 79–81.

¹³ MULLIGAN 2010. 226–227.

¹⁴ KEEGAN 2010. 13.

¹⁵ TAYLOR 1988. 13.

¹⁶ MACMILLAN 2013. xxix.

¹⁷ HASTINGS 2014. 132.

¹⁸ Különböző tanulmányok és egyéb írások az alábbi szerkesztett kötetekben: NÉMETH 2014. 299–357.; BURGENDORFF – WIEGREFE 2010. 37–43, 223–241.

Ez a toposz a marxista történetírást évtizedeken át uralta, részben ismét újabb (cári orosz) források publikálásával. Az 1930-as évekre eluralkodott a háborúba való véletlen belesodródás elmélete, amely szerint egyik országot sem terheli (vagy egyformán terheli) felelősség a háború kitöréséért. Ez egyúttal a Hitlerrel szembeni *appeasement* céljait is szolgálta. Ez a szemlélet a hetvenes évek óta ismét reneszánszát éli, s ma is jelen van. A második világháború után azonban már nem lehet beszélni korszakokként egységes nézetről. Sok történész a nemzetiségi feszültségeket, a nacionalizmust tekintette fő oknak, ebben az értelemben került előtérbe a Monarchia felelőssége (és annak német támogatása). A legnagyobb hatása azonban Fritz Fischer hamburgi professzor könyveinek volt a hatvanas évek elejétől kezdve. Az első könyv már címével (*Griff nach der Weltmacht – A világalalom megragadása*) is jelzi, hogy Németország felelősségét helyezi középpontba. A második világháború felelősének kell viselnie a felelősséget az elsőért is, hiszen Németország már akkor is hasonló annexiós terveket dédelgetett, mint Hitler idején – vélte Fischer. Későbbi könyvében azt is állította, hogy Németország 1912 óta tudatosan készült a háborúra, s hogy mindez a német belpolitika autoriter, militarista és antidemokratikus vonásaiból következett. Fischer állításait kollégái hevesen cáfolták. Egyik vitapartnere, Gerhard Ritter Németország bekerítetttségét hozta fel ellenérvként. A kialakuló vita során azonban fiatalabb német történészek már elfogadták Fischer nézeteit. A vita fő eredménye azonban inkább a náci múlttal való tényleges szembenézés lett.¹⁹ A Fischer-tézisek nagy részét azonban ma már túlzónak tekintik. A kilencvenes években újra „revizionista” hullám alakult ki, amely megkérdőjelezte Németország (kizárólagos) felelősségét – miközben mások továbbra is kitartottak e mellett. Hew Strachan úgy véli, hogy „amikor a háború elkezdődött, azt így egyik fél sem imperialista agresszió céljából, hanem nemzeti önvédelemből folytatta.”²⁰ Egyre újabb források feldolgozásával fokozatosan más államok felelőségéről is egyre több derült ki. Mark B. Hayne a kilencvenes évek elején Franciaország felelőségéről írt. Ferguson a háború kiszélesedéséért Nagy-Britanniát is felelőssé teszi, míg McMeekin meggyőzően érvel Oroszország támadó szándékai mellett. Ezekről az értelmezésekről a későbbiekben bővebben is szó lesz.

Milyen okok járultak hozzá a háború kitöréséhez?

Az első háború, a Monarchia és Szerbia közti konfliktus kitörésének okai, úgy vélem, nem okoznak jelentős vitákat a történészek között. Szerbia nyílt kihívást intézett Ausztria–Magyarország ellen, balkáni Piemontként 1903 után egyre nyíltabban törekedett az összes délszláv-lakta terület egyesítésére. A Monarchia számára ez a fenyegetés egyre elviselhetlenebb volt, a vámháború, az annexiós válság és a két Balkán-háború után egyre több vezető érezte úgy, hogy Szerbiával le kell számolni. 1909–1913 között már háromszor küldtek ultimátumot Belgrádnak, ez azonban semmit nem segített. Főleg az osztrák politikusok érezték úgy, hogy Szerbia újabb politikai megalázása már nem elegendő. Még a bukás, a Monarchia veresége és felbomlása is elfogadhatóbbnak látszott, mint a lassú agónia. A második háború, azaz a világháború okainak számbavétele már jobban megosztja a történészeket.

¹⁹ Az eddigi historiográfiai összefoglalóban az alábbi művekre támaszkodtam: HENIG 2002. 25–44.; MULLIGAN 2010. 3–21.; NÉMETH 2014. 299–310. (Utóbbi Szabó Viktor: *A háborús felelősség kérdése – historiográfiai áttekintés* című tanulmányát takarja.) Bővebb historiográfiai elemzést ad: MOMBAUER 2002. 21–214.

²⁰ STRACHAN 2010. 235.

Nacionalizmus

Sem a Balkán, sem a német–francia konfliktus esetében nem kell hosszan magyarázni a nacionalizmus szerepét. A szerb–Osztrák–Magyar konfliktus fő oka is ez volt, hiszen a nagyszerb nemzetállam megteremtésének igénye súlyosan fenyegette a Monarchia területi egységét és nagyhatalmi presztízsét. Más nacionalizmusok is hozzájárulhattak volna a háború kitöréséhez, de ezek 1914-ben még nem kerültek felszínre; sem az olasz, sem a bolgár, sem a román vagy a görög – ezen államok későbbi belépését viszont alapvetően motiválták. Más nacionalizmusok viszont nem járultak hozzá a háborúhoz, a Monarchia számos nemzetisége ekkor még nem kívánt teljes függetlenséget (csehek, szlovákok, lengyelek stb.). Ha azonban a háború 1914-ben nem tört volna ki, később ezek is okozhattak volna konfliktust. A német–francia ellentétek alapja a francia revánsvágy; Elzász–Lotaringia visszaszerzése fontos francia cél volt az 1870–1871-es konfliktustól kezdve. Ugyanakkor ezek az irredenta, illetve területszerző aspirációk a háború előtt nem képezték a külpolitika részét, csak a harcok során váltak valóban megfogalmazott programmá.²¹

Imperializmus

A világ, vagyis elsősorban a gyarmatok újrafelosztásáért folytatott harc volt a marxista történészek által adott magyarázat az első világháború kitörésére. Ez az elmélet Lenintől származott (*Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című 1916-os művéből), de nem marxista történészek is próbálták ezzel indokolni a háború kirobbanását. A probléma ezzel a magyarázattal az, hogy Németország, elvileg a kihívó fél, szinte semmit nem tett ennek érdekében. Nem születtek katonai tervek a brit és francia gyarmatok meghódítására, sőt a meglévő német gyarmatok megvédésére sem készültek fel. A német gyarmatbirodalom igénye inkább csak a Pángermán Szövetség és más társadalmi szervezetek érvrendszerében jelent meg. Fontos szempont az is, hogy a banktőke számára a (gyarmati és egyéb) területek birtokba vétele egyik nagyhatalom esetében sem tűnt fontosnak, míg a kereskedelmi tőke képviselői igényt tartottak az állami védelemre, a „zászló kitűzésére”. Ez utóbbi csoportok sem kezdeményezték azonban a háborút, legfeljebb elfogadták azt, ráadásul nem minden országban egyforma mértékben. Nagy-Britanniában jelentős szerepet játszottak a politikára, míg Franciaországban ezt nem lehetett érzékelni.²² David Fromkin is úgy értékeli, hogy nem az imperializmus, a gyarmatok újraosztása okozta a háborút, hanem az európai hegemonia iránti (német és orosz) törekvés. Inkább fordítva: a háború okozta az imperializmus új hullámát (felkeltve a nagyhatalmak afrikai és ázsiai hódítási vágyait is, melyek 1914-ben nem léteztek).²³ Ferguson arra hívják fel a figyelmet, hogy a világ újrafelosztása miatti háborúnak inkább Anglia és Franciaország között kellett volna kitörnie, akár orosz–francia szövetségben egy brit–német koalíció ellen. A brit és német vezetés gyarmati kérdésekben igen jól együtt tudott működni egymással Kínában, az Oszmán Birodalom kérdésében egyaránt, sőt eleinte Marokkóban is. E nézet szerint 1906-ig a brit külpolitika a harmincas évekhez hasonlóan *appeasement*-jellegű volt, azonban célja az volt, hogy a Brit Birodalomra veszélyt jelentő hatalmakat békítse meg. Németország (akkor még) nem tűnt veszélyesnek, ezért London nem vele egyezett meg és szövetekezett, hanem Franciaországgal (1904) és Oroszországgal (1907).²⁴

²¹ MULLIGAN 2010. 228. A szerző szerint a radikális nacionalista közvélemény erős nyomást gyakorolt saját kormányára minden országban a sajtó, társadalmi egyesületek stb. révén. Uo. 233–234.

²² ORMOS 1998. 222–224. Hasonlóan elemzi a burzsoázia motívumait HAMILTON–HERWIG 2004. 241–248.

²³ FROMKIN 2004. 278.

²⁴ FERGUSON 1998. 39–55.

Militarizmus, fegyverkezési verseny

Gyakran hangoztatott érv, hogy az 1914 előtti folyamatosan erősödő militarizmus vezetett a háborúhoz. Ferguson azonban alapos vizsgálatnak vetette alá a kérdést, s kimutatta, hogy a háborút propagáló regények és egyéb írások csak korlátozott sikert értek el még a militarizmussal gyakran vádolt Németországban is; a militarizmus Európa-szerte hanyatlóban volt, az antimilitarizmus pedig a demokratizálódással és a szocialista pártok erősödésével párhuzamosan megerősödött.²⁵ A közvélekedés szerint legmilitarizáltabb Németországban a népesség alig 1,3%-a szolgált a hadseregben és a haditengerészetben, míg a nagy szárazföldi hadsereg nélküli Angliában ez az arány 1,2%, Franciaországban pedig 2,3% volt. Megfontolandó érv az is, hogy önmagában a fegyverkezés nem vált ki háborút, sőt, a katonai egyensúly inkább a béke fenntartását eredményezi (például a hidegháborúban), míg amikor az egyik fél nem fegyverkezik (például a nyugati hatalmak a harmincas években), az inkább vezet háborúhoz. Tehát az 1914 előtti fegyverkezési verseny sem kellett volna, hogy feltétlenül háborút okozzon. Ezt a versenyt egyébként Németország (mind a tengeren, mind a szárazföldön) elvesztette, s ennek tudatában is volt. Erre a helyzetre azonban úgy reagált a német hadvezetés, hogy megelőző csapást akart mérni az antantra, amíg az erőviszonyok nem válnak még kedvezőtlenebbé számára. Kérdéses marad azonban Ferguson szerint, hogy mi volt a németek célja 1914-ben: diplomáciai siker és az antant megosztása, esetleg valóban egy európai háború? A források mindenesetre arra is utalnak, hogy a német vezetés nem igazán bízott a gyors győzelemben.²⁶ A fegyverkezési verseny ugyanakkor egyes vélemények szerint destabilizálta a nemzetközi rendszert 1911 után, főleg mert az orosz katonai erő jelentősen nőtt. 1914 első felében viszont a fegyverkezési láz csökkent – kivéve Oroszországot.²⁷

Titkos diplomácia és a nemzetközi szerződések automatizmusa

A Monarchia és Németország közötti kettős szerződés (1879) – a később Olaszországgal megkötött hármasszerződéstől függetlenül – már évtizedek óta összekötötte a két nagyhatalmat. Lényegében azért, mert ezzel „pótolták” a létre nem jött nagynémet egységet. A kvázi német Ausztria (és vele Magyarország), illetve Németország számára nemzeti okokból elképzelhetetlen volt, hogy ne legyenek szövetségesek. Holott ez végül egyikük számára sem volt jó, hiszen a „másik ellensége az én ellenségem” elv alapján a Monarchia szembekerült Angliával és Franciaországgal, Németország pedig Oroszországgal, mellyel pedig nem voltak konfliktusaik.²⁸

Ezzel szemben az antant nehezen formálódott ki a tagjai közötti súlyos (gyarmati) ellentétek miatt. Azt is hozzátehetnénk, hogy létrejöttéhez a német külpolitika súlyos tévedései is hozzájárultak, így például a viszontbiztosítási szerződés felmondása 1890-ben, vagy a marokkói válságok.²⁹ Az első hiba hozta létre az orosz–francia szövetséget, Németország bekerítettségét (és tette valószínűvé a kétfrontos háborút, s emiatt dolgozták ki a Schlieffen-tervet); a marokkói válságok pedig megszilárdították és katonai szövetséggé alakították Nagy-Britannia részvételét is az antantban. 1911–1913 között az antant belső kohéziója igen jelentősen nőtt.³⁰

²⁵ FERGUSON 1998. 15–30.

²⁶ FERGUSON 1998. 82–101. Lásd a régi római közmondást is: ha békét akarsz, készülj a háborúra!

²⁷ MULLIGAN 2010. 131–132.

²⁸ BIBÓ 1986. I. 420–422. A német politikai hisztéria okai és története című Bibó írás, bár eredetileg Az európai egyensúlyról és békéről című kéziratba illeszkedett, de később maga Bibó önálló tanulmányt formált belőle. Az 1986-os Válogatott tanulmányokban viszont a szöveget visszailllesztették eredeti helyére.

²⁹ HAFNER 2008. 9–27.

³⁰ STEVENSON 1991. 22.

Ma már az összes történész úgy véli, hogy a szövetségi szerződések védelmiak voltak és nem járultak hozzá valóban a háború kitöréséhez. Amennyiben szükség volt rá, lehetett ürügyet találni arra, hogy miért nem érvényes a segítségnyújtási kötelezettség. Így tett 1914-ben például Olaszország is.³¹ Ezek a szerződések inkább csak felgyorsították az eseményeket, s akinek nem lett volna saját indoka is a háborúba lépésre, az szintén kimaradhatott volna.³²

A német expanzív törekvések és azok meggátlása

Fritz Fischer úgy vélte, hogy Németország világhatalomra törekedett, s ennek érdekében előre megfontoltan tervezte a háború kirobbantását még hozzá legalább 1912 decembere óta, amikor megrendezték az ún. haditanácsot, ahol másfél évvel későbbi időpontra (1914 nyarára) tűzték ki a háború kezdetét.³³ Ez a vélemény súlyos vitákat váltott ki, noha számos forrás támasztja alá egybehangzóan. Mégis, sok olyan történész is vitatja a haditanács jelentőségét, aki egyébként Németországot tekinti felelősnek a háború kitöréséért. A haditanácsra vonatkozó bizonyítékok szerintük „túl jók ahhoz, hogy igazak legyenek”, idézi II. Vilmos biográfusa, John Röhl, aki elfogadja Fischer érveit, miszerint a németek ezután valóban másfél évig készültek a háborúra.³⁴ Hew Strachan szerint a „tények egész sora szól” Fischer nézetei ellen, melyek közül a legfontosabb, hogy az ülés egyetlen formális határozatot hozott (a közvélemény felkészítéséről egy Oroszország elleni háborúra), de ennek végrehajtása sem történt meg. „Infrastruktúra és felszereltség terén a hadsereg 1914-ben kevésbé volt harcra kész, mint 1912-ben”, pedig ha a fő ellenfélnek Oroszországot tekintették, a hadsereget kellett volna fejleszteni és nem a haditengerészetet. Ráadásul Theobald von Bethmann-Hollweg kancellár nem is volt jelen a haditanácson, s ő pedig nem háborút akart, hanem védelmet.³⁵ Néhány történész a német expanziós terveket szinte mítosznak tartja. Ferguson szerint Edward Grey brit külügyminiszter és hívei elszántan németellenesek voltak, Franciaországgal akartak szövetkezni és ezt kellett megindokolni az egyébként nem létező német fenyegetés „fabrikálásával”, de legalábbis mértéktelen eltúlzásával.³⁶ Ugyanő amellet is érvel, hogy Németország Anglia számára valóban fenyegető (francia és belga területet érintő) annexiós terve, elsősorban Bethmann-Hollweg 1914 szeptemberi programja csak azután született meg, hogy a németek ténylegesen elfoglalták az érintett területeket.³⁷

A vasúti menetrendek és a „mozgósítás háborút jelent” ideája

Taylor brit történész fogalmazta meg, hogy a milliós hadseregek vasúti mozgósítási tervei okozták a háború kitörését. Minden ország csak a maga diplomáciai pozícióját akarta védeni a mozgósítással, amely ebben az értelemben blöffnek is tekinthető. Pillanatok alatt rájött

³¹ HAMILTON–HERWIG 2004. 194.; FROMKIN 2004. 267. stb.

³² ORMOS 1998. 226.

³³ FISCHER 1975. 160–204. A könyv eredeti német kiadása 1969-ben jelent meg.

³⁴ RÖHL 1994. 165–166. A könyvben a szerző egész fejezetben (162–189.) vizsgálja a haditanács körüli és azt követő eseményeket. Véleményét az ezredforduló után sem változtatta meg, lásd a vele készült interjút: BURGENDORF – WIEGREFE 2010. 37–44.

³⁵ STRACHAN 2010. 230.

³⁶ FERGUSON 1998. 75–76. Mindezt a szerző „Napoleon-neurózisnak” nevezi, s külön fejezetben (105–142.) részletezi, hogy Németország anyagilag sem volt képes világpolitikai céloknak megfelelően felkészülni a háborúra. Ennek oka, hogy a német parlament nem volt hajlandó megszavazni nagyobb katonai költségvetést. Egy militaristább (a hadseregre többet költő) Németország szerint kevésbé félt volna ellenfelei túlerjétől és nem folyamodott volna megelőző csapáshoz 1914-ben.

³⁷ FERGUSON 1998. 168–173.

Oroszország és Németország is, hogy a részleges mozgósítás sem elegendő ehhez. „Blöff a blöffre halmozódott”, illetve ha „egyszer elindítják őket, a vagonoknak könyörtelenül és szükségyszerűen el kell gördülniük előre meghatározott céljukhoz”.³⁸ Hozzátehetjük: ráadásul sokkal gyorsabban érték oda, mint a korábbi háborúk idején, s ez lecsökkentette a diplomácia mozgásterét. Ha a katonákat kivagonírozták, a háború szinte önjáró módon megindult. Ezért mondták gyakran 1914-ben, hogy a mozgósítás háborút jelent. Érdekes, hogy ez Taylor szerint nem volt igaz (ezzel mintegy saját magának mond ellen), hiszen szerinte a mobilizálás ellenére a diplomáciai erőfeszítések folytatódtak és a hadsereget vissza lehetett volna fogni. Hastings amellet érvel, hogy Oroszország 1912-ben ugyanúgy mozgósított, mint 1914-ben, ám az akkor mégsem eredményezett háborút.³⁹ Taylor menetrend-elméletéről több történész is írt. MacMillan szerint „a merev menetrendek és tervek azzal fenyegettek, hogy kiveszik a végső döntést a polgári vezetők kezéből”.⁴⁰ De még akik látszólag elvetik, azok is elismerik az elmélet igazságtartalmát. Keegan szerint „Taylor sekélyes tévedést követett el ugyan, amikor a konfliktus 1914-es kirobbanását a »menetrend szerinti háború« kifejezéssel jellemezte, [...] ám mélyebb értelemben mégiscsak pontos a meglátása [...] A háború kezdeti szakaszára készített tervek [...] matematikai alapon megmerevedtek, s ezzel a vezérkari tisztek szembesítették az államot irányító politikusokat”.⁴¹ „Schlieffen halott keze”

Szintén Taylor írja, hogy „Schlieffen halott keze automatikusan meghúzta a ravaszt” 1914 nyarán.⁴² Mivel Németországnak nem volt más haditerve,⁴³ a Balkánon kialakuló konfliktus ellenére a harc Franciaország megtámadásával kezdődött, ráadásul Belgium területének megsértésével. Keegan ezért Tallyorral szemben úgy véli, nem a Schlieffen-terv okozta a háborút, de kiszélesedéséhez és elhúzódásához jelentősen hozzájárult belső hibái miatt.⁴⁴

„A Schlieffen-terv az egyik legalapvetőbb bizonyíték a német háborús bűnösségre” – állapítja meg Terence Zuber, hiszen Schlieffen és terve maga volt a német militarizmus megtestesülése.⁴⁵ Könyvében azonban amellet érvel, hogy a Schlieffen-terv, ahogy ismerjük, nem is létezett. A tervet utólag, a háború után „találták ki” azok a német tábornokok, akik meg akarták magyarázni, miért vesztették el a háborút. Ha a nagy vitát kiváltó kötet szerzőjének igaza van, a Schlieffen-terv nem okozhatta a háború kitörését sem. Zuber szerint Schlieffen védekezést akart keleten és nyugaton is, amiből váratlan átcsoportosításokkal meglepetésszerű ellentámadásokat indított volna.⁴⁶

Ha létezett a Schlieffen-terv, akkor pedig azt nehéz megmagyarázni: miért vártak a németek 1914-ig az alkalmazásával, ha tudták: évről évre csökken a siker lehetősége. Mint ahogy Sebastian Haffner német történész is okkal csodálkozott rá, hogy miért ragaszkodott Németország ehhez az önsorsrontó tervhez.⁴⁷

³⁸ TAYLOR 1988. 14.

³⁹ HASTINGS 2014. 110. Szerinte a különbségnek az az oka, hogy Németország 1912-ben nem akart háborút.

⁴⁰ MACMILLAN 2013. xxx.

⁴¹ KEEGAN 2010. 61–62.

⁴² TAYLOR 1988. 15. Mindezt azzal indokolja, hogy „a mozgósítás háborút jelent” elsősorban Schlieffen nézete volt.

⁴³ 1913-ban Moltke félretette a keleti támadásra vonatkozó terveket. MULLIGAN 2010. 95.

⁴⁴ KEEGAN 2010. 64–65. A fenti kérdésekről a későbbiekben bővebben is lesz még szó.

⁴⁵ ZUBER 2002. 302.

⁴⁶ ZUBER 2002. 212–219, 298–301.

⁴⁷ HAFFNER 2008. 29–49.

Mik voltak a háború végső okai?

Az összes eddig tárgyalt oknak volt valamennyi szerepe a háború kitörésében. A továbbiakban olyan újabban felmerült okokat szeretnék érinteni, amelyek komplexebb módon, mélyebben vagy más összefüggések mentén próbálják megmagyarázni a háborúhoz vezető utat.

Ormos Mária úgy értékeli, hogy a hagyományos elitiek (uralkodók, katonák, arisztokrácia) voltak eltökéltek a háború kirobbantásában. Számukra a „zászló kitűzése”, azaz a „területi megoldások” fontosak voltak. Mint láttuk, a kereskedelmi tőkés csoportok ezt jórészt elfogadták, de általában nem kezdeményezték, míg a pénztőke, a bankárok nem voltak érdekeltek egy háborúban, sokkal inkább a szabad mozgás biztosítása volt fontos számukra. A régi elitiek azonban „nem nagyon fogták fel az idők szavát”. A háború okai között a hagyományos és Európán belüli ellentétek dominálnak.⁴⁸ Továbbgondolva az előző okfejtést, a háború „elmaradása” esetén előfordulhatott volna, hogy a modern elemek egyre meghatározóbbak lettek volna a politikai gondolkodásban. Ezek közé értem a parlamenti erők befolyásának növekedését, a pénztőke globalizációs⁴⁹ gondolkodásmódjának politikusok által elfogadottá válását, sőt akár a olyan modern ideák elterjedését is, mint a háború kizárását a konfliktusok megoldásának legitim eszközei közül, vagy éppen a dinasztikus legitimitás helyett a népek önrendelkezési jogára alapuló területi elhatárolódás megjelenését. Ez utóbbi kapcsán azonban feltehetően új konfliktusok is kialakultak volna, amelyek később mégis háborúhoz vezethettek volna.

Ezt az okfejtést néhány további elemmel lehet kiegészíteni, például Bibó Istvánnak a bevezetésben idézett gondolatait folytatva. Eszerint a monarchikus legitimitás fentebb említett elvét a 19. században a nemzeti elv egyre jobban megkérdőjelezte; a dinasztikus háborúk célja is részben a nemzeti átalakulás biztosítása volt (német és olasz egység). Ennek eredménye azt lett, hogy 1914-re az uralkodóknak már számolnia kellett a nemzetek, a népek akaratával, ezért maguk is elbizonytalanodtak, s „végzetes döntéseiket tanácstalanul, magukra hagyatva vagy kapkodva hozták meg, sokszor nem is lévén annak tudatában, hogy ők döntenek, s dönthetnének másképpen is: a külpolitikát ugyanis már nem merték a maguk régi, korlátozott, de bevált és eredményes dinasztikus céljai és kategóriái szerint folytatni, viszont nem tudtak eligazodni azok között az állítólagos nemzeti célok és érdekek között, melyeket többnyire már [...] uralmi szellemmel telített nacionalizmusok szabtak meg. Külön-külön sem az uralkodóknak, sem a nemzeteknek nem fűződött igazi érdekük és nem volt igazi kedvük a háborúhoz.”⁵⁰ Az uralkodók elbizonytalanodása valóban megfigyelhető. Július végén átmenetileg II. Vilmos (*Halt in Belgrad* javaslat) és II. Miklós cár is meggondolta magát (visszavonva az általános mozgósítási parancsot). Miután újra rászánta magát, Szergej Szazonov külügyminiszter Nyikolaj Januskevics vezérkari főnököt telefonja összerötérésére szólította fel, nehogy egy újabb „Vili–Miki” táviratváltás⁵¹ után a cár ismét meggondolja magát.

⁴⁸ ORMOS 1998. 220–225.

⁴⁹ Az első világháború előtt bizonyos értelemben a mai globalizációhoz hasonló folyamat ment végbe. (Erre utal MACMILLAN 2013. xxxii.; MULLIGAN 2010. 177–178.) Ezt a jelenséget azonban a régi elitcsoportok valóban nem értették meg. (Természetesen 1914 előtt magát a fogalmat sem használták.)

⁵⁰ BIBÓ 1990. 319–325. Idézet: 323. A fentiekből következtetett az is, hogy „talán még soha nem indult még háború a végcélok ilyen fokú tisztázatlansága mellett” (uo. 324.)

⁵¹ A német és az orosz uralkodó, akik unokatestvérek voltak, 1914. július–augusztus fordulóján számos táviratot küldtek egymásnak, amelyet becenevükön írtak alá. A cár július 29-én ennek hatására vonta vissza átmenetileg az általános mozgósítást. Lásd: http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Willy-Nicky_Telegrams (letöltés ideje: 2014. október 4.).

Bizonyos szempontból a háború kitörésének kulcsfogalma alighanem a félelem. Németország félt a bekerítéstől, a kétfrontos harctól, utolsó szövetségésének elvesztésétől. A pánszlávizmus miatt a Monarchia létében érezte fenyegetve magát, míg Oroszország nagyhatalmi presztízsét féltette, ha nem védi meg Szerbiát. Az oroszok és franciák szintén kölcsönösen a másik fél támogatásának hiányától rettegetek, s Angliával együtt tartottak a német militarizmustól, a pángermán törekvésektől, a *Drang nach Ostentől* és a világművelési tervektől.⁵² A tábornokok hasonlóan rettegetek a stratégiai előny elvesztésétől. Minden egyes nap késlekedés a mozgósításban 15-25 km terület feladását jelenti majd, hívta fel kormánya figyelmét a francia főparancsnok, Joseph Joffre.⁵³ A Schlieffen-terv esetében a késlekedés még súlyosabb következménnyel járt, az egész elképzelés kudarcával fenyegetett. Tulajdonképpen nincs is jelentősége, hogy ezek a félelmek megalapozottak voltak-e vagy sem, mivel létezésüknél fogva befolyást gyakoroltak a döntéshozókra. Akár önbeteljesítő jóslatokká is válhattak, mind a német bekerítés, mind a militarizmus mítosza esetében. Így látja MacMillan is: „A félelem is nagy szerepet játszott a hatalmak egymáshoz való viszonyában”. Valamennyi ország félt legalább egyik szomszédja növekvő erejétől és befolyásától (Nagy Britannia pedig egy domináns erő megjelenésétől a kontinensen). Ugyanígy féltek saját népeiktől, az erősödő szocialista mozgalmaktól, az etnikai nacionalizmustól stb.⁵⁴ Különösen a németek és a Monarchia esetében észre lehet venni valamiféle fatalizmust is: jöjjön, aminek jönnie kell, inkább előbb, mint utóbb.⁵⁵ Talán ez a sok félelem okozta azt is, hogy az addig jól működő „nagyhatalmi koncert” rendszere csődöt mondott 1914-ben.

A diplomáciai és a katonai vezetés közötti összhang hiánya szintén alapvető fontosságú. A 20. század elején az összes nagyhatalomnak volt valamilyen haditerve, amelyek közös sajátossága „hajlíthatatlan merevségük” volt. Ráadásul titkosak voltak, amit egyedül az ezeket kidolgozó katonai vezetők ismertek, a kormány tagjai nem (sőt más fegyvernemek vezetői sem). Egyedül Angliában létezett valami olyan szerv, amit civilekből és katonákból álló – mai fogalommal élve – biztonságpolitikai testületnek lehet tekinteni.⁵⁶ „Számottevő eltérés volt egyes időszakokban a politikai és a katonai elit felfogása között Franciaországban, Németországban, Ausztria–Magyarországon” – teszi hozzá ehhez Ormos Mária, aki szerint a hadsereg vezetőinek nézetei többnyire el is döntötték a háború vagy béke kérdését.⁵⁷ De akár úgy is fogalmazhatunk, hogy a katonai vezetők valójában kivették az uralkodók és a politikusok kezéből a döntési lehetőséget és átvették az irányítást.⁵⁸ Ennek szép példája, amikor ifjabb Helmuth von Moltke, a német vezérkar főnöke saját uralkodóját és kancellárját felülbírálván általános mozgósításra szólította fel osztrák kollégáját, Franz Conradot (a *Halt in Belgrad* akció idején, 1914. július 30-án).⁵⁹

Végeredményben a háború számos döntés összjátéka volt. E döntések egyenként nem arra irányultak, hogy háborút okozzanak, de kölcsönhatásuk következtében mégis lerombolták a béke megőrzésének lehetőségeit. Ebben a szakaszban a háború már nem a legrosszabb lehetőségnek

⁵² E félelmekről ír (a később idézett szerzők mellett) például CLARK 2013. 558; MULLIGAN 2010. 232. stb.

⁵³ Idézi: KEEGAN 2010. 144. A júliusi válság leírásakor Keegan gyakran használja a félelem szót.

⁵⁴ MACMILLAN 2013. xxxi.; a *fear* (félelem) szó mindazonáltal a kötet egyik leggyakoribb fogalma, a 9. fejezet (Mit gondoltak? Remények, félelmek, eszmék és kimondatlan feltételezések, 245–284.) egyik témája is egyúttal.

⁵⁵ HASTINGS 2014. 96–100.

⁵⁶ KEEGAN 2010. 62–63. Angliában az ún. Birodalmi Védelmi Bizottság volt ez a szerv 1902 óta. (Azonban Franciaországban is létezett Legfőbb Nemzeti Védelmi Tanács. MULLIGAN 2010. 100.)

⁵⁷ ORMOS 1998. 220–221. Ezzel szemben az uralkodók jelentősége csökkent, beleértve II. Vilmost és II. Miklóst is.

⁵⁸ FROMKIN 2004. 271.

⁵⁹ HASTINGS 2014. 135.; KEEGAN 2010. 136–137. Mindkét szerző idézi Berchtold másnap feltett kérdését: „Ki vezeti a [német] kormányt? Moltke vagy Bethmann-Hollweg?”

tűnt, ezért felvállalták annak kockázatát is.⁶⁰ Először David Lloyd George fogalmazta meg a háborúba sodródás elméletét, ezzel azonban nem ért egyet mindenki. Olyan markáns vélemények is vannak a szakirodalomban, ami szerint a „döntéshozó klikkek” tudatosan vállalták akár az általános háború esélyét is.⁶¹

Mely országok okozták a háborút?

A következőkben megpróbálom országonként tárgyalni a háború okainak és okozóinak kérdését, a fentieknek megfelelően nem bűnösnek tekintve azokat, akik ebben szerepet játszottak.

Szerbia

A balkáni ország szerepe máris nagy vitákat kelt. Bár a szarajevói merényletet nem a hivatalos belgrádi kormány készítette elő, de egyes magas beosztású katonatisztek, elsősorban Dragutin Dimitrijević és Vojislav Tankosić igen; nélkülük a merényletre nem került volna sor. Igaz, feltehető az is, ismerve a merénylet képzetlenségét, hogy a felbujtók célja az volt, hogy a várhatóan sikertelen merénylettel Nikola Pašić miniszterelnököt kompromittálják.⁶² Szerbia Ferguson szerint „kalandor rezsimnek” számított 1914-ben. Pašić előre tudott a merénylet tervéről, de csak félszíven próbálta meggátolni azt. Ezért ma egyes történészek párhuzamot vonnak a 2000-es évek terrorizmus elleni háborúi (Afganisztán, Irak) és a Szerbia elleni 1914-es büntetőhadjárat között, akár azt is kiemelve, hogy 1914-ben a Monarchia mellett egy állam szállt szembe a terrorizmussal: Németország.⁶³

Ausztria–Magyarország

A Nagy Háborún belüli első hadieseményeket, természetesen egy lokalizált konfliktus reményében, kétségkívül a Monarchia kezdeményezte (az első hadüzenettel és Belgrád ágyúzásával). Az azóta eltelt száz évben azonban Németország mellett a Monarchia szerepe sokáig jóval kisebb figyelmet kapott. Egyetértés van a tekintetben, hogy a Monarchia nem volt érdekelt egy általános háború kirobbantásában. A történészek azonban kimutatták, hogy a duális állam már a szarajevói merénylet előtt tervezte Szerbia kiiktatását. Továbbra is kérdéses azonban, hogy a „biankó csekk”⁶⁴ nélkül – vagy épp Berlin ellenkezése esetén – a Monarchia vállalkozott volna-e erre.⁶⁵ Olyan vélemény is van, amely szerint a Szerbia elleni fellépésre Szarajevó nem csak ürügy volt, hanem valódi fenyegetést jelentő esemény, ami átformálta a fennálló körülményeket.⁶⁶ Mindenesetre úgy látszik, hogy a kettős szövetség két tagja közt nem sikerült megfelelően egyeztetni; Ausztria az Oroszország elleni német támogatásban bízva a Balkánon akart elsősorban fellépni, miközben a németek azt várták, hogy a Monarchia főerőit az

⁶⁰ MULLIGAN 2010. 225, 232.

⁶¹ HAMILTON–HERWIG 2004. 232. Egyetértés van abban, hogy a háborús döntést minden országban egy szűkkörű csoport (klikk) hozta meg.

⁶² FROMKIN 2004. 262.

⁶³ McMEEKIN 2013. 391–392.; FERGUSON 2006. 104.

⁶⁴ 1914. július 5–6-án Berlinben tárgyalt a Monarchia küldöttsége, s megkapta Németország feltétlen támogatását – függetlenül attól, hogy milyen lépést tesz Szerbia ellen.

⁶⁵ POLLMANN 2003. 39–45.

⁶⁶ CLARK 2013. 55

oroszkok ellen veti be, amíg Németország legyőzi Franciaországot. Mindezt aligha lehet hidegvérű akciónak és eleve kiterveltnek nevezni.⁶⁷

Felvethető Tisza István „felelőssége” is. Tisza természetesen ellenezte a háborút, mivel félt az elvileg még szövetséges Románia támadásától, valamint attól is, hogy győzelem esetén a Monarchia újabb szerblakta területekkel bővülne, s így a nemzetiségi arányok a magyarságra hátrányosan változnának meg. Ragaszkodott ahhoz is, hogy csak Szerbia bűnösségének bizonyítása után lehet akciót kezdeni ellene.⁶⁸ Aggodalmait az ultimátum átadása egy hónapot késett. Több történész véli úgy, hogy ha a Monarchia azonnal bosszúhadjáratot indított volna, akkor a merénylet utáni közhangulatban, illetve az egy hónapos felkészülés lehetősége nélkül Oroszország nem biztos, hogy megkockáztatta volna a válaszcsepást.⁶⁹ Azonban olyan értékelés is van, ami szerint a Monarchia túl korán sújtott le Szerbiára, hiszen bizonyítékai elégtelenek voltak; sőt, célja nem is az igazság kiderítése volt, hanem Szerbia likvidálása, amit már korábban eleve elterveztek.⁷⁰

Az kétségtelennek tűnik, hogy amikor megtörtént a hadüzenet és II. Vilmos – Grey angol külügyminiszter aktivizálódásának hatására – elbizonytalanodott (*Halt in Belgrad*-javaslat), a Monarchia már teljes mértékben elszánta magát a háborúra és ekkor már fő szövetségese sem tarthatta vissza;⁷¹ pedig ebben az időpontban már tudható volt, ami július elején még nem: Oroszország be fog avatkozni a szerbek védelmében. Több szempontból is „felelősség” terheli Leopold Berchtold külügyminisztert, aki szándékosan megalázó, túlzott feltételeket foglalt bele a Szerbiának szóló ultimátumba (anélkül, hogy erről egyeztetett volna a németekkel); majd politikai okokból (a várható angol közvetítési kísérletek meggátlása érdekében) katonailag indokolatlanul korán küldte el a hadüzenetet Belgrádnak. Ez megkönnyítette a brit támogatás megnyerését az oroszok és a franciák számára. A Monarchia külügyminiszterének lépései (és a bírók csekk) révén az „osztrák hurok rászorult a németek nyakára”.⁷² Továbbra is tart tehát a vita arról, hogy a Monarchia és Németország közül melyik fél volt a másik eszköze.⁷³ David Fromkin e vitában az előző véleménnyel ellentétesen foglal állást, szerinte a németek „ültették fel” a Monarchiát, mivel már régóta háborút akartak, de ehhez szükségük volt a Bécs támogatására. A korábbi (pl. marokkói) válságokban az osztrákok erre nem voltak hajlandók. Olyan szikra kellett, ami bevonta a konfliktusba a Monarchiát. Majd az eredetileg meginduló balkáni háború nem „fejlődött át” vagy bővült világháborúvá, hanem a világháború ettől függetlenül indult, s a Monarchiának félre is kellett tennie a Szerbia elleni büntetőhadjáratot és átcsoportosítania seregeit Galíciába, az oroszok ellen.⁷⁴

Németország

⁶⁷ MCMEEKIN 2011. 44.

⁶⁸ GALÁNTAI 1988. 99–103. Tisza emellett szerette volna Bulgáriát is bevonni a szövetségi rendszerbe.

⁶⁹ KEEGAN 2010. 111.; MCMEEKIN 2011. 44–45.; MCMEEKIN 2013. 392–393.

⁷⁰ FROMKIN 2004. 262. A legtöbb kutató viszont a Monarchia bizonyítékait nem véli elégtelennek.

⁷¹ GALÁNTAI 1988. 128.

⁷² MCMEEKIN 2013. 394., 396–397., 405. Berchtold mindkét tette szándékos volt, nem pedig mulasztás. Katonai szempontból a hadüzenetet elég lett volna augusztus 12-én átadni. A korai hadüzenet Németországot is meglepte. Uo. 401. Strachan szerint az ultimátum túlzott keménysége és a rá adott okos szerb válasz az addig szerbellenes európai hangulatot is megfordította. STRACHAN 2010. 225–226.

⁷³ A vita korábbi stádiumairól lásd POLLMANN 2003.

⁷⁴ FROMKIN 2004. 269–275. A szerző érvelésének az a gyengéje, hogy meg sem kísérli megmagyarázni ezt az ellentmondást: ha Németország Oroszország elleni háborút akart kirobbantani, miért tette félre a keleti hadjárat kidolgozásának tervét 1913-ban.

Ferguson amellet érvel, hogy a németek bekerítettségi félelme nem volt alaptalan, mivel valóban antant támadás fenyegette őket. E félelem okozta, hogy bár a fegyverkezési versenyben alulmaradt, egy megelőző támadással próbálta az utolsó pillanatban – amíg még nem volt teljesen esélytelen ellenfelei növekvő fölényével szemben – széttörni a köré záródó antant gyűrűt.⁷⁵ A bekerítettségtől rettegő Németországban még az is felmerült, hogy ha nem állnak ki a Monarchia mellett, utolsó szövetségesüket is elveszthetik. A német kancellár talán ezért is támogatta a bécsi „héjákat” a biankó csekk kiállításakor, miközben attól is félt, hogy lépése „ugrás a sötétbe”.⁷⁶ A biankó csekk kiállítását ezért McMeekin súlyos bűnnek nevezi, hiszen e nélkül a háborús párt Bécsben sem biztos, hogy felül tudott volna kerekedni; a feltétlen támogatás napokra vagy hetekre megfosztotta Berlint a cselekvési szabadságtól (Ausztriát feljogositva bármilyen akció kivitelezésére), miközben e lépés jelentősen növelte a balkáni háború európaiává való kiszélesedésének esélyét.⁷⁷ Pedig július nagy részében, legalább a hadüzenetig Németország is csak egy Balkán-háborút akart, tehát a háború lokalizálásában volt érdekelt. Július 31-e után viszont – elsősorban nem a politikai, hanem a katonai vezetés önjáróvá válása miatt – egy általános háború kirobbantásához járult hozzá.⁷⁸

Moltke, aki már évek óta megelőző háborút akart, jelentős szerepet játszott az 1914-es döntésben (amikor mindvégig a háború mellett lépett fel, nem rettenve vissza egy kontinentális háborútól sem), valamint hibájául róható fel az is, hogy a Schlieffen-terv mellett nem dolgozott ki alternatív katonai forgatókönyvet. Felelősségét növeli, hogy annak ellenére sodorta Németországot a háborúba, hogy nem volt meggyőződve annak sikeréről. Ezért biográfusa szerint maga is utólagos felelősséget érzett.⁷⁹ II. Vilmos megítélése kevésbé egységes. 1918-ban őt tekintették bűnösnek a háború kitöréséért; ha Hollandia hajlandó lett volna kiadni, bíróság elé is állították volna. Biográfusa továbbra is úgy véli, hogy jogosan.⁸⁰ Mások viszont ezzel nem értenek egyet, még a németek felelősségét erőteljesen hangsúlyozó Fromkin sem. Ő úgy látja, hogy Ferenc Ferdinánd mellett éppen II. Vilmos volt az, aki a háborús párttal szembeszállt és békét akart. 1914-ben azonban félreállították.⁸¹

Németország politikai vezetésére viszont legjellemzőbb vonás a júliusi válság idején az volt, hogy véleménye napról napra, óráról órára, sőt „táviratról táviratra” képes volt gyökeresen megváltozni. Bethmann-Hollweg kancellárnak és II. Vilmos császárnak nem volt határozott elképzelése és terve, hanem sodródtak az eseményekkel. Mindez önmagában is cáfolja Fischer elméletét, hiszen a „világhatalom megragadása” nehezen képzelhető el valami előzetes terv nélkül, márpedig ilyen terv nem létezett.⁸² A kancellár és a császár gyakran egymással is ellentétesen cselekedett, például a *Halt in Belgrad* javaslat idején egyes kutatók szerint (Moltke mellett) Bethmann is annak elutasítására buzdította Bécset.⁸³

⁷⁵ FERGUSON 1998. 68., 99–100. Gyengeségből érzéséből adódó támadásról ír McMEEKIN 2013. 404–405. is.

⁷⁶ STEVENSON 1991. 24. és 27.; HAMILTON – HERWIG 85–86. Bethmann eközben abban reménykedett, hogy Oroszország nem avatkozik be, vagy ha igen, akkor talán sikerül az antant táborát megosztani, vagy – legrosszabb esetben – Anglia közvetítését lehet kérni az utolsó pillanatban.

⁷⁷ McMEEKIN 2013. 393–394.

⁷⁸ STEVENSON 1991. 17. Hastings szerint Németország talán valóban nem akart általános háborút, de mégis ővé a fő felelősség, „mivel hatalmában állt volna megakadályozni a háborút, de nem tette”. HASTINGS 2014. 165.

⁷⁹ MOMBAUER 2001. 283–289.

⁸⁰ Lásd a Röhllel készített interjút: BURGENDORFF – WIEGREFE 2010. 37–43. Szerinte Vilmos „nem követett el háborús bűntettet. [...] A támadó háborúra irányuló összeesküvés azonban – ez felróható neki. Azt hiszem, igen nagy az ő vétké, sokkal nagyobb, mint ahogy azt általában feltételezik.” Uo. 40.

⁸¹ FROMKIN 2004. 264.

⁸² HAMILTON–HERWIG 2004. 89–91.

⁸³ STEVENSON 1991. 26.

Németország legnagyobb hibája, sőt, stratégiai ostobasága azonban az volt, hogy Belgiumon át támadott. Ezzel igen valószínűvé tette a brit beavatkozást. Egyáltalán, az a tény, hogy egy osztrák–magyar – szerb konfliktus miatt kirobbanó háború első nagyobb hadművelete (Belgrád ágyúzását leszámítva) egy német támadás volt Franciaország ellen – más alternatív haditerv nem lévén – egyenesen hajmeresztő.⁸⁴ Augusztus 1-jén – miután Grey (minden alap nélkül) azt ígérte, hogy ha Németország nem támad Nyugaton, garantálja Franciaország semlegességét – a német császár utasította Moltkét, hogy állítsa le Belgium és Franciaország elleni hadműveleteket, azaz a Schlieffen-terv végrehajtását. A megdöbben Moltke közölte, hogy csak az új tervek kidolgozása egy évbe telne.⁸⁵

Egyes kutatók továbbra sem fogadják el, hogy Németország politikáját a védelem motiválta volna, és súlyos kritikával illetik a „revizionista” nézeteket. Mark Hewitson szerint „a német vezetők 1914 júliusában nem gyengeség vagy kétségbeesés miatt kockáztatták meg a katonai konfliktust, hanem az erő régóta megalapozott pozíciójából.”⁸⁶ Mindezt a német közélet háborúpárti megnyilvánulásaiival, a németek birodalmi ambícióival, nacionalizmusával támasztja alá; szerinte a németek meg voltak győződve arról, hogy uralniuk kell a kontinenst és erre gazdasági és katonai erejüket elegendőnek látták. Hasonlóan érvel Fromkin is, aki szerint a balkáni háborút a Monarchia, a világháborút pedig Németország kezdeményezte, mindketten szándékosan; az előbbi felelőse Berchtold, az utóbbi pedig Moltke volt.⁸⁷

Oroszország

Bár szárnyra kaptak olyan híresztelések is, miszerint a sarajevói merénylet mögött orosz pénzügyi vagy egyéb segítség állt volna, ezek egyelőre alaptalannak tűnnek.⁸⁸ Az is igaz, hogy Oroszország engedékeny válasza bízta Szerbiát, de egyúttal Belgrádot értesítette mozgósítási előkészületeiről és biztosította róla, hogy ha a Monarchia mégis megtámadná, számíthat az orosz segítségre. Ezzel végeredményben mégis arra vette rá a szerb kormányt, hogy a feltétlen behódolás helyett feltételeket szabjon, egy pontot pedig el is utasítson.⁸⁹

A cári birodalommal kapcsolatos legsúlyosabb probléma a források továbbra is korlátozott elérhetősége, bár a bolsevikok hatalomra jutásuk után több, a cárizmust kompromittáló iratot publikáltak. Sean McMeekin néhány éve megjelent kötete azonban betekintést enged a háború kitörésének orosz motívumaiba. Az orosz vezetés meglehetősen jó információkkal rendelkezett a Monarchia szándékairól még az ultimátum elküldése előtt, így módjuk volt egyeztetni arról a Pétervárra látogató Raymond Poincaré francia elnökkel. Ennél is fontosabb új kutatási eredmény, hogy Oroszország már július 24-étől lényegében *általános* mozgósítást hajtott végre, ám ezt sikerült a brit kormány előtt leplezniük. Ennek oka az volt, hogy Szazonov külügyminiszter általános európai háború kirobbantásában volt érdekelt, amelyben nem Oroszország tűnik kezdeményezőnek. Csak így remélhette, hogy évszázados célja, a Tengerszorosok megszerzése megvalósul. A korábbi háborúkban a Porta elleni orosz támadások rendre kiváltották a nyugati

⁸⁴ HAFNER 2008. 40–41.

⁸⁵ MULLIGAN 2010. 223. KEEGAN 2010. 145.; HASTINGS 2014. 139. Mulligan szerint az eset Németországban is kivételes volt, nem jelenti azt, hogy a katonai vezetés rendszeresen felülírta volna a politikai döntéseket.

⁸⁶ HEWITSON 2004. 228.

⁸⁷ FROMKIN 2004. 286–287. Az Oroszország és Franciaország elleni megelőző háborút már régóta fontolgatták, érvel Fromkin. – Mint fentebb láttuk, Hastings is elsősorban Németország felelősségét emeli ki.

⁸⁸ FROMKIN 2004. 261. Ezt Sean McMeekin újabb kutatása sem tudja bizonyítani. McMEEKIN 2011. 47–48.

⁸⁹ KEEGAN 2010. 123–124.; HAMILTON – HERWIG 2004. 108.; HASTINGS 2014. 112. Fromkin azonban csak azt emeli ki, hogy Oroszország engedékeny válasza bízta Szerbiát. Lásd: FROMKIN 2004. 265–266.

hatalmak vétóját és beavatkozását. Franciaország támogatása biztosnak látszott, a britekét viszont csak ezzel a trükkel lehetett biztosítani.⁹⁰ Az is igaz viszont, hogy Oroszországnak érdeke lett volna néhány évet várni a háború kirobantásával, amikor vasújtjai kiépülnek és hadsereg-fejlesztése is végbemegy.⁹¹ (Ugyanakkor nem biztos, hogy később is adódott volna egy olyan kedvező szituáció, amikor nem ők tűnnek kezdeményezőnek.) A mozgósítás tényét csak a Monarchia hadüzenete után hozták nyilvánosságra, s ekkor ismét sikerült a briteket (és a történészeket) becsapva elhitetni, hogy eleinte csak részleges mobilizálást hajtanak végre.⁹²

Franciaország

Párizs magatartása kapcsán is inkább vitákról lehet beszámolni. Bár logikusnak látszik, hogy Franciaország 1870-es veresége óta bosszúra és revánsra törekedett, valamint eltökélt célja volt Elzász és Lotaringia visszaszerzése, az első világháború okaival kapcsolatos történelmi irodalom döntő többsége nem helyez hangsúlyt Franciaország kezdeményező szerepére. Egy értelmezés szerint a franciák ugyan 1870 óta készültek egy újabb háborúra, ennek célja azonban nem a reváns, hanem az újabb összeomlás meggátlása, a védelem megszervezése lett volna.⁹³ E nézet szerint Franciaország akaratán kívül sodródott bele a háborúba 1914-ben. Szándékai nem is igazán számítottak, mivel bármit is tett volna, a háborút nem tudta volna elkerülni. Igaz, azzal, hogy támogatta Oroszországot, az összecsapás kockázatát növelte.⁹⁴ Közvetett bizonyítékok és források alapján azonban mások úgy látják, hogy a párizsi vezetés, legalábbis Poincaré elnök – aki korlátozott jogköreit túllépve sikeresen érvényesítette nézeteit – erősen elkötelezett volt a háború kirobantása mellett. Harcos németellenes politikát kívánt folytatni, s ebben támogatta őt a pétervári francia nagykövet, Maurice Paléologue is. 1914 július közepén Poincaré Péterváron járt és előre egyeztetve politikáját az oroszokkal. Szemben Londonnal, Párizs tudott a titkos orosz mozgósításról is és segítette azt titokban tartani; ezzel Franciaország kétségtelenül hozzájárult a háború kiszélesedéséhez.⁹⁵ Poincaré biográfusa viszont úgy értékeli, hogy az elnök hosszú hajóútja idején el volt szigetelve az eseményektől, nem tudott kezdeményezően fellépni, hanem csak reagált a világ eseményeire; ennél is fontosabb, hogy rendkívül valószínűtlennek tartja a pétervári látogatás idején Franciaország egyértelmű katonai támogatásának megadását.⁹⁶ Bár ez az életrajz 1997-ben jelent meg, így a legújabb kutatások eredményeit nem vehette figyelembe, ugyanakkor már 1993-ban született olyan értékelés, amely – bár nem Poincaré, hanem Paléologue személyében – a franciák felelősségét emelte ki. Eszerint a pétervári nagykövet egyrészt nem tájékoztatta Párizst az oroszországi eseményekről, másrészt saját kormányának felhatalmazása nélkül, de arra hivatkozva támogatta Szazonov háborús elszántságát.⁹⁷ Ma már biztosnak látszik,

⁹⁰ McMEEKIN 2011. 54–75.

⁹¹ HASTINGS 2014. 104.

⁹² McMEEKIN 2013. 397. Az orosz vezetés már 1912-ben felismerte, hogy részleges mozgósítást nem is tud végrehajtani, mivel ehhez a varsói vasúti csomópontot is fel kell használni, amit Németország elleni felvonulásként is lehet értelmezni.

⁹³ CHRASIL 2010. 156–158.

⁹⁴ HAMILTON–HERWIG 2004. 112–129.

⁹⁵ McMEEKIN 2011. 51–54., 68–69.; McMEEKIN 2013. 395. A szerző elismeri azonban, hogy nincs kétségtelen bizonyíték arra, hogy Poincaré már Péterváron (azaz az ultimátum átadása előtt) megígérte volna a francia katonai segítséget. Július 25-e után viszont Paléologue megtette azt.

⁹⁶ KEIGER 1997. 190. A pétervári tárgyalásokon tehát szerinte nem történt több, mint az orosz–francia szövetség melletti kiállás, legfeljebb az orosz vélemény szilárdságának bátorítása.

⁹⁷ HAYNE 1993. 269–281. Lásd még: HAMILTON – HERWIG 2004. 234.; MULLIGAN 2010. 216.; HASTINGS 2014. 106. Hastings kiemeli, hogy a pétervári látogatást nem tartja „rosszindulatú összeesküvésnek”.

hogy Oroszország Párizst már július 29–30-a éjjelén értesítette saját mozgósításáról (s nem július 31.– augusztus 1-jén), s a franciák ekkor már véglegesen ígéretet tettek arra, hogy a *casus foederis*nek megfelelően ők is mozgósítani fognak.⁹⁸

Nagy-Britannia

Anglia (Franciaországhoz hasonlóan) eleinte nem is foglalkozott a balkáni konfliktussal.⁹⁹ A britek utolsóként léptek fel cselekvőként a júliusi válságban, így az ő esetükben legfeljebb a háború kiszélesedésének felelőssége vethető fel. London számára hagyományosan két fontos szempont volt létfontosságú: a brit flotta uralkodjon a világtengereken, Európában pedig legyen egyensúly a hatalmak között – lehetőleg brit beavatkozás nélkül. Ferguson érvelése szerint 1905 végén a hatalomra jutó liberális kormány – és főleg külügyminisztere, a németellenes Grey – lényegesen módosította ezt a politikát. Kontinentális elkötelezettséget akart vállalni a vélt német hegemonia-kísérlet meggátlására. Bizonyos értelemben folytatta elődei „*appeasement*-politikáját”, de mind Franciaország, mind Oroszország megbékítése túlment a szükséges mértéken. Igaz, a Brit Expedíciós Erők európai kiküldetési tervét a parlament nem hagyta jóvá, de Grey ígéreteket tett erre (a kormány több tagja tudtán kívül). Mindez növelte a németek bekerítettség-érzését és a háború valószínűségét egyaránt. Ráadásul 1911. augusztus 23-án a Birodalmi Védelmi Bizottság (*Committee of Imperial Defence*; CID) ülésén nyíltan felmerült, hogy egy német–francia háború esetén be kell avatkozni az utóbbiak mellett. Egy évvel később arról is tárgyaltak a CID ülésén, hogy a segítségnyújtást akár Belgium semlegességének megsértése árán is végre kell hajtani.¹⁰⁰ A júliusi válság idején a britek azzal növelték a háború kiszélesedésének veszélyét, hogy Grey nem tette egyértelművé, hogy Anglia be fog avatkozni a franciák mellett – sőt, semlegességről szónokolt még augusztus 1-jén is – ezzel bátorította (vagyis nem rettentette el) a németeket a háborús helyzet élezése terén.¹⁰¹ Mások azonban úgy látják, ellenkező esetben viszont a franciákat és az oroszokat bátorította és ösztönözte volna jobban a háború kirobbantására. Grey lavírozásának belpolitikai okai is voltak: a kormány megosztottsága mellett az, hogy parlamenti felhatalmazás nélkül nem is ígérhetett volna háborús támogatást. A brit döntés a belső viták miatt meglehetősen lassú volt, ami ijedséget keltett Párizsban és hamis reményeket Berlinben.¹⁰²

⁹⁸ McMEEKIN 2013. 398–400. A két napos különbség rendkívül fontos, hiszen 29-én a németek még semmilyen katonai intézkedést nem határoztak el.

⁹⁹ A briteket az ír kérdés, a franciákat pedig Madame Caillaux gyilkossági pere foglalkoztatta elsősorban.

¹⁰⁰ FERGUSON 1998. 56–81. Ferguson úgy értékeli, hogy a CID 1911-es ülése volt az igazi haditanács, nem pedig – amint azt Fritz Fischer állította – az 1912. december 8-i berlini tárgyalás, amelyen ugyan szó volt a háborúról, de Hew Strachan is úgy látja, hogy ennek jelentőségét Fischer eltűlozta és nincs jele annak, hogy az Oroszország elleni háború előkészítése érdekében bármilyen lépések történtek volna. STRACHAN 2010. 230. – Ferguson nézete persze súlyos bírálatokat is kiváltott. A brit támogatás Franciaországnak kizárólag védelmi jellegű volt, hívja fel a figyelmet Mark Hewitson. Lásd: HEWITSON 2004. 231. Belgium területe britek általi megsértésének szándékát cáfolja HASTINGS 2014. 150. is.

¹⁰¹ McMEEKIN 2013. 402–403. Ez természetesen mulasztás volt, nem szándékos tett.

¹⁰² MULLIGAN 2010. 222–225. A szerző úgy látja, Greyt 1912-ben még elfogadták közvetítőnek, de 1914-ben már nem. A brit belső vitákról bővebben ír HASTINGS 2014. 144–164; FERGUSON 1998. 154–155, 158–167. Ferguson és Hastings szerint a kis létszámú Brit Expedíciós Erők jelentőségét Berlin lebecsülte, vagyis egyértelműbb brit magatartás sem biztos, hogy visszatartotta volna a német vezérkart. Ferguson Mulligan-nel együtt úgy véli, a brit hadbalépésnek csak ürügye volt Belgium, valójában a német dominanciától és attól is féltek, hogy a kormány megbukik és az ellenzék kerül hatalomra. Ebben az esetben a háborúba belépés több hetet is csúszhatott volna.

Mindenesetre több történész véli úgy, hogy a britek belépése a háborúba gátolta meg a németek kora őszi győzelmét a franciák felett, s ezzel a háború elhúzódásához járult hozzá.¹⁰³

Mi a tanulsága a fenti irodalomszemlének? A vita nemzetközivé vált és kiszélesedett; Fischer túlzottan szűk, német-orientált értékelése – bár az egyik legfontosabb interpretáció – csak az események egy kis részét tárja fel.¹⁰⁴ Szinte mindegyik történész azt a nagyhatalmat tartja „felelősnek”, vagyis a háború okozójának, amelynek iratait kutatta a levéltárakban. És mindegyiküknek igaza is van. A fenti kérdésre tehát a legrövidebb választ úgy adhatjuk meg, hogy az összes 1914-es hadviselő nagyhatalom jelentős mértékben járult hozzá a globális háború kitéréséhez vagy kiszélesedéséhez, bár egyikük sem akart átfogó háborút. Mindegyik csak a saját diplomáciai pozícióit próbálta megvédeni a mozgósítással. (Hew Strachan már 1983-ban úgy vélte, hogy a német haditervek 1914 előtt nem agresszív, hanem inkább preventívek voltak.¹⁰⁵) Christopher Clark párhuzamot von a 2010-es évek elejének pénzügyi válsága, az euró fenyegető összeomlása és a júliusi válság között. A szereplők mindkét válságban tisztában voltak a katasztrófa lehetőségével és kölcsönösen arra törekedtek, hogy azt elkerüljék. Ám eközben saját, egymással ellentétes érdekeiket is törekedtek megóvni. Ugyanakkor az 1914-es aktorok még a válság összetettségét sem látták át, fokozódott az egymás iránti bizalmatlanság és hiányoztak a mediátor-szerepet betöltő nemzetközi intézmények is.¹⁰⁶ Más történelmi összehasonlítások is utalnak arra, hogy 1914. intő példája miatt a későbbi vezetők már körültekintőbben járhattak el. 1962-ben John F. Kennedy elnök a kubai rakétaválság idején ellen tudott állni tábornokai kardcsörtetésének és háború helyett tárgyalást kezdett a Szovjetunióval. Döntése mögött az is ott állt, hogy éppen akkor olvasta el Barbara Tuchman *The Guns of August* című könyvét az első világháború kezdetéről.¹⁰⁷

*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABBENHUIS, MAARTJE M. (2006): *The Art of Staying Neutral*. The Netherlands in the First World War, 1914–1918. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- AKSAKAL, MUSTAFA (2008): *The Ottoman Road to War in 1914*. The Ottoman Empire and the First World War. Cambridge, Cambridge University Press.
- AUDOIN-ROUZEAU, STÉPHANE – BECKER, ANNETTE (2006): *1914–1918, az újraírt háború*. Budapest, L'Harmattan – Atelier.
- BIBÓ ISTVÁN (1986): *Válogatott tanulmányok*. I–III. kötet. Budapest, Magvető.
- BIBÓ ISTVÁN (1990): *Válogatott tanulmányok*. IV. kötet. Budapest, Magvető.
- BOSWORTH, R. J. B. (1979): *Italy, the Least of the Great Powers*. Italian foreign policy before the First World War. Cambridge, Cambridge University Press.

¹⁰³ FERGUSON 1998. 167–168.; HAMILTON–HERWIG 2004. 145. Max Hastings viszont leszögezi, hogy a brit hadbalépés szükséges volt, s élesen bírálja Ferguson „szenczióhajhász” véleményét, ami szerint egy európai német dominancia mindössze egy korábban létrejövő Európai Uniót eredményezett volna. HASTINGS 2014. 162. (Vö. FERGUSON 1998. 168–173.)

¹⁰⁴ MOMBAUER 2002. 208. A szerző értékelése szerint, bár a többi résztvevő állam érintettsége ma már tisztán látható, de „a felelősség fő része nyilvánvalóan a Németországban meghozott döntésekben mutatkozik”.

¹⁰⁵ STRACHAN 1983. 129.

¹⁰⁶ CLARK 2013. 555–557. Utóbbi tényezőre hívja fel a figyelmet KEEGAN 2010. 127. is.

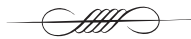
¹⁰⁷ MACMILLAN 2013. 630.

- BURGDORFF, STEPHAN – WIEGREFE, KLAUS (szerk.) (2010): *Az első világháború*. A 20. század őskatasztrófája. Budapest, Napvilág.
- CHRASTIL, RACHEL (2010): *Organizing for War*. France 1870–1914. Baton Rouge, Louisiana State University Press.
- CLARK, CHRISTOPHER (2013): *The Sleepwalkers*. How Europe Went to War in 1914. New York, Harper.
- FERGUSON, NIALL (1998): *The Pity of War 1914–1918*. London, Penguin.
- FERGUSON, NIALL (2008): *A világ háborúja*. A gyűlölet évszázadának története. Budapest, Scolar.
- FISCHER, FRITZ (1975): *War of Illusions*. German Policies from 1911 to 1914. New York, W. W. Norton & Co.
- FROMKIN, DAVID (2004): *Europe's Last Summer*. Who Started the Great War in 1914? New York, Alfred A. Knopf.
- GALÁNTAI JÓZSEF (1988): *Az első világháború*. Budapest, Gondolat.
- HAMILTON, RICHARD F. – HERWIG, HOLGER H. (2004): *Decisions for War, 1914–1917*. Cambridge, Cambridge University Press.
- HAFNER, SEBASTIAN (2008): *A Német Birodalom hét főbűne az első világháborúban*. Budapest, Európa.
- HASTINGS, MAX (2014): *1914 – Európa lángba borul*. Budapest, Gabo.
- HAYNE, MARK B. (1993): *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*. Oxford, Clarendon Press.
- HENIG, RUTH (2002): *The Origins of the First World War*. London – New York, Routledge.
- HEWITSON, MARK (2004): *Germany and the Causes of the First World War*. Oxford, New York, Berg.
- KEIGER, JOHN F. V. (1997): *Raymond Poincaré*. Cambridge, Cambridge University Press.
- KEEGAN, JOHN (2010): *Az első világháború*. Budapest, Európa.
- KENNAN, GEORGE F. (1979): *The Decline of Bismarck's European Order*. Franco–Russian Relations, 1875–1890. Princeton, Princeton University Press.
- MACMILLAN, MARGARET (2013): *The War that Ended Peace*. The Road to 1914. London, Profile Books.
- MCMEEKIN, SEAN (2011): *The Russian Origins of the First World War*. Cambridge, Mass. – London, Belknap Press of Harvard University Press.
- MCMEEKIN, SEAN (2013): *July 1914*. Countdown to War. New York, Basic Books.
- MOMBAUER, ANNIKA (2001): *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MOMBAUER, ANNIKA (2002): *The Origins of the First World War*. Controversies and consensus. London, Longman.
- MULLIGAN, WILLIAM (2010): *The Origins of the first World War*. Cambridge, Cambridge University Press.
- NÉMETH ISTVÁN (szerk.) (2014): *Az első világháború 1914–1918*. Tanulmányok és dokumentumok. Budapest, L'Harmattan.
- ORMOS MÁRIA (1998): A háború kitörésének okairól. In ORMOS MÁRIA – MAJOROS ISTVÁN: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, Osiris. 219–226.
- PALLAGI MÁRIA (2007): A spanyol semlegesség kérdése a bécsi diplomáciában, 1914–1918. Szeged, SZTE BTK.
- POLLMANN FERENC (2003): *A békebontó felelőssége*. Ausztria–Magyarország szerepe a világháború kirobbantásában. Hadtörténelmi közlemények, 116. évf. 1. sz. 39–45.
- RÖHL, JOHN C. G. (1994): *The Kaiser and his Court*. Wilhelm II. and the Government of Germany. Cambridge, Cambridge University Press.
- STEVENSON, DAVID (1991): *The First World War and international politics*. Oxford, Clarendon.
- STRACHAN, HEW (1983): *European Armies and the Conduct of War*. London – New York, Routledge.
- STRACHAN, HEW (2003): *The First World War*. New York, Penguin.
- STRACHAN, HEW (2010): *Kié a felelőség?* In BURGDORFF, STEPHAN – WIEGREFE, KLAUS (szerk.): *Az első világháború*. A 20. század őskatasztrófája. Budapest, Napvilág, 223–235.
- TAYLOR, A. J. P. (1988): *Az első világháború képes története*. Budapest, Akadémiai.
- ZUBER, TERENCE (2002): *Inventing the Schlieffen Plan*. German War Planning 1871–1914. Oxford – New York, Oxford University Press.

OLASZ LAJOS PHD

olasz@jgypk.szte.hu
főiskolai docens (SZTE JGYPK)

A hátország légvédelemének kiépítése az első világháború időszakában

— *Construction of the Air Defence of Hinterland During the World War I* —

Abstract In World War I, warfare gained a new form due to the application of offensive air devices. The military utilisation of balloons, zeppelins and airplanes was closely followed by the appearance of weapons and procedures to defend against them. Aircraft were already able to attack not only the troops on the front, but also the enemy's hinterland. Therefore the fighting parties started to develop the air defence of the hinterland at the beginning of the war. They set up air defence artillery and fighter units, and organised air surveillance, alarm and blackout. Air defence of the hinterland was initially built mainly for a 100–150-kilometer zone behind the front line. However, due to the rapid improvement of air forces and the increasing number of strategic attacks, most of the states made efforts to build out a nation-wide air defence system. In the last year of the war, 35% of the available air defence forces protected the hinterland in Germany. In the Austro-Hungarian Monarchy, the air defence service of the hinterland was organised in spring 1916. The developed air defence system worked effectively. There was no need to transform it until to World War II.

Keywords World War I, hinterland, air war, anti-aircraft artillery, civil defence.

DOI 10.14232/belv.2015.4.2

<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Olasz Lajos (2015): A hátország légvédelemének kiépítése az I. világháború időszakában. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 24–41. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Hátország elleni légitámadások

Az I. világháború során a szárazföldi és tengeri hadviselés mellett a levegő is hadszíntérré vált. A repülő eszközök katonai célú felhasználása és az elhárításukra tett lépések a háború megvívásának új formáihoz vezettek. A világháború kirobbanásakor a szembenálló felek még csak néhány száz légi harceszközzel rendelkeztek. Az antant államok 595 repülőgépet, 16 léghajót és 58 megfigyelő ballont, a központi hatalmak 266 repülőgépet, 7 léghajót és 26 ballont tudtak felvonultatni. Ezen belül az Osztrák–Magyar Monarchia légjáró csapatai állományába 48 repülőgép, 1 léghajó, 12 ballon és 114 fő repülőszemélyzet tartozott.¹

A háború alatt a repülőtechnika gyors fejlődésnek indult. A viszonylag olcsón és nagy tömegben előállítható, ugyanakkor sokoldalúan felhasználható motoros repülőgép egyre fontosabb szerepre tett szert, és fokozatosan háttérbe szorította a többi légi harceszközt, a kormányozható léghajót és a kötött megfigyelő ballont. A háború befejezésének időszakában, 1918. novemberében az antant államok 11 381 katonai repülőgéppel, a központi hatalmak pedig 5837 géppel rendelkeztek. A gépállománynak mintegy 60–70%-a volt a frontokon (az antant erőknél 8065, a központi hatalmak csapatainál 4131, repülőgép). Az Osztrák–Magyar Monarchia repülő csapatainál a háború végén 1733 repülőgép, 5711 fő hajózó és 45 551 fő földi kiszolgáló személyzet szolgált.²

A háború kirobbanásakor a még kis létszámú, beépített fegyverzettel nem rendelkező légi eszközöket elsősorban kisegítő feladatokra, megfigyelésre, szállításra, futárszolgálatra alkalmazták. Néhány bombatámadásra azonban már az első hetekben sor került. Ezek az akciók általában a frontvonal közelében lévő katonai célpontok, felvonuló alakulatok ellen irányultak. A különösebb célzás nélkül, kézzel ledobott kis tömegű (1–10 kg) bombák jelentősebb kárt nem okoztak. Augusztus 3-án, a nyugati fronton egy német repülőgép Lunéville erődjét bombázta. A balkáni fronton, ugyanezen a napon az Osztrák–Magyar Monarchia egyik gépe Pale közelében dobott bombát a szerb csapatokra.³

Az ellenséges hátország elleni első demonstratív támadásra augusztus 24-én került sor, amikor egy német léghajó Antwerpent bombázta. Augusztus 31-én egy német repülőgép 2 bombát dobott le Párizsra. Szeptember–október folyamán a német gépek 7 alkalommal támadták a francia fővárost. A ledobott 43 bomba 11 halott és 50 sebesült áldozatot követelt. Egy bomba a Notre Dame székesegyházba csapódott, de nem robbant fel. Az ellenséges célpontok rombolására, a harcoló felek közül elsőként a németek önálló repülő egységet szerveztek, „Brieftauben-Abteilung Ostende” néven. November folyamán főként a fontosabb francia és belga hadikikötőket, illetve a flandriai ipartelepeket támadták. December 21-én egy német gép átrepülte a La Manche csatornát és Dover közelében brit területet bombázott.⁴

A hadviselő felek kezdettől számoltak a frontvonal mögött lévő katonai célpontok elleni támadásokkal. Az angolok már a háború kezdetén tartottak a német léghajók szigetország elleni akcióitól, ezért elsősorban az ellenfél légi támaszpontjait és a léghajógyarakat kívánták lerombolni. Az elsődleges célpontok közé tartoztak azonban más hadianyag gyárak és a német haderő utánpótlását biztosító közlekedési létesítmények is. Egy brit repülőgép 1914. október 8-án

¹ MADARÁSZ 1928. 190–194.; BOWYER 1988. 17.; PETER 1981. 241–242., 258–260.

² HIGHAM 1984. 15–16.; MÁRFÖLDI-ADORJÁN 1936. 19.

³ SCHLIEPHAKE 1977. 32.; JANIC – DIVAC – ROKIĆ 1993. 37.

⁴ CHRISTIENNE–LISSARRAGUE 1986. 81.; RAVASZ 2000. 79–80.

a düsseldorfi léghajócsarnokot bombázta. November 21-én brit gépek a friedrichshafeni, december 24-én a cuxhaveni léghajógyárat támadták. Az antant repülői 1914 őszén bombázták a kölni gázműveket és a város főpályaudvarát, a ludwigshafeni anilingyárat és Karlsruhe ipartelepeit is.⁵

A francia katonai vezetés az ellenség hadiipari objektumait, még ha azok mélyen a háterszágban voltak is, kezdettől elsődleges katonai célpontnak tekintette. 1914 novembere folyamán, a németekhez hasonlóan, a franciák is önálló bombázócsoportot állítottak fel a mögöttes területek támadására. December 4-én francia gépek a 100 km-rel a front mögött lévő Freiburgot bombázták, ahol néhány jelentéktelen ipari üzem kivételével semmilyen fontosabb katonai célpont nem volt. A támadás erődemonstráció volt, és elsősorban lélektani hatást kívántak vele elérni. Meg akarták félemlíteni a német lakosságot, megrendíteni a biztonságérzetét. A német háterszágot 1914-ben 8 bombatámadás érte, amely 52 fő halott és sebesült áldozatot követelt.⁶

A következő években, a frontvonalak megmerevedésével, a kialakuló anyagcsatákban az ellenséges háterszág gazdasági teljesítőképességének csökkentése, a közlekedés és szállítás megzavarása egyre fontosabb tényezőnek számított. Nőtt a háterszág elleni légitámadásokban résztvevő gépek száma és a ledobott bombák mennyisége. Az antant gépei rendszeresen támadták a Ruhr- és a Saar-vidék, illetve Elzász ipartelepeit, bombázták Köln, Duisburg, Düsseldorf, Essen, Karlsruhe, Mannheim, Ludwigshafen térségét. 1916. június 22-én egy francia repülőszázad súlyos támadást intézett Karlsruhe ellen, a városra ledobott 38 nagy erejű bomba 117 (többségében nő és gyermek) áldozatot követelt. A repülőgépek mind nagyobb mélységben hatoltak be az ellenséges háterszágba, és a korábban biztonságosnak vélt területeket is utólérte a légi háború. Egy francia repülőgép 1916. november 16-án Luxeuil-ből felszállva a fronttól 300 km távolságban lévő Münchent bombázta.⁷

A másik oldalon a német léghajók francia városokat, Calais-t, Párizst, Nancyt bombázták. 1915. január 19-én támadássorozatot indítottak Anglia keleti partvidéke ellen. Ezen a napon Yarmouth és Sandringham körzetére dobtak bombát. Április közepén a fontosabb kikötőket, a Temze-torkolat ipari létesítményeit támadták a német léghajók. Április 16-án Kenton, Scaton, Blyth, Haldon, Sittingbourne, Faversham körzetére hullottak bombák. Május 31-én éjszaka a londoni dokkokat és hajógyáratokat támadták. Augusztus 18-án első alkalommal bombázták London belvárosát. A támadás 38 halott és 124 sebesült áldozattal járt. A német légierő 1916 elején kiterjesztette akcióit szinte az egész szigetországra. Január 31-én, egyidőben több fontos ipari centrumra (Liverpool, Sheffield, Birmingham, Manchester, Nottingham, Hull) is csapást mértek, mintegy 600 000 font anyagi kárt okozva. 1916. április 4-ig összesen 35 brit várost ért német légitámadás.⁸

Németországban 1916. október 8-án önálló légierő parancsnokságot állítottak fel (Kommandierend General der Luftsreitkräfte), Ernst Wilhelm von Hoepfner altábornagy vezetésével. Bár a repülő csapatok fő feladata továbbra is a földi harc támogatása maradt, bővült önálló tevékenységük köre, ezen belül megnőtt a távolsági bombázó bevetések száma. A német léghajók a brit szigetek ellen 53 légitámadást hajtottak végre. A ledobott mintegy 200 tonna bomba következtében 558 fő meghalt, 1385 fő megsebesült, és 1,5 millió font anyagi kár keletkezett. Francia és belga célpontok ellen a német léghajók 147 támadást intéztek. A világháború során ezek a repülőszervezetek a különböző célpontokra összesen 363 359 kg bombát dobtak le. A

⁵ MACBEAN-HOGBEN 1990. 17.; NÁRAY-BERKÓ 1936. 13.

⁶ BUSHBY 1973. 17.; GROEHLER 1980, 25–26.

⁷ HIGHAM 1984. 24.; CHRISTIENNE – LISSARRAGUE 1986. 104–105.

⁸ BERTALAN – KÚN – PILCH – UDVARY 1925. 87–88., 115–116., 165–168., 172–173.

támadások azonban jelentős veszteségekkel jártak, egyedül a Brit szigetek elleni bevetések során 29 Zeppelin veszett oda. Ezért a léghajók Anglia elleni bevetését 1917. február 16-án beszüntették.⁹

A nehézkes és lassú, a légvédelmi tüzre és a vadászrepülőgépek támadására igen érzékeny léghajókkal szemben, 1917-től a német hadvezetés az új, többmotoros G és R típusú bombázó gépeket alkalmazta. Május 25. és augusztus 22. között ezekkel indított Anglia ellen nappali támadássorozatot, melynek során 8 alkalommal (177 géppel) támadták a brit fővárost. A ledobott 20 t bomba következtében 401 fő meghalt, 983 fő megsebesült. Az erősödő légvédelemre való tekintettel a német légierő 1917. szeptember 3-tól áttért az éjszakai támadásokra. 1918. május 19-ig német részről összesen 222 repülőgép-bevetésre került sor brit célpontok ellen. A német gépek 63 alkalommal bombázták Londont. Az utolsó nagy támadás során, 1918. május 19-én éjszaka 34 német gép repült be Anglia fölé, ebből 19 Londont támadta, 7,5 t bombával. A német légi akciók számottevő, 20%-os gépvesztéssel jártak: 17 repülőgépet lelőtt az angol légvédelem, 28 gép pedig egyéb okok miatt lezuhant, vagy kényszerleszállás során összetört.¹⁰

A brit légierő gépei 1917 márciusától rendszeres éjszakai támadásokat intéztek a német háterszág ellen. A londoni hadvezetés 1917 szeptemberében összeállította a repülő csapatok számára a németországi bombázandó célpontok új, kibővített listáját. Ezen az ismert fegyver- és lőszergyárak mellett a Rajna- és a Ruhr-vidék minden fontosabb fémipari üzeme szerepelt. A brit vezetőkörök arra számítottak, hogy a német nehézipar elleni kiterjedt támadások kihatnak majd az ország egész hadipotenciáljára.¹¹

1917 júliusában a brit kormány különbizottságot hozott létre a légügyi helyzet áttekintésére és a hatékonyabb háborús alkalmazás elveinek kidolgozására. A bizottságot a miniszterelnök vezette, a gyakorlatban azonban a szakmai munkát Jan Christian Smuts tábornok fogta össze. Augusztus 17-én, Smuts a brit légierő átszervezését kezdeményezte. Kifejtette, hogy a repülő csapatok megosztottsága, a hadsereg és a haditengerészet repülő erejének (RFC és RNAS) különálló tevékenysége sok gondot okoz. Fenntartásuk nem gazdaságos, együttműködésük problémás, alkalmazásuk nem kellően hatékony. 1918. január 2-án Légügyi Minisztériumot állítottak fel, lord Rothermere vezetésével. Április 1-jén az RFC és az RNAS összevonásával megszületett a Királyi Légierő (Royal Air Force – RAF), melynek parancsnoki posztját lord Trenchard töltötte be.¹²

A RAF vezetését április 12-én Frederick Sykes vezérőrnagy, a Légügyi Minisztérium irányítását pedig április 26-án William D. Weir vette át. Az új légügyi vezetés 1918 tavaszán nagyarányú légi offenzívát készített elő a német hadiipar lerombolása érdekében. A bombázások már nemcsak a hadianyaggyártó üzemeket érintették, hanem az ipar szinte egész spektrumát, a fontosabb közlekedési létesítményeket, esetenként pedig az állami és tartományi igazgatás centrumait is. A háború utolsó évében 353 légitámadást intéztek a német területek ellen, melyek során 8000 bombát dobtak le. A brit vezetés számolt azzal, hogy a nagy ipari városok bombázása jelentős mértékben sújtja majd a polgári lakosságot is, így a támadásoktól nemcsak közvetlen katonai és gazdasági, hanem „morális” eredményeket is várt. Remélte, hogy a háterszagra mért légi csapások meggyorsíthatják a német kapitulációt, a gazdaság megbénításával és a polgári lakosság megfélemlítésével sikerül „kibombázni” Németországot a háborúból.¹³

⁹ MORISON 1937 29., 174.; BRUNNER 1989. 13.

¹⁰ GROEHLER 1980. 53–54.; ROBINSON 1988. 20.; GROSZ–HADDOW 1969. 36.

¹¹ JONES: 1973. 130.

¹² ROBERTSON 1995. 17–18.; COOPER 1986. 136–138.

¹³ MORROW 1993. 199., 320.; CONGDON 1987. 3.

A légi háború a keleti fronton is egyre kiterjedtebbé vált. Az orosz légierő „Ilja Muromec” (IM) gépei számos nagytávolságú bombázó bevetést hajtottak végre Németország felett. 1915. február 19-én Plotsk és Willenberg pályaudvarát támadták. Az IM gépekkel felszerelt 5 bombázó század 1917. februárjáig mintegy 400 bevetés során 65 t bombát dobott az ellenséges célpontokra. Az orosz IM gépek a Monarchia területeit is veszélyeztették. A cári légierő elsősorban közlekedési csomópontokat támadott a front mögött 100–150 km-es mélységig, köztük Przeworsk, Lemberg, Rogatin pályaudvarait. Egy nagytávolságú bevetés során, 1915 májusában Bártfa közelében lelőttek egy IM gépet. Románia hadba lépését követően, az orosz hadvezetés egy IM századot Romániába vezényelt, mely részt vett az Erdély ellen indított román támadás támogatásában. Máramarossziget közelében 1917. január 21-én a légvédelem földre kényszerített egy orosz gépet.¹⁴

A keleti fronton a német léghajók és repülőgépek a leggyakrabban Varsó, Riga, Minszk és Kijev körzetét támadták. A Temesvár mellett kiépített szentandrászi léghajóbázisról, illetve a bulgáriai Jamboliból 6 német léghajó tevékenykedett, és esetenként 5–600 km-re lévő célpontok ellen intézett támadást. Az angol és francia haderő balkáni partraszállása után, 1915. októberétől hónapokon át Szaloniki kikötőjét, és az észak felé nyomuló antant csapatokat bombázták. Románia hadba lépését követően, 1916 nyarán Bukarest és más romániai célpontok ellen hajtott végre bevetéseket. A román fővárost egy hónap alatt 7 alkalommal bombázták. 1917 elejétől kezdve támadásaikat kiterjesztették a dél-oroszországi, és a dél-itáliai célpontokra is (Kisinyov, Odessza, Szevasztopol, Bari, Brindisi, Otranto).¹⁵

A szerbiai fronton 1915 tavaszától szórványos bombázások folytak. A Monarchia légierje és a balkáni német haderő gépei támadták Kragujevacot, a szerb főparancsnokság székhelyét és az ottani hadianyaggyárat, valamint Belgrád, Niš, Podgorica és Požarevac körzetét. A szerb gépek, és az 1915. március 15-én a támogatásukra érkező francia repülőek főként a Bácska és a Bánát térségében végeztek bombázó bevetéseket. A magyar települések közül először 1915. április 26-án Homokbálványost, majd 29-én Zimonyt támadták. A szerb légierő, gépeinek kis száma és rövidebb hatósugara miatt nagyobb távolságú berepülésekre nem került sor. A Balkán térségében bevetett angol és francia gépek főként Konstantinápolyt, Gallipolit és Szófiát bombázták.¹⁶

Az olasz légierő már az ország hadba lépésekor, 1915 nyarán rendelkezett 4 olyan bombázó századdal, melyek gépei az Osztrák–Magyar Monarchia mögöttes területeit is támadhatták. Az olasz repülőek és léghajók elsődleges célpontjai ebben az időben az Adria-tengeri kikötők, Trieszt, Fiume, Pola, Cattaro voltak, de támadtak több kontinentális nagyvárost is, köztük Ljubjanát, Linzet, Innsbruckot és Bolzanót. 1916. február 16-án 8 olasz gép 2 t bombát dobott Ljubjanára. Az olasz légierő 1917. augusztus 2. és 8. között három súlyos éjszakai légitámadást intézett Pola ellen, melyek során 78 repülőgép 24 t bombát dobott a városra.¹⁷

A Monarchia részéről elsősorban a haditengerészeti légierő gépei intéztek támadásokat olasz kikötők, hadianyaggyárok, légi bázisok ellen. Az Olaszország hadba lépését követő napon, 1915. május 24-én bombázták Bari és Ancona katonai célpontjait, május 27-én Velencét, majd Brindisi és Rimini térségét. 1916. február 14-én 11 osztrák–magyar gép 1,7 t onna bombát dobott Milánó pályaudvarára, ipari és katonai létesítményeire. A Monarchia első többmotoros bombázóalakulatát, mely alkalmas volt az olasz hátsó távoli célpontjai elleni bevetésekre is, 1916 novemberében szervezték meg.¹⁸

¹⁴ DURKOTA–DARCEY–KULIKOV 1995. 35–37., 189., 194., 208–210.; PATAKY–ROZSOS–SÁRHIDAI 1992. 13.

¹⁵ DUZ 219–221., 246–247.; GROSZ – HADDOW 1969. 10.; KENNETH 1991. 55.

¹⁶ PATAKY – ROZSOS – SÁRHIDAI 1992. 13.; JANIĆ – DIVAC – ROKIĆ 1993. 46–51.

¹⁷ PETER 1981. 164–166., 216–217.; HIGHAM 1984. 27.

¹⁸ BOKSAY 2001. 89–91.; CSANÁDI–NAGYVÁRADI–WINKLER 1977. 65–66.; PETER 1981. 216–217.

A háború utolsó évében a hátsó ország elleni légi háború az olasz fronton is kiszélesedett. Az Osztrák–Magyar légierő 1918 elején 5 nagy hatótávolságú bombázó egységgel rendelkezett (Flik 101–105 G). Az olasz repülő csapatok állományában azonban már 24 nehézbombázó század tartozott. Egy olasz repülő kötelék 1918. február 20-án Innsbruck pályaudvarát támadta, és kis magasságból géppuskával lőtték az ott álló szerelvényeket. Február 26-án hasonló bombázás érte Bolzanót. Ellencsapásként, a Monarchia légierője február 27-ére virradó éjszaka 50 bevetésben támadta Velencét, mintegy 3 t bombát dobva a városra.¹⁹

A világháború alatt az olasz hadszíntéren a Monarchia légierője 1063, az antant gépei 7106 bevetést hajtottak végre. Az Osztrák–Magyar repülők a legtöbb bombatámadást Treviso (34), Velence (26), Padova (18), Vicenza (15) ellen intézték, de több alkalommal támadták Róma és Nápoly térségét is. Az olasz front két oldalán a két a legtöbbször bombázott város Mestre, illetve Pola volt. Mestre ellen 42 alkalommal intéztek támadást a Monarchia repülő csapatai, melyekben 251 gép vett részt. Polát 41 légitámadás során 391 olasz gép bombázta.²⁰

A Monarchia hátsó országának veszélyeztetettségét demonstrálta, amikor 1918. augusztus 9-én a 87. olasz repülő század 8 gépe, Gabriele d'Annunzio őrnagy vezetésével Padovából indulva Bécs fölé repült. Az olasz gépek percekig köröztek a császárváros felett, közben 60 légi felvételt készítettek, és számos röpcédulát dobtak le. Bombázásra ezúttal nem került sor, de az akció jól jelezte, hogy a Monarchia fővárosát bármikor ellenséges légitámadás érheti. A bombázó erők tekintetében Olaszország a Monarchiával szemben egyre jelentősebb fölénybe került. A háború befejezéséig 725 korszerű távolsági bombázógépet épített, miközben a Monarchia csak 75 ilyen konstrukcióval rendelkezett.²¹

Németországot az első világháború során összesen 1154 légitámadás érte, melyekben 4192 repülőgép és 7 léghajó vett részt. A ledobott 14 061 darab (729 tonna) bomba 729 halott és 1745 sebesült áldozatot követelt. Az anyagi kár elérte a 24 millió márkát. Az Osztrák–Magyar Monarchia területét 418 légitámadás érte, amely során 6140 bombát dobtak le. A halottak száma 497, a sebesülteké 766 fő volt. Nagy-Britanniát 116 alkalommal támadta a német légierő, összesen 196 léghajó és 441 repülőgép bevetésével, melyek 5751 darab (347 tonna) bombát dobtak le. A támadások következtében 1446 fő meghalt, 3505 fő megsebesült és az anyagi kár meghaladta a 3 millió fontot. Ezen belül London vesztesége 594 halottat és 1708 sebesültet tett ki. Franciaország mögöttes területeire 3843 bomba hullott, megölve 523 és megsebesítve 1227 embert. Párizs vesztesége 237 halott és 539 sebesült volt. Olaszország ellen 343 légitámadást hajtottak végre 4983 bomba ledobásával, melyek 984 halott és 1193 sebesült áldozatot követeltek.²²

Az I. világháború során a repülőcsapatok létszáma, felszereltsége, alkalmazása jelentős mértékben kibővült. A légierő fokozatosan önálló haderőnémmé fejlődött. Emelkedett a már kifejezetten bombázás céljára épített gépek száma. Nőtt az egyes típusok teherbíró képessége és hatótávolsága. Az egymotoros gépek 300–400 kg, a többmotoros gépek pedig általában 500–800 kg bombával támadtak. Fejlődött a bombázás technikája, 1915-től kezdve elterjedtek a bomba-célzó és kioldó berendezések. A hadianyaggyártás differenciálódott, a romboló és repeszthatású ejtő szerek mellett megjelentek a gyújtóbombák, köztük a vízzel olthatatlan elektrotermit bomba.

¹⁹ DIETRICH–KÚN–PILCH 1925. 444–445.

²⁰ WINKLER 2000. 23–24.; MADARÁSZ 1928. 203.

²¹ Hadtörténelmi Levéltár (A továbbiakban: HL) HM Eln. A. 61 831/1939; MORROW 1993. 334.; NAGY 1939. 120–128.

²² HUNKE 1934. 13–14.; MORISON 1937. 118., 180.; GROEHLER 1980. 54–56.; Más forrásokban valamelyest eltérő veszteségadatok találhatóak, de a különbség rendszerint nem haladja meg a 3%-ot. Vö. BUSHBY 1973. 41.; CRANE 1993. 14.; BEER–KARNER 1992. 21.

Mindkét oldalon kísérleteztek gázzal töltött bombák alkalmazásával is. A háború során a légierő fő feladatát a földi harc támogatása jelentette, a bombázóerők egyre szélesebb körű bevetései révén azonban a harc már a hátszakra is kiterjedt. Nyilvánvalóvá vált, hogy a jövőben a polgári lakosság is ugyanolyan háborús veszélyeknek lehet kitéve, mint a fronton harcoló csapatok.²³

A hátszági légvédelem kiépítése

Az első bombázások hatására minden országban megindult a légi figyelőhálózat megszervezése. A légtér figyelése katonai feladatnak számított, a fronton a harcoló hadsereg, a hátszági pedig egyéb katonai szervek, helyőrségek, tüzéralakulatok biztosították. A hadművelési területen, illetve a fronthoz közeli fontosabb katonai objektumok, hadiipari létesítmények, közlekedési csomópontok előterében helyi légi figyelő őrsöket állítottak fel. Ezek azonban még nem képeztek egységes rendszert. 1915 folyamán Németország nyugati határai mentén, az Északi-tengertől a Bodensee-ig légi figyelő és jelentő hálózat épült ki, egymástól 15–20 km-re lévő őrsökkel, egymás mögött kétsoros vonalban, elcsúsztatva, farkasfogszerű elrendezésben. Az őrsök az ellenséges berepülésekkel kapcsolatos megfigyeléseiket a körzeti híradó központokba továbbították, onnan juttatták el az illetékes hadsereg-, illetve hadtest-parancsnokságra.²⁴

A nyugati front mögött 1916 őszén 6 légi figyelő zónát alakítottak ki. A légvédelmi figyelő szolgálat munkáját körzetenként 1-1 repülőgép jelentő vezérkari tiszt irányította. A 6 körzeti központ tevékenységét (Hamburg, Köln, Trier, Saarbrücken, Karlsruhe, München) a Frankfurtban felállított főközpont fogta össze. A katonai figyelőszolgálatot helyi polgári figyelőőrsök egészítették ki, melyeket a határtól 150 km mélységig minden nagyobb városban, fontosabb ipartelepnl megszerveztek. 1916. december 1-jén honi légvédelmi parancsnokságot állítottak fel, és ennek rendelték alá az országos katonai légi figyelő szolgálatot. A polgári figyelő és riasztó szervek továbbra is decentralizáltan működtek, a helyi katonai parancsnokságok közvetlen irányítása alatt.²⁵

Angliában a háború kirobbanását követően először a kenti tengerparton és London előterében állítottak fel figyelő állomásokat. A következő évtől a keleti partvidéken és a főváros körül sűrű figyelőhálózat épült ki, a rendőrség bevonásával. 1916 elején Délkelet-Anglia területén már 42 figyelő állomás működött. A háború végére a figyelő őrsök Anglia egész keleti és déli partvidékét behálózták. A posztokat egymástól 10 km távolságra, több soros vonalba telepítették. A La Manche-csatorna brit szigetein előretolt figyelőállomásokat létesítettek. Londont többsoros figyelőgyűrű vette körül, a legkülső vonal a városközponttól 80 km-re, a legbelső 10 km-re húzódott.²⁶

Az I. világháború kirobbanásakor a harcoló felek még nem rendelkeztek jelentős mennyiségű, repülőeszközök ellen bevethető elhárító fegyverzettel. A légvédelem, a technikai felkészültség, az alkalmazási elvek és a szervezeti keretek tekintetében egyaránt lemaradt a légi harcászati fejlődése mögött. Németországban a háború kirobbanásakor csak 18 „ballonelhárító” löveg állt rendelkezésre, melyek egy részét a nyugati fronton harcoló seregtestekhez osztották be, a többi a Rajna-vidék, Mannheim, Düsseldorf, Friedrichshafen fontosabb vasúti csomópontjait és léghajóbázisait biztosította.²⁷

²³ MACBEAN–HOGBEN 1990. 20; PETER 1981. 128.; BERKOVICS 2000. 13.

²⁴ KNIPFEL – HAMPE 1937. 29.; HUNKE 1934. 20–22.; *Flugabwehr...* 1938. 9.

²⁵ HUNKE 1934. 23–24.; BERKOVICS 2000. 14.; *Bestimmungen...* 1917.

²⁶ KELLER 1934. 156.

²⁷ KNIPFEL – HAMPE 1937. 31., 93.; *Flugabwehr...* 1938. 9.

A légitámadások elhárítására szakfegyverzet hiányában rögtönzött eszközöket vetettek be, speciális állványra szerelt tábori ágyúkat és géppuskákat. Az 1914. novemberi, Friedrichshafen elleni légitámadás során géppuskával lelőttek egy brit gépet. A légi járművek elleni harc legfontosabb eszköze hamarosan maga a repülőgép lett. A franciák már a háború első hónapjaiban repülőket vontak össze, hogy védjék az északkeleti országrész fontosabb pontjait, illetve Párizst a német légi harceszközök támadásaitól. A megfelelő figyelőrendszer hiányában azonban kezdetben csak ritkán sikerült idejében észlelni a berepülő légi járműveket, és kellő tüzerő híján általában akkor sem tudták megállítani azokat. Az első sikeres elhárító bevetésre 1915. február 12-én került sor, amikor egy német Taube Brüsszel felett lelőtt egy angol gépet. Július 7-én Gent közelében egy brit repülő kis kézi bombákkal felgyújtott egy német léghajót, amely lezuhant.²⁸

A szaporodó légi támadások miatt német részről, 1915 nyarától jelentős lépések történtek a mögöttes területek légvédelmének kiépítésére. Szeptember 1-jén Frankfurt központtal honi légvédelmi tüzerparancsnokság alakult, mely a nyugati front mögötti hadtestkörzetek légvédelmi egységeit fogta össze.²⁹

Nagy-Britanniában, a német berepülések nyomán, 1915 tavaszán megszervezték London légvédelmét. A Charing Cross-tól számítva 10 km sugarú félkörben, északkelettől délnyugatig 22 légelhárító ágyú és 12 fényszóró beállításával légvédelmi zónát alakítottak ki. A város védelmét 1000 katona és egy repülőszázad biztosította. A Royal Flying Corps a német Zeppelin támadások elhárítására 1915. júniusában állította fel az első honi légvédelmi (Home Defence) repülő századot. A rendszeressé váló német berepülések hatására 1916 elején megerősítették Délkelet-Anglia légvédelmét. A térségben a légvédelmi tüzérsg 40 ágyúval, a honi vadászpilóták 60 repülőgéppel rendelkeztek.³⁰

Franciaországban külön szervezetet hoztak létre a főváros légvédelmére, amely összefogta az ellenséges repülőszervezetek ellen bevetett minden eszközt és alakulatot. A rendelkezésre álló lövegeket elsősorban a város északkeleti határában vonták össze, a többi irányt pedig főként repülőgépekkel biztosították.³¹

A katonai légvédelem terén 1916-tól jelentős fejlődés indult, a szaporodó légitámadások hathatós ellenlépéseket követeltek. A tapasztalatok bebizonyították, hogy különösen a kis célpontra nyújtó, viszonylag mozgékony repülőgépek leküzdéséhez speciális, kifejezetten légvédelmi feladatra készült harceszközökre van szükség. A gyalogsági fegyverek csak a kis magasságban repülő gépeket veszélyeztették, azokat is csak a pilóta vagy valamilyen fontos alkatrész eltalálása esetén. A rögtönzött állványokra szerelt tábori ágyúk lövésszöge és lövmagassága erősen korlátozott volt, és nem rendelkeztek megfelelő célzó berendezésekkel. A légi támadófegyverek fejlődését, elterjedését követve, nagyobb teljesítményű légvédelmi lövegek, és egyéb szakfelszerelés került a csapatokhoz. Megkezdődött a 60–90 cm-es fényszórók sorozatgyártása, elterjedtek a fülelőkészülékek. Megjelentek az első távmérők, a közeledő gépek távolságának, magasságának, sebességének megállapítására.³²

A legtöbb államban egységes irányítás alá vonták az összes légvédelmi eszközt. Németországban 1916. október 8-tól a légierő parancsnoksága vette át a légvédelem irányítását is. A német hadsereg ekkor mintegy 500 légelhárító ágyúval rendelkezett. A Légjáró Csapatok

²⁸ BERTALAN-KÚN-PILCH-UDVARY 1925. 83–85.

²⁹ HUNKE 1934. 20–22.; *Flugabwehr...* 1938. 9.

³⁰ BUSHBY 1973. 22.; ROBINSON 1988. 11.

³¹ HUNKE 1934. 25.; ADERS 1992. 6.

³² BERTALAN-KÚN-PILCH-UDVARY 1925. 92.

Parancsnokságán önálló honi légvédelmi osztályt állítottak fel (Abteilung Heimatluftschutz), amely a hátsószág elleni légi támadások elhárítását irányította.³³

A nyugati front mögött a háború utolsó évében 11 körzeti légvédelmi központ és tüzércsoport-parancsnokság működött (Emden, Hamburg, Essen, Köln, Frankfurt, Mannheim, Diedenhofen, Saarbrücken, Freiburg, Stuttgart, München), és 10 honi vadászrepülő század állomásozott (Essen, Köln, Frankfurt, Mannheim, Karlsruhe, Saarbrücken, Weissenburg, Stuttgart, Offenburg, Freiburg). Egy-egy körzet légvédelmi tevékenységét egy repülőelhárító vezérkari tiszt irányította. Ő intézkedett a körzetben elhelyezett honi vadászrepülő század alkalmazásáról is. A fronton hadseregenként, a hátsószágban hadtestkörzetenként került beosztásra 1-1 repülőelhárító vezérkari tiszt.³⁴

A légtér folyamatos figyelése, az idejében történő riasztás, a légvédelmi tüzérfegyverek és a vadászrepülő egységek gyors és hatékony bevetése jelentős eredményeket hozott. A felkészült elhárítás következtében a német hátsószág elleni brit és francia légitámadások egyre több veszteséggel jártak. 1916. október 12-én az oberndorfi Mauser-gyár elleni brit légitámadásban 19 bombázó és 23 vadász vett részt, melyek közül a légvédelem 5 bombázót és 7 vadászgépet lőtt.³⁵

Nagy-Britanniában a honi légvédelmi feladatokat (tüzérség, fényszóró csapatok, figyelőszervek, elhárító vadászrepülő alakulatok) a szárazföldi haderő látta el. A légűgyek egységes irányítására, a szigetország elleni német légitámadások eredményesebb elhárítása érdekében 1916. május 15-én Légűgyi Államtitkárságot állítottak fel, lord Curson vezetésével. Július végén a hazai légteret oltalmazó légi egységeket egy közös vadászrepülő csoportba (Home Defence Wing) vonták össze, F. V. Holt alezredes vezetése alatt. Az átszervezésekkel jelentősen javult a koordináció a légűgyi szervek és a légvédelmi erők között. A hadművelleti szintű tervezés, az anyagi források bővítése, a légvédelem országos szabályozása és kiépítése azonban egyelőre elmaradt. A fennálló problémák megoldására Smuts tábornok, a háborús kabinet mellett működő légűgyi bizottság vezetője 1917 nyarán a honi légvédelmi tüzérség, a vadászrepülő, a figyelő szolgálat és a ballonzár alakulatok egységes vezetés alá vonását kezdeményezte. Az egységesített honi légvédelmi erők parancsnokává 1917 augusztusában E. B. Ashmore vezérőrnagyot nevezték ki.³⁶

A főváros körül többszörös elhárító gyűrűt építettek ki. Dover és London között 3 légvédelmi tüzér zóna húzódott. A tüzérség működési körzetei közötti térségben vadászrepülő tevékenykedtek, összesen 6 repülő század. Főváros külső légvédelmi gyűrűje a központtól 30–40 km-re épült ki. Ezen belül ismét a vadászrepülő működési területe következett (4 század). Végül, a központtól számított 10 km-es körben újra a tüzérség vette át a város védelmét. A belső zóna peremén léggömbzár épült ki. A vadászgépek működési területét 1918-ban a légvédelmi tüzérség zónáira is kiterjesztették, oly módon, hogy a tüzérség a 3000 m alatt repülő célpontokat támadta, a vadászok pedig a nagyobb magasságban érkező ellenséget vették üldözőbe.³⁷

Új védelmi eszközként elterjedt a léggömbgát. Az egymástól bizonyos távolságra felengedett ballonok tartókötelei, illetve a közöttük kifeszített huzalok komoly veszélyt jelenthettek a támadó gépekre. A német légierő parancsnoka, Hoepfner tábornok szerint, főleg az éjszakai támadásokkal szemben voltak igen hatékonyak. Bár a léggömbgátak csak kevés repülőgépet pusztítottak el, de nagyobb magasságba kényszerítették a támadókat, ami megnehezítette a navigációt és a pontos bombavetést.³⁸

³³ HL Tanulmánygyűjtemény (A továbbiakban: TGY) 3715. 39–40.

³⁴ GROEHLER 1980. 58.

³⁵ CHRISTIENNE–LISSARRAGUE 1986. 104–105.; BERTALAN–KÚN–PILCH–UDVARY 1925. 160.

³⁶ BAKER 2003. 109.; ROBERTSON 1995. 17.

³⁷ HL TGY 3715. 39.; SZUNDY 1935. 7.

³⁸ HUNKE 1934. 119–120.

Londonban, a belváros peremén felállított léggömbgátban a ballonok egymással össze voltak kötve, és általában 2500 m magasságban lebegtek. Az összekötő kábelekről 30 méterenként fémhuzalok lógtak le, ezzel is nehezítve az átrepülést. Párizsban nem egyetlen vonal, hanem sakk táblaszerűen felbocsátott ballonmező védte a város légterét. A léggömböket különböző magasságokba (2500–3500 m) bocsátották fel. Németországban elsősorban a nyugati országrész nagy ipartelepei körül létesítettek ballonzárat. A léggömbök alkalmazása Olaszországban volt a leghatékonyabb. A ballonokat alig 20 perc alatt 3500–4000 méter magasságra tudták felbocsátani. Velencét 1917-ben 70 léggömb védte a légitámadások ellen, a város körül, kettős gyűrűben.³⁹

A háború során a hátsó ország légvédelme jelentős fejlődésen ment át. Míg 1916 decemberében a Németország mögöttes területeit 500 légvédelmi ágyú, 71 géppuska, 82 vadászrepülőgép, 47 fényszóró és 15 záró-léggömb védte, addig 1918 novemberében már 896 légvédelmi ágyú, 204 géppuska, 170 vadászrepülőgép, 454 fényszóró és 536 záró-léggömb állt a honi légvédelem rendelkezésére. A hátsó országot védő katonák száma 1916 és 1918 között 7852 főről 24 110 főre emelkedett. A német hadsereg 1918-ban összesen 2576 légelhárító ágyúval rendelkezett, a légvédelmi csapatok kötelékében 57 800 fő szolgált. Az összes rendelkezésre álló erő 35–40%-át tehát a hátsó ország védelmére alkalmazták.⁴⁰

A brit anyaország légvédelmét a háború utolsó évében 400 löveg 280 vadászrepülő és mintegy 17 000 katona biztosította. A rendelkezésre álló 57 ütegből 41 Délkelet-Angliában, London körzetében került felállításra. A délkeleti körzetek és a főváros légterét 1918 áprilisában 266 ágyú, 353 fényszóró, 112 léggömb és 182 repülőgép és 9700 katona védte.⁴¹

Északkelet-Franciaországban és Párizs térségében 16 vadászrepülő század (148 gép) tevékenykedtek. A főváros központjától 20 km-es zónán belül a légvédelmi tüzérségé volt a főszerep, mely a háború végén 274 löveggel rendelkezett. A város védelmének idejében történő riasztása érdekében két figyelőgyűrű vette körül Párizst. Az egyik 80 km, a másik 25–30 km távolságra húzódott. A gyors híradás biztosítására mintegy 6000 km hosszú távbeszélő kábelhálózatot építettek ki.⁴²

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a légvédelem fejlesztése bizonyos késéssel indult, és csak Olaszország hadba lépése után, 1915-től gyorsult fel. A légi figyelő szolgálatot kezdetben csak a hadművelési területen, illetve a hátsó ország néhány nagyobb ipari központjában, a légi bázisokon és a légvédelmi alakulatoknál szervezték meg. A mögöttes területek védelmét szolgáló egységes figyelő hálózatot 1916-ban kezdték kiépíteni. Ekkorra már a Monarchia jelentős része, Bécs térsége is az ellenséges légierők hatósugarába került. Az első vonal közvetlen az isonzoí front mögött épült ki. A második vonal az arcvonaltól 150–200 km-re, Bozen, Lienz, Spittal, St. Jacob, Ljubjana, Zágráb, Bihac, Spalato érintésével végighúzódott az olasz hadszíntér teljes hosszában. Bécs távolabbi előterében, a birodalmi fővárostól 100–200 km távolságban, félkör alakban, 1917 tavaszára kiépült egy újabb figyelőlánc. Ez a Liezen, Knittelfeld, Stainz, Leibnitz, Radkersburg, Szentgotthárd, Szombathely és Magyaróvár vonalán húzódott. Ehhez csatlakozott Zágráb, Banja Luka és Mostar érintésével a Cattaróig nyúló balkáni szakasz. A háború utolsó évére Bécstől 70–80 km-re egy további figyelőláncot is felállítottak, melynek főbb állomásait Traisen, Semmering, Aspang és Sopron képezte.⁴³

³⁹ TÓTH 1937. 100–102.; SZENT-GÁLY–ARADY 1939. 144–145.

⁴⁰ GROEHLER 1980. 57.

⁴¹ HL TGY 3715. 39–40.; SZUNDY 1935. 7.

⁴² KNIPFER–HAMPE 1937. 101.; HALÁSZ 1936. 30.; VARGA 1996. 30.

⁴³ PETER 1981. 154., 164.

A keleti hadszíntéren ilyen mélységében tagolt figyelő hálózat nem épült ki, a frontvonal mögött csak egyes nagyvárosok, közlekedési centrumok előterében állítottak fel figyelő őrsöket. A legnagyobb figyelmet ebben a térségben a drohobycz-i olajvidék kapta, amely körül egy Prsemyltől Szrijig nyúló láncot építettek ki.⁴⁴

A Monarchia légi figyelő- és jelentőszolgálatja szervezetszerűen a légierőhöz tartozott, és közvetlenül a Mögöttes Országrészek Légjárómű-elhárító Szolgálatára alárendeltségében működött. A hálózat 1918 őszén 100 hátszági figyelő őrsből (Flugwache), 14 körzeti légi tudósító állomásból (Flugnachrichtenstelle) és 3 légi tájékoztató központból (Flugnachrichten-zentrale) állt. A mögöttes országrészen külön légi figyelőszolgálatot állítottak fel. Ez szintén katonai szervezet volt, és összeköttetésben állt a hadműveleti területen működő figyelő rendszerrel. Feladata, az ellenséges berepülések esetén a hátszági légvédelmi szervek riasztása, illetve a nagyvárosok és a fontosabb hadiüzemek előzetes figyelmeztetése volt. A katonai figyelőrendszert a vasutak figyelőszolgálatára és a városi hatóságok polgári figyelő őrsi egészítették ki, melyek távbeszélő összeköttetésben álltak a körzeti repülőtudósító központokkal.⁴⁵

Az Osztrák–Magyar Monarchia a világháború kezdetén mindössze 14 „légjárómű-elhárító” löveggel rendelkezett. A csapatok a légitámadások ellen többségében állványokra szerelt táborigyűkkel védekeztek. 1916 májusában a hadműveleti területen 74, a hátszágban 57 légvédelmi löveg biztosította a légtérrel. Ezt követően a fejlesztés felgyorsult. A közös (K. u. K.) Hadügyminisztérium 1917. január 27-én elrendelte, hogy minden táborigyűk ezrednél, 5. alosztályként állítsanak fel egy légjárómű-elhárító üteget.⁴⁶

A M. Kir. Honvédségnél már 1916 októberében hasonló utasítás került kiadásra, mely nyomán 12 kétlöveges üteget szerveztek. A személyzet kiképzése 1917 februárjában kezdődött, Wiener Neustadtban. A légvédelmi ütegek felállítására a következő hónapokban a haditengerészet keretében és a vartüzérség alakulatainál is megtörtént. 1917 májusában már 65 üteg keretében 210 légvédelmi ágyú állt szolgálatban.⁴⁷

A Monarchiában a légvédelmi tüzérség nem önállósodott, nem vált el a táborigyűk, illetve a vartüzérségtől. A háború végén 562 légvédelmi löveg állt rendelkezésre, többségében 8 cm-es 14M. és 5/8M. típusú ágyú. A lövegek 60%-a a fronton került bevetésre, a hátszágban csak néhány fontosabb közigazgatási, hadiipari és közlekedési gócpontot védett légvédelmi tüzérség. Bécs térségében 1918 májusában 7 légvédelmi üteg volt készülségben, 16 löveggel. Az augusztus 9-i olasz berepülés után a császárváros tüzérségét további 6 löveggel erősítették meg. Bécs előterében, Fischamend, Semmering, Steinfeld, Troifach bázisokkal egy légvédelmi gyűrűt építettek ki (18 löveg), amit Steyr és Graz légvédelme egészített ki. Wiener Neustadt és Mosonmagyaróvár körzetét külön légvédelmi tüzércsoport biztosította. A hadsereg főparancsnokság védelmét, amely Badenben működött egy légvédelmi vonattal (2 löveg) erősítették meg.⁴⁸

A Monarchia nagyobb városait, melyek az ellenséges repülő hatósugarába esettek 12 „honi” légvédelmi üteg (4-4 löveg) biztosította. Közülük az I. Innsbruck, az V. Ljubjana, a XII. Zágráb körzetében települt. Egyes kiemelt hadiipari objektumok és vasúti csomópontok közelében további 34 légvédelmi ágyút állítottak fel. A fontosabb haditengerészeti bázisok védelmét (Trieszt,

⁴⁴ RAVASZ 2000. 409–410.

⁴⁵ HL HM Eln. I. 6810/1917.; GROSS–HADDOW–SCHIEMER 1993. 368–369.

⁴⁶ Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, K.u.K. Kriegsministerium (A továbbiakban ÖSK KM) Abt. 5. Res. 27 021/1917.; Abt. 10. Res. 3845/1917., 4496/1917.

⁴⁷ HL HM Eln. I. 26 424/1916., 1664/1917., 2533/1917., 4987/1917., 5361/1917.

⁴⁸ VARGA 1996. 28–29.

Fiume, Spalato, Sebenica, Cattaro) 63 légvédelmi ágyú látta el. A mögöttes területeket összesen 214 légvédelmi löveg védte.⁴⁹

A Monarchia hátországában jelentősebb elhárító vadászrepülő erők nem állomásoztak. Honi légvédelmi célokra 1917 májusában csak 11 vadászrepülő raj (32 gép) állt rendelkezésre. A tartalékként, elsősorban Bécs védelmére a Wiener Neustadtban működő repülőiskola 12 gépét is felhasználhatták. Az első kifejezetten honi légvédelmi célra szánt vadászrepülő századot (Flik 56 J) 1918 februárjában állították fel, Villach repterén. A haditengerészeti bázisokon 45 vízi repülőgép (repülőcsónak) volt bevethető az ellenséges légitámadások elhárítására.⁵⁰

A Monarchiában 1915-től terjedt el a léggömbgát alkalmazása. A ballonzárral elsősorban az Adriai-tengeri kikötőket védték. A 80–100 m³-es ballonokat általában 2–3000 m magasságba engedték fel. A léggömböket összekötő kábelekről sűrűn egymás mellett dróthuzalok lógtak le, melyek szinte teljesen lezárták a légteret. A ballonok anyagát a wimpassingi és a semperiti gumi-gyárak, a kábeleket, többek között a budapesti Felton és Guillaume Dróthuzalgyár szállította. Polában 1918-ban külön gázgyárat építettek a ballonok töltésére. A mögöttes területek védelmére 1917 őszén önálló ballonos parancsnokságot állítottak fel, 4 századdal.⁵¹

A közös Hadügyminisztérium 1917. április 1-jén részletes irányelveket adott ki a mögöttes területek légitámadások elleni védelmének szabályozására. A hátország légvédelmének megszervezésére, irányítására „Mögöttes Országrészek Légjáromú Elhárító Szolgálat” (Luftfahrzeugabwehrdienst im Hinterland – LFAD) néven önálló szervezetet hoztak létre. A hátország légvédelmi szolgálatának parancsnoka szakmai eljárója volt, mind a katonai, mind a polgári légvédelemnek. Hatáskörét a katonai körzetek, állomás-parancsnokságok, alakulatok szakközegei útján, részben pedig a polgári hatóságok közvetítésével gyakorolta.⁵²

Az LFAD alárendeltségébe tartoztak az egyes légvédelmi körzetek (katonai kerületek) újonnan felállított légjáromú elhárító parancsnokságai. A Magyar Királyság területén 6 ilyen katonai kerület működött, Budapest, Szeged, Kassa, Pozsony, Kolozsvár és Zágráb központtal. A körzeti parancsnokok szakmai felügyeletet gyakoroltak a területükön lévő légvédelmi alakulatok, légelhárító ütegek, vadászrepülő egységek, légi figyelő szervek, „repülőtudósító” központok felett, légvédelmi készség elrendelése esetén pedig közvetlenül irányították azok alkalmazását. A szükséges koordináció érdekében minden önálló katonai parancsnokság vezérkari osztályára 1 légjáromú elhárító előadó került kinevezésre. Az egyes városok, nagyobb hadiüzemek légvédelmét 1-1 kijelölt légjáromú elhárító tiszt szervezte és irányította, akit a helyi tüzér vagy repülő alakulattól, vagy ezek hiányában valamilyen más katonai egységtől rendeltek ki.⁵³

Az I. világháború időszakában a katonai légvédelem jelentős fejlődésen ment keresztül. Létrehozták a hátország légvédelmét irányító központi szerveket, a front mögötti területeken kiépült a légi figyelő hálózat, légi célok leküzdésére felkészített és szakfegyverzettel ellátott tüzeralakulatokat, illetve honi vadászrepülő egységeket állítottak fel. A háború alatt német földi légvédelem 1590, az angol 341, a francia 511, az olasz 140, az osztrák–magyar 217 ellenséges léghajót és repülőgépet lőtt le. A légvédelmi tüzéréség egy repülőgép leküzdéséhez 1916-ban még átlag 10–11 000 lövést adott le, 1918-ban ez már csak 4000 lövésbe került. A háború során lelőtt légi járművekből a légvédelmi tüzéréség 20%-ban részesedett, a többit a vadászrepülőök pusztí-

⁴⁹ HL TGY 2974. I. 21–22.

⁵⁰ CSANÁDY–NAGYVÁRADI–WINKLER 1977. 89.; CZIEGLER 1930. 1205–1207.

⁵¹ RAVASZ 2000, 405.

⁵² ÖSK KM Abt. 5/L I. 1533/1917.; HL HM Eln. I. 6810/1917., 6983/1917.

⁵³ HL HM Eln. I. 6810/1917.

tották el. A német légierő a háború alatt 4865, a francia 2560 ellenséges repülőgépet lőtt le. Az osztrák–magyar repülőgépek 727 légi győzelmet arattak.⁵⁴

A polgári légoltalom megalapozása

A hátszági légvédelemnek nemcsak különböző katonai szervezetek, a figyelő szolgálat, a repülő és légvédelmi tüzér alakulatok képezték a részét. Már az I. világháború idején megkezdődött a honi légvédelem másik fontos összetevőjének, a polgári légoltalomnak a megalapozása is. Ide tartoztak mindazon szabályozások, intézkedések, tevékenységi formák, melyek a civil lakosságot érintették ellenséges légitámadás veszélye esetén, vagy a légi csapások bekövetkezése során.⁵⁵

A nagyvárosok elleni tömeges bombatámadásokra az I. világháború idején még nem került sor, a hátszág ellen végrehajtott akcióknak azonban így is komoly következményeik voltak. A támadások miatt jelentős erőket, nagyszámú harceszközt kellett kivonni a frontról és visszatartani a hátszág védelmére. A közlekedési hálózat rombolása megnehezítette a csapatok utánpótlását, ugyanakkor a polgári lakosság életét is. A rendszeresen támadott hadiüzemekben visszaesett a termelés. Angliában 1916 elején az ismétlődő léghajó támadások miatt a nagyipari központok üzeimében hosszabb időre be kellett szüntetni az éjszakai műszakot. Németországban, a Saar-vidék 5 nagy kohóművében a gyakori berepülések, légiriadók, bombázások miatt 1916 és 1918 között 30 000 munkás közel 9 millió munkaórát veszített. A lakosság ellátását szolgáló létesítmények (erőműtelepek, víz- és gázművek, élelmiszeripari létesítmények) megrongálódása közvetlenül kihatott az emberek napi életkörülmények alakulására.⁵⁶

Freiburg 1914. december 13-i bombázását követően a német kormány a polgári hatóságokat is felszólította, hogy saját hatáskörükben tegyenek megelőző óvintézkedéseket, a lakosság légitámadás elleni védelme érdekében. Erre nézve azonban még nem voltak kidolgozott alapelvek, hatékony módszerek. Hiányzott az egységes szabályozás, a szükséges pénzügyi fedezet, és nem álltak rendelkezésre megfelelő eszközök.⁵⁷

A szaporodó légitámadások hatására 1915 márciusában a nagyobb német ipari és kereskedelmi vállalatoknál központilag kiadott légvédelmi rendszabályokat vezettek be. Ez volt az ipari légoltalom első átfogó szabályozása. Intézkedtek az üzemépületek födémének megerősítésére, a faszerkezetek lángmentesítésére, az ajtók és ablakok szilánkvédelmének biztosítására, a rendelkezésre álló pincék szükségóvóhellyé alakítására. A front mögötti 150 km-es körzetben az ipari és közlekedési létesítményeknél korlátozták az éjszakai világítást. A polgári lakosság tervszerű légvédelmi felkészítése Németországban 1916 nyarán kezdődött, ami egyelőre a frontvonal 200 km-es körzetében őket érintette. Újságok és plakátok útján tájékoztatták az embereket a szükséges óvintézkedések végrehajtásáról és a bombázások alatt követendő magatartásról. Az óvórendszabályok egyik legfontosabb eleme az éjszakai elsötétítés volt, amit 1917 tavaszától részleges formában már a fronttól távolabb eső területekre is kiterjesztettek.⁵⁸

Nagy-Britannia délkeleti körzeteiben már a háború elején bevezették a világítás csökkentését. A London belvárosa elleni első nagy német léghajó támadás után ellenséges berepülés esetén

⁵⁴ CHRISTIENNE–LISSARRAGUE 1986. 130.; KELLER 1934. 150.

⁵⁵ MÁRFÖLDI–ADORJÁN 1936. 50–51.; NAGY 2000. 39.

⁵⁶ BERTALAN–KÜN–PILCH–UDVARY 1925. 165–166.; GROEHLER 1980. 56.

⁵⁷ HUNKE 1934. 20.; HOEPPNER 1921. 31.

⁵⁸ HL TGY 3715. 39–40.; HUNKE 1934. 20–25.

teljes elsötétítést rendeltek el. Kiderült azonban, hogy a közvilágítás teljes megszüntetése és a járművek lámpáinak lekapcsolása közlekedési káoszhoz, sok balesethez és egyéb közbiztonsági problémákhoz vezet. Ezért a magasból nem látható irányfényeket alkalmaztak, és a járművek lámpáit is fénycsökkentő eszközökkel szerelték fel. A délkelet-angliai ipari üzemekben az elsötétítéssel, a riasztással, az épületvédelemmel kapcsolatos különböző biztonsági intézkedéseket, tűzvédelmi előírásokat vezettek be, mentő és kárelhárító szervezetet hoztak létre. Az óvintézkedéseket 1916 nyaratól fokozatosan kiterjesztették valamennyi nagyobb ipari üzemre.⁵⁹

Hasonló lépésekre került sor Párizsban és Észak-Franciaország nagyobb városaiban is. A hatóságok és a lakosság riasztását ellenséges berepülés esetén harangkongatással jelezték. A települések jól látható pontjain kék és fehér színű zászlókat vontak fel, ami szintén a veszélyre figyelmeztetett. Az ellenséges berepülésekkor szükségképpen égve maradó közvilágítási lámpákat és az ipari fényeket ernyővel látták el, hogy azok csak 30 fokban lefelé világítsanak. Csökkentették az égők fényerejét, a közterületen kék üvegburával látták el a lámpákat. A fővárosban kerületenként olyan energiaellátó központokat építettek ki, ahonnan légítámadás esetén egyetlen gombnyomással leolthatták az utcai fényeket. A német tapasztalatok szerint, az elsötétítés Franciaországban, a háború utolsó éveiben kiválóan működött, ami nagymértékben megnehezítette a sikeres éjszakai bombázásokat.⁶⁰

A franciák Párizs védelmében a rejtés és burkolás különböző módszereit alkalmazták. Próbálkoztak az elködösítéssel, a város ipartelepei, illetve a Szajna elrejtése érdekében, hogy a folyó ne vezesse célra a támadó gépeket. Az éjszakai támadások megzavarására a főváros körül hamis célpontokat, három „ál Párizst” létesítettek (Roissy, Gouzney, Herblay), megtévesztő világítással. A nagyobb hadiipari létesítmények körzetében elrendelték a lakosság részleges kiköltöztetését. Párizsból 1917 végén kitelepítettek számos egészségügyi, szociális és oktatási intézményt, és önkéntes távozásra szólították fel a munkában nem álló lakosságot.⁶¹

A polgári légvédelem kiépítésének, a lakosság felkészítésének eredményeit jól jelezte, hogy a mögöttes területek elleni légítámadások és a ledobott bombák számának jelentős növekedése ellenére, a háború végére csökkent az egy-egy támadásra eső áldozatok száma. Németországban 1915-ben 10 bevetett légi támadóeszközre 43 halott és sebesült jutott, 1916-ban 13, 1918-ban pedig már csak 4. Más megközelítésben, 100 ledobott bomba 1916-ban 25 halott és 75 sebesült áldozatot követelt, 1918-ban pedig 3 halottat és 12 sebesültet.⁶²

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a polgári lakosságot érintő első légvédelmi intézkedésekre 1915 nyarán, Olaszország hadba lépését követően került sor. Ezek érvénye egyelőre a frontvonal mögötti 100–150 km-es sávra korlátozódott. Elrendelték az érintett lakosság tájékoztatását, a tűzvédelem megszervezését. A nagyobb vállalatok, fontosabb intézmények esetében intézkedtek az elsötétítésről, valamint, hogy az alkalmazottak számára megfelelő fedezéket (alag-sor, pince, bunker) alakítsanak ki. A légvédelmi rendelkezéseket 1915 októberétől fokozatosan kiterjesztették a hátszág felé, 400 km mélységig. A közös Hadügyminisztérium 1916 júliusában rendelkezett először átfogó érvénnyel a Monarchia mögöttes területeinek légi védelméről, a lakosság biztonságát szolgáló óvintézkedésekről.⁶³

A polgári légvédelem kiépítését a helyileg illetékes katonai parancsnokok útján a hadsereg

⁵⁹ KELLER 1934. 156.

⁶⁰ MADARÁSZ 1928. 74.; SZUNDY 1935. 6–7.

⁶¹ SZENTNÉMEDY 1936. 107.; VARGA 1996. 30.

⁶² MARKOVICS 1931. 53.; CZIEGLER 1930. 38–43.

⁶³ RAVASZ 2000. 409–410.

irányította és ellenőrizte. A kiadott rendelkezések végrehajtásában azonban bevonták a közigazgatási szerveket is. A legnagyobb hangsúlyt az építményvédelem, a fontosabb objektumok elsötétítése, a tűzoltás megszervezése és a rendfenntartás biztosítása kapta. A nagyobb városokban a lakosságot a helyi lapok, illetve a forgalmasabb pontokon, pályaudvarok, hivatalok előtt kihelyezett hirdetőtáblák útján figyelmeztették a legfontosabb légvédelmi tudnivalókra, a támadások alatt tanúsítandó magatartás szabályaira. Felhívták a közönséget, hogy légítámadás esetén le kell állítani a járműforgalmat, az utcán lévőknak fedezéket kell keresniük, a kapualjakra kell húzódnuk.⁶⁴

Az ellenség tájékozódásának megnehezítése érdekében elrendelték nagy hangsúlyt fektettek az éjszakai világítás korlátozására. Ezt elsősorban a közvilágítási lámpák számának apasztásával, a fényerő 10–15%-ra való csökkentésével, a lámpák ernyőzésével igyekeztek megoldani. Felszólították a lakosságot az épületek ajtó- és ablaknyílásainak elfüggönyözésére. Teljes elsötétítést azonban nem írtak elő. Ellenséges berepülések veszélye idején „légjáromú készülség” elrendelésére került sor. Erről távbeszélő útján értesítették a helyi katonai szerveket, hatóságokat, üzemeket. A lakosságot falragaszok kihelyezésével, illetve a magaslati pontokon és a tömegközlekedési eszközökön jelzőzászlók kitűzésével tájékoztatták. Légítámadás idején a légi riadót szirénázással jelezték, amit ágyúlövések, villamos csengők hangjával egészítettek ki. A riasztást a központi légvédelmi szervek jelzései vagy a helyi figyelőőrsök jelentései nyomán a légjáromú szolgálat helyi vezetője rendelte el, ahol nem volt helyőrség, ott ezt a feladatot a rendőrség vagy a tűzoltóság vette át.⁶⁵

A polgári légvédelemmel kapcsolatos rendelkezéseket elsősorban a Monarchia déli körzeteiben, az olasz fronthoz közel eső tartományokban igyekeztek szigorúan alkalmazni. Az ettől távolabb eső, repülő támadásoktól kevésbé fenyegetett országrészekben kisebb hangsúlyt fektettek a védelem kiépítésére. A gyakorlatban inkább csak a lakosság tájékoztatása, a tűzrendészet szigorítása, a riasztás megszervezése, illetve a nagyvállalatok belső légvédelmi rendszabályainak érvényesítése terén történtek hathatósabb lépések.⁶⁶

A Magyar Királyság területén a polgári légtalalom kiépítésével kapcsolatos első központi intézkedésre 1916. december 22-én került sor. A kormány a városokban elrendelte a világítás korlátozását, a közlekedési és közbiztonsági szempontból nélkülözhető utcai fények, díszvilágítások, reklámok kikapcsolását. Néhány héttel később, 1917. január 8-án részletes szabályozás jelent meg a megelőző légvédelmi óvintézkedésekről, a tűzvédelemről, a riasztásról, a légítámadás esetén követendő magatartásról. A rendelkezés hangsúlyozta, hogy a repülőtechnika gyors fejlődése nyomán már olyan területeket is légítámadás érhet, melyeket a hadszíntértől való nagy távolság miatt korábban még bombázás nem fenyegetett. A hátszág tömeges méretű bombázása ugyan kevésbé valószínű, egy-egy rajtaütésszerű akcióra azonban országszerte számítani kell, ami szintén okozhat érzékeny veszteséget.⁶⁷

Az ellenséges berepülésekre felkészülve a magyar főváros vezetése, a budapesti katonai parancsnoksággal közösen részletes rendelkezést adott ki a légítámadásokkal kapcsolatos tudnivalókról és tennivalókról. A légiriadó elrendeléséről a Citadelláról kilőtt rakéta, a város több pontján meginduló szirénajelzés és a laktanyákban felhangzó „takarodó” kürtjel figyelmeztette a lakosságot. A telefonhírmondó előfizetőit a hálózaton keresztül riasztották, akik kötelesek

⁶⁴ PETER 1981. 151.; RAVASZ 2000. 409–410.

⁶⁵ HL HM Eln. 1. 6810/1917.

⁶⁶ RAVASZ 2000. 409–410.

⁶⁷ Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban MOL) K 150. BM 1917–V–2930.

voltak erről tájékoztatni a házmestert vagy a ház közelben, az utcán posztoló rendőrt, hogy azok figyelmeztethessék a környék lakosságát. A riasztás nyomán a forgalom leállt, a járműveket az út szélére parkolták és lámpáikat kioltották. A közvilágítást nem szüntették meg csak központilag csökkentették a fényerőt. Az épületek belsejéből az utcára szűrődő fényeket le kellett oltani vagy el kellett takarni. A bérházak kapuit nyitva tartották, hogy az utcán tartózkodók behúzódhassanak. Az ablakok redőnyeit a szilánkhatás kivédése érdekében le kellett engedni. A légi veszély végét a harangok kongatásával és a laktanyákban az „ébresztő” kürtjel fújásával jelezték.⁶⁸

A légi háború további kiterjedése nyomán, a belügyminiszter 1918. május 3-án újabb körrendeletben hívta fel a törvényhatóságok figyelmét a légvédelmi intézkedésekre. A kiadott rendelkezések azonban megfelelő anyagi és technikai eszközök hiányában, a gyakorlatban csak részlegesen valósultak meg. Mivel Magyarország területét számottevő légitámadás nem érte, a lakosság nem érzekelte a tényleges fenyegetettséget, és a hatóságok sem szorgalmazták a különböző rendszabályok, korlátozó intézkedések következetes betartását.⁶⁹

A világháború végére a hátszág elleni légitámadások további potenciális veszélyt is hordoztak. 1918-ra fokozatosan teret nyert a totális légi háború gondolata, mely a hátszágot is a hadszíntér részeként fogta fel, és a győzelem fontos összetevőjének tekintette az ellenfél gazdaságának rombolását, a közigazgatás megbénítását, a lakosság életkörülményeinek ellehetlenítését. A német légierő 1918 júniusában nagyszabású gyújtóbomba támadást tervezett London ellen, melyben 36 gép dobott volna le 8000 vízzel olthatatlan elektrotermit bombát a brit fővárosra. A támadást az utolsó pillanatban a legfelsőbb helyről érkező parancs leállította. Részben, mert a bombázás hatása kiszámíthatatlan volt, részben, mert a német kormány hasonló légi megtorlástól tartott.⁷⁰

A brit katonai vezetés 1918 őszén, a következő év tavaszára nagyszabású légitámadás sorozatot tervezett a német nagyvárosok ellen, hogy a lakosság ellenálló képességének megtörésével is sietessék a háború befejezését. Amerikai részről 1918 őszén fontolóra vették, hogy a német nagyvárosok ellen végrehajtott légi gáztámadásokkal – vagy az ezzel való fenyegetéssel – próbálják Berlint kapitulációra kényszeríteni. Az olasz légierő 1918 őszén tervet dolgozott ki, hogy 300 nagyteljesítményű bombázógép bevetésével tömeges éjszakai légitámadásokat hajtson végre Bécs, Budapest és a Monarchia más nagyvárosai ellen. Mindezek a tervek azonban a felmerülő technikai problémák és a központi hatalmak kapitulációja nyomán nem kerültek végrehajtásra.⁷¹

Az I. világháború időszakában az ellenfél hátszága ellen indított légitámadások még nem gyakoroltak meghatározó befolyást a hadműveletek alakulására. A hadiipari termelés és a haderő utánpótlásának alakulása, vagy a polgári lakosság ellátásának és biztonságérzetének állapota azonban számottevő mértékben visszahatott az adott ország háborús potenciáljára.⁷² Az nyilvánvaló volt, hogy nem lehet minden ellenséges légitámadást megakadályozni. A tapasztalatok azonban bizonyították, hogy a jól szervezett katonai és polgári légvédelem nagy mértékben gátolhatja a tervszerű rombolások végrehajtását, csökkentheti az elszenvedett károkat, és komoly veszteségeket okozhat a támadóknak.⁷³

Ezért a harcoló felek jelentős erőt fordítottak a légitámadások elleni védelem kiépítésére.

⁶⁸ Tanácsok és rendelkezések... 1941. 168.

⁶⁹ MOL K 150. BM 1918–V–40 316.

⁷⁰ MACBEAN – HOGBEN 1990. 11.; CRANE 1993. 15.

⁷¹ VAJDA 2000. 5.; SÁRHIDAI 2000. 7–8.

⁷² GROEHLER 1980. 56.

⁷³ WILLIAMS 2001. 12.; NAGY 2000. 39.

Megszülettek a hátsországi légvédelem legfontosabb szervei, alkalmazási elvei. Megszervezték a honi légvédelem alapjául szolgáló légi figyelő és jelentő szolgálatot. Megjelent a légitámadások elhárításának minden fontosabb, a kor technikai színvonalának megfelelő elhárító eszköze, vadászpilóták, lövegek, géppuskák, fényszórók, fülelők, ballongátak. Megkezdődött a polgári légvédelem alapjainak kidolgozása, a legfontosabb óvintézkedések, közlekedési, tűzvédelmi előírások bevezetése, a riasztás és az elsőtétítés megszervezése, a lakossági magatartásszabályok kialakítása.⁷⁴ A hátsországi légvédelem első világháború végére eredményesen fel tudta venni a harcot a korszak légi támadó eszközeivel szemben. A honi légvédelem háború alatt kiépülő rendszere időtállóan bizonyult, az alkalmazási elvek, a kidolgozott szabályok és tevékenységi körök tekintetében jelentősebb változtatásra a második világháború kirobbanásáig nem volt szükség. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADERS, GEBHARD (1992): *History of the German Night Fighter Force 1917–1945*. Somerton, Crécy Books.
- BAKER, ANNE (2003): *From Biplane to Spitfire*. London, Pen & Sword.
- BEER, SIEGFRIED – KARNER, STEFAN (1992): *Der Krieg aus der Luft*. Graz, H. Weishaupt Verlag.
- BERKOVICS GÁBOR (2000): *A figyelő. és jelentőszolgálat története Magyarországon 1917–1945, releváns külső és belső katonai környezete a két világháború között*. PhD értekezés. Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
- BERTALAN ISTVÁN – KÚN VILMOS – PILCH JENŐ – UDVARY JENŐ (1925): *A nagy háború írásban és képben. A nyugati harctér*. II. kötet. Budapest, Athenaeum.
- Bestimmungen über die Durchführung der Alarmierung bei Flugangriffen*. (1917). Köln, Hrsg. vom VII. Armeekorps.
- BOKSAY ANTAL (2001): *A felhők katonái. A magyar hadirepülők története*. Budapest, Aquila..
- BOWYER, CHAZ (1988): *RAF Operations 1918–1938*. London, Willaim Kimber.
- BRUNNER, WALTER (1989): *Bomben auf Graz*. Graz, Leykam Verlag.
- BUSHBY, JOHN R. (1973): *Air Defence of Great Britain*. London, Ian Allan.
- CHRISTIANNE, CHARLES – LISSARRAGUE, PIERRE (1986): *A History of French Military Aviation*. Washington D. C., Smithsonian Institution Press.
- CONGDON, PHILIP (1987): *Per Ardua ad Astra*. A Handbook of the Royal Air Force. Shewsbury, Airlife.
- COOPER, MALCOLM (1986): *The Birth of Independent Air Power*. London, Allen & Unwin.
- CRANE, CONRAD C. (1993): *Bombs, Cities and Civilians*. American Air Strategy in World War II. Lawrence, University Press of Kansas.
- CZIEGLER ISTVÁN (1930): A légvédelmi tüzérség keletkezése és fejlődése. *Magyar Katonai Közlöny*. 18. évf. 12. sz. 1202–1210.
- CSANÁDI NORBERT – NAGYVÁRADI SÁNDOR – WINKLER LÁSZLÓ (1977): *A magyar repülés története*. Budapest, Műszaki Kiadó.
- DIETRICH EDE – KÚN VILMOS – PILCH JENŐ (1925): *A nagy háború írásban és képben. Az olasz háború*. Budapest, Athenaeum.
- DURKOTA, ALLAN – DARCEY, THOMAS – KULIKOV, VICTOR (1995): *The Imperial Russian Air Service*. Mountain View, Flying Machines Press.
- DUZ, P. D. (1989): *Istoria Vozduhoplavanija i aviacii v Rosszii*. Moszkva, Masinosztroenie.
- Fugabwehr*. (1938). Berlin, Verein Deutscher Ingenieure.
- GROEHLER, OLAF (1980): *A légi háborúk története 1910–1970*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- GROSZ, PETER M. – HADDOW, GEORGE W. (1969): *The German Giants. The Story of the R-planes 1914–1919*. London, Putnam.
- GROSZ, PETER M. – HADDOW, GEORGE W. – SCHIEMER, PETER (1993): *Austro-Hungarian Army Aircraft of World War One*. Mountain View, Flying Machines Press.
- HALÁSZ JÁNOS (1936): *Légitámadás és légvédelem*. Miskolc, Miskolci Könyvnyomda.

⁷⁴ SZENTNÉMEDY 1936. 112–117.; MÁRFÖLDI–ADORJÁN 1936. 20.

- HIGHAM, ROBIN (1984): *Air Power. A Concise History*. Yuma, Sunflower University Press.
- HOEPPNER, ERNST (1921): *Deutschlands Krieg in der Luft*. Leipzig, Kochler Verlag.
- HUNKE, HEINRICH (1933): *Luftgefahr und Luftschutz*. Berlin, E. S. Mittler & Sohn Verlag.
- JANIĆ, ČEDOMIR – DIVAC, NENAD – ROKIĆ, PETAR (1993): *Srpska avijatika 1912–1918*. Beograd, Muzej Jugoslovenskog Vazduhoplovstva.
- JONES, NEVILLE (1973): *The Origins of Strategic Bombing. A Study of the Development of British Air Strategic Thought and Practice Up to 1918*. London, William Kimber.
- KELLER LÁSZLÓ (1934): London légvédelme a világháborúban. *Magyar Katonai Szemle*. 4. évf. 3. sz. 144–157.
- KENNETH, LEE (1991): *The First Air War 1914–1918*. New York, The Free Press.
- KNIPFER, KURT – HAMPE, ERICH (1937): *Der Zivile Luftschutz*. Berlin, O. Stollberg Verlag.
- MACBEAN, JOHN A. – HOGBEN, ARTHUR S. (1990): *Bombs Gone. The Development and Use of British Air-dropped Weapons from 1912 to the Present Day*. Wellingborough, Patrick Stephens.
- MADARÁSZ LÁSZLÓ (1928) Repülőink a világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*. 29. évf. 2. sz. 177–204.
- MÁRFÖLDI ALADÁR – ADORJÁN JÁNOS (1936): *A légi veszély és a védekezés módjai – polgári szempontból tekintve*. Budapest Madách Kiadó.
- MARKOVICS ÁRPÁD (1931): A hátszág gáz- és légvédelme. *Magyar Katonai Szemle*. 1. évf. 1. sz. 47–59.
- MORISON, FRANK ((1937): *War on Great Cities*. London, Faber & Faber.
- MORROW, JOHN H. (1993): *The Great War in the Air. Military Aviation from 1909 to 1921*. Washington D. C. Smithsonian Institution Press.
- NAGY BÉLA (1939): Kontinentális kisállam és a távolbombázás. *Magyar Katonai Szemle*. 9. évf. 11. sz. 120–128.
- NAGY FERENC (2000): Az egységes légvédelmi rendszer kiépítésének kezdeti lépései Magyarországon. *Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények*. 4. évf. 1. sz. 39–46.
- NÁRAY ANTAL – BERKÓ ISTVÁN (1936): *Légítámadás*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- PATAKY IVÁN – ROZSOS LÁSZLÓ – SÁRHIDAI GYULA (1992): *Légi háború Magyarország felett*. I. kötet. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- PETER, ERNST (1981): *Die k. u. k. Luftschiffer- und Fliegertruppe Österreich-Ungarns 1794–1919*. Stuttgart, Motorbuch Verlag.
- RAVASZ ISTVÁN (szerk.) (2000): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Petit Réal.
- ROBERTSON, SCOT (1995): *The Development of RAF Strategic Bombing Doctrine, 1919–1939*. Westport, Praeger.
- ROBINSON, ANTHONY (1988): *Nightfighter. A Concise History of Nightfighting since 1914*. London, Ian Allan.
- SÁRHIDAI GYULA (2000): A Caproni Ca 32 és Ca 33 bombázógépek fejlesztése. *A Repüléstörténelmi Konferencia Közleményei*. 25. évf. 25. sz. 7–8.
- SCHLIEPHAKE, HANFRIED (1977): *Flugzeugbewaffnung. Die Bordwaffen der Luftwaffe von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Stuttgart Motorbuch Verlag.
- SZENT-GÁLY DEZSŐ – ARADY ISTVÁN (1939): Léggömbgátak. *Magyar Katonai Szemle*. 9. évf. 4. sz. 114–118.
- SZENTNÉMEDY FERENC (1936): Párizs légvédelme a világháború alatt. *Magyar Katonai Szemle*. 6. évf. 12. sz. 104–118
- SZUNDY GÉZA (1935): *Polgári légvédelmi tájékoztató*. Budapest, Krautvig Ny.
- Tanácsok és rendelkezések ellenséges légitámadások esetére. *Riadó*. 5. évf. 10. sz. 168.
- TÓTH ELEMÉR (1937): A léggömbgátak. *Magyar Katonai Szemle*. 7. évf. 3. sz. 100–107.
- VAJDA FERENC ANTAL (2000): Az európai városok 1919-re tervezett bombázása. *A Repüléstörténelmi Konferencia Közleményei*. 25. évf. 25. sz. 5–6.
- VARGA JÓZSEF (1996): *A légvédelmi tüzérség története a kezdetektől a második világháború végéig*. Budapest, HM.
- WILLIAMS, DAVID P. (2001): *Night Fighters. Hunters of The Reich*. Stroud, Tempus.
- WINKLER LÁSZLÓ (2000): Osztrák–Magyar repülőerők harctevékenysége az első világháborúban. *Magyar Szárnyak*. 28. évf. 28. sz. 12–24.

KISPÁL RICHÁRD

richard.kispal@gmail.com
hallgató (SZTE JGYPK)

A magyarországi szerbek és a magyar állam kisebbségpolitikája az első világháborúban

— *Serbs in Hungary and the Minority Policy of the Hungarian State in World War I* —

Abstract As an act of war of the World War I, the Monarchy confronted primarily Serbia which is an issue worth analysing since a considerable Serbian population of almost half a million people lived in the southern territories of the Kingdom of Hungary directly along the frontline. The political activity of the Serbs in Hungary showed an alternating image during this period, as a part of them remained loyal to the Monarchy, while others supported secession. In the case of Serbians, Hungarian minority policy applied different methods to maintain stability in the hinterland and to win the war. From the distance of hundred years, this dichotomy seems difficult to fully explore, at the same time a new picture can be drawn of the Serbian-Hungarian relations by presenting this aspect.

Keywords minority policy, Southern Hungary, World War I, Serbian minority, geopolitics

DOI 10.14232/belv.2015.4.3

<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.3>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Kispál Richárd (2015): A magyarországi szerbek és a magyar állam kisebbségpolitikája az I. világháborúban. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 42–59. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

1. A magyar–szerb viszony száz éve és ma

Az első világháború legjelentősebb katonai-politikai eseményeit, illetve végkimenetelét ismerjük, a szakirodalom és a történelemtudomány már alaposan feltárta a háborús éveket, azonban a Magyar Királyság és nemzetiségeinek háború alatti viszonyairól keveset tudunk. A Monarchia elsősorban Szerbiával került szembe a háború kirobbanásakor, ami azért is vizsgálandó kérdés, mivel egy jelentős, közel fél millió fős szerb közösség élt a Magyar Királyság déli határain, közvetlenül a front mentén¹. A magyar kormány, valamint az osztrák-magyar hadvezetés érzekelte a helyzet abszurditását, illetve „tűzfészek” jellegét, így 1914 és 1918 között igyekezett engedményekben részesíteni ezen közösséget, a lojalitás fenntartása érdekében.

De milyen is volt a korabeli közhangulat a háború kapcsán, illetve a szerb kisebbséget illetően? Hogyan vélekedett a közvetlenül érintett helyi sajtó a háborúról, Szerbiáról, továbbá egyes szerb anyanyelvű állampolgáraitól? Volt-e belpolitikai törésvonal a kérdés kapcsán? Nem utolsósorban pedig Szerbia és a délszlávok összességében hogyan is látták a Monarchiát? Tanulmányomnak hiánypótlás a célja, feltárni ezen négy év sajtóorgánumainak az álláspontját a leegyszerűsítetten definiált szerb–magyar viszony kapcsán. Ez alapján az alábbi kérdéseket szeretném megválaszolni

1. *A magyar politika elkerülhette volna-e a Szerbiával, valamint a magyarországi szerbekkel való konfliktust?*

2. *Lojális volt-e a magyar államhoz, illetve el akart-e szakadni a magyarországi szerbség?*

3. *100 éve ellenséges volt-e a magyar-szerb viszony, vagy pedig csak a nagyhatalmi játszma generálta a háborút?*

4. *Végül a háborús négy évet követően azt az „állami bánásmódot”, amit a szerbek kaptak – „elszenvedtek” a Magyar Királyságtól, később hasonlóan alkalmazta-e a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – Jugoszlávia újonnan „szerzett” kisebbségeivel szemben (magyarság, németység) és miért?*

A kutatás módszertana két alappilléren nyugszik: párhuzamban szükséges a vonatkozó szakirodalomnak a másodelemzése, emellett a sajtóelemzés (forráselemzés), amely átfogó „diagnózt” képes adni a korabeli viszonyokról. A tanulmány a térség viszonyaival foglalkozó helyi lapokat, mint a *Délmagyarországot*, illetve a *Szegedi Naplót* veti alá alaposabb elemzésnek. A *Délmagyarországról* elmondható, hogy jobbára polgári, liberális, inkább ellenzéki alapokon nyugvó lap volt a vizsgált időszakban, míg a *Szegedi Napló* képviselte a „nemzetibb”, függetlenségi oldalt, így a két orgánium elemzésével is egy dichotómia feltárása lehetséges. Ezen lapok forrásai azért is érdekesek, mivel nem csak országos, mondhatni nagypolitikai kontextusba helyezik a szerb-magyar kérdést, hanem helyi szinten mutatják be (Bács-Bodrog-, Torontál-, Temes-, Csanád- és Csongrád-vármegye) a valós képet a két nép együttéléséről, esetleges ellentéteiről. A „szó szerint” lejegyzett és felhasznált források több esetben kapcsolódnak majd az I. világháború sorsfordító eseményeihez (a teljesség igénye nélkül), továbbá vizsgálatra kerülnek olyan „helyzetek” is, mint például az újszentiváni szerbek lojalitása, melyekről az utókor megfélemedezik. Az előzetes hipotézis abban áll, hogy mind a két napilap egy „standard” képet ad majd a világháborús viszonyokról, külön kiemelve és hangsúlyozva a hadi eseményeket, míg az olyan érzékeny problémákat, mint a

¹ A horvát–dalmát területeken élő szerbeket nem beleértve.

nemzetiségi kérdést, csak utalásokon keresztül, „a sorok között olvasva” lehet majd értelmezni. Ezen okból a két napilapot és forrásait külön-külön érdemes elemezni, egyenként felállítva a négy év kronológiáját, amelyek a tanulmány végére egy koherens képet adnak majd.

A kutatáshoz az alábbi szakmai anyagok, tudományos munkák jelentetik az alapokat² és egyben szolgálnak értelmezési keretül: *Galántai József: Magyarország az első világháborúban*, *John Keegan: Az első világháború*, *Vermes Gábor: Tisza István és a Trianon Kutatóintézet folyóirata*, a *Trianoni Szemle* vonatkozó számai. A vizsgált források és szakirodalmak az 1914. június és 1918. december közötti intervallumot ölelik fel.

A kérdésnek aktuálpolitikai vonzatai is vannak. Száz évvel a háborút, illetve a sorozatos szembenállásokat követően Magyarország és Szerbia viszonya napjainkig sem tisztázott. Létezik még a hozzávetőlegesen 250 ezer főt kitevő vajdasági magyar közösség, amelynek helyzete hasonló a magyarországi szerbek XX. század eleji jellemzőihez (határ mentén él, részben elkeveredve a többségi nemzettel, autonómiájának az igényét a többség ellenzi). Azonban a múltértelmezés mindkét fél álláspontját vizsgálva máig sem nyugszik konszenzuson, vannak még olyan törésvonalak (lásd Gavrilo Princip értelmezése, későbbi – második világháborús – atrocitások valós felvállalása), amelyek jelenleg áthidalhatatlannak tűnnek. Szerbia 2014 januárjában aláírta az Európai Unióhoz való csatlakozást megelőző társulási szerződést, minek értelmében megközelítőleg 10 év múlva a közösség tagja lehet. A háború alatti szerb-magyar viszony vizsgálatával egy olyan „állatorvosi ló” kerül elemzésre, amelyből a jelenlegi események és folyamatok is eredeztethetőek, illetve jövőbeni alternatíva körvonalazása is lehetséges.

2. Történelmi felütés: a magyar kisebbségpolitika az 1910-es években

A „Nagy Háború” előestéjén negatív, konfliktusgeneráló folyamatok uralkodtak Európa szerte, mondhatni a háború szele már megérintette a szemben álló szövetségi rendszereket (antant-központi hatalmak törésvonala). Olyan erőpróbák zajlottak ekkor, mint a balkáni háborúk, vagy a marokkói válság, amelyek önmagukban elegendőek lehetnek volna egy világégés kiprovokálásához, esetleges kirobbantásához. A nagyhatalmak a pentarchia kontinentális egyensúlya, illetve egymás közötti háttéralkuik révén ekkor még a nyílt katonai konfliktust képesek voltak meggátolni.

Ilyen feszült nemzetközi légkör fókuszában létezett az Osztrák-Magyar Monarchia, mint a központi hatalmak egyik tengelye, valamint annak egyenrangú tagállama, a Magyar Királyság. A magyar elem a Kárpát-medencében az 1867-es kiegyezést követően 40 %-ról 51-52 %-ra kúszott fel³, azonban a kisebbségi kérdés továbbra is az állam kardinális problémája maradt, amit társadalmi (szociális) és gazdasági válság is sújtott ezen években. Az 1910-től kormányt adó Nemzeti Munkapárt Tisza István vezetésével érzékelte a lehetséges katonai konfliktusok és a kisebbségi kérdés összefonódásának veszélyét, ezért több eszközzel megkísérelte konszolidálni a problémát. Első lépésként Tisza választási paktumot kötött a nemzetiségi pártokkal, melyek a megállapodás értelmében „odaszavaztak” a kormánypártra. Ennek a nemzetiségi gesztusnak ellenére a magyar elit meghátrált, félve a túlzott kisebbségi befolyástól, így megszegte az egyezményt, minek ered-

² A tanulmány fogalmi kerete a TILKOVSKY 1998. munkát veszi alapul a továbbiakban.

³ A magyarság növekedését több tényező mozdította előre, mint a peremterületeken élő nemzetiségek tagjainak a jobb élet reményében nyugatra történő vándorlása, gazdasági-kulturális okokból önkéntes asszimiláció, a nyelvhatáron élők identitásváltása, illetve 1907-től a Lex Apponyi révén erőszakos magyarisítás.

ménye az lett, hogy a korábban 26 nemzetiségi képviselő száma nyolcra csökkent. Kisebbségi érdekképviselő nélkül pedig az érintett nemzetiségek általánosságban akkor és napjainkban is úgy reagálnak, hogy elkezdnek a függetlenséget zászlajára tűző illegális szervezetekben, illetve a szeparatizmusban gondolkodni. A más állami keretre történő „váltást” pedig csak erősítette a frissen függetlenedett, a balkáni háborúkban területét és tekintélyét jelentősen megnövelő Szerbia kommunikációja és a szerb államnak a délszlávokat egy állami keretben való egységesítését zászlajára tűző nacionalizmusa (a szerb főváros, Belgrád, a földrajzi közelsége miatt jelentős kulturális-politikai hatást gyakorolt a délvideki szerb közösségre).

1910 és 1912 között mind a Monarchia és Szerbia, mind pedig a magyar kormány és a szerb kisebbség viszonylatában tovább mélyült a válság. A magyar kormány ekkoriban korlátozta annak a szerb, ortodox egyháznak az autonómiáját, amely egyben a kisebbség közösségi életének motorja is volt (lásd. iskolák fenntartása, kultúra ápolása, politikai szervezetekkel való összefonódottság). Szerb részről felmerült az igény az önálló nyomdára, sajtóra, amely egyben a szeparatista egyesületek publikációs politikáját szolgálta volna ki. A „délszláv politikában” a magyar kormány viszonya nem csak a szerb, de a horvát kisebbséggel is megromlott, amelynek fő oka az 1910-ben elfogadott választójogi törvény volt, ami 1912-től felszámolta az 1868-ban kialakult közjogi viszonyokat és felfüggesztette a horvát autonómiát, áttérve központi, rendeleti kormányzásra. A kérdést tovább árnyalta a Monarchián belül a délszláv elem növekedése Bosznia-Hercegovina 1908-as anektálásával. Az annexió komoly nemzetközi konfliktust váltott ki: az orosz külpolitika Szerbiát 1910-től látványosan támogatni kezdte, sőt az 1912-1913-as I. Balkán-háborúban már beszivárogyva katonai segítséget is nyújtott neki, emellett a szerb nacionalizmus mind a magyar területeken, mind pedig a Balkánon erősödő tendenciát mutatott (a régió szerbségének támogatottságában is). Mindezen tények ismeretében elmondható, hogy a Monarchia nemzetiségpolitikája a nagy nemzetközi politikán belül sajátos konstellációt alkotott.

A világháború előtti években Tisza István, mint magyar miniszterelnök, kifejezetten háborúellenes álláspontot vallott, mivel érezte, hogy a Monarchia és Szerbia, közvetve pedig a Monarchia és az Orosz Birodalom közötti konfliktus könnyen nagyhatalmi játszmává válhat, amely akár a dualista államalakulat, azon belül pedig a történelmi Magyarország széthullásával is fenyegethet. Felismerve a veszélyt, Tisza a korábbi magyar politikai gyakorlattól eltérően 1913-tól konszenzusos, tárgyalásos politikát igyekezett megvalósítani a nemzetiségekkel. Ez a politikai magatartás igaz kiváltotta a konzervatív körök rosszállását, emellett a nemzetiségek kevesellték is ajánlatát, mégis Tisza autokrata személyiségének köszönhetően⁴ képes volt ezen nehéz helyzetben konstruktív megállapodásokat kötni. Ilyen volt a Felvidéken elért gazdasági és szociális fejlesztőprogram, amely főleg a szlovákságot és a ruszinokat érintette. Tisza, az 1868-as években vallott liberális, egyéni jogegyenlőséget szorgalmazó gyakorlatot alapul véve, a nemzetiségi kérdést fejlesztőprogramok, továbbá modernizáció révén kísérelte meg kordában tartani, amely mellett olyan szimbolikus gesztusokat is tett, mint a tisztségviselői karban a nemzetiségi arány megemlése, a nyelvhasználat bővítése, vagy az 1907-es Lex Apponyi által megindított magyarosítás visszafogása. A magyar miniszterelnök ajánlata a szlovákság és a románság körében pozitív visszhangot váltott ki (előbbinél hűségserződés, utóbbinál tárgyalási alap), azonban a szerb közösség, amely széleskörű területi autonómiát követelt, továbbra is kevesellte azt (délszláv állam vágya).

A pozitív, együttműködésre okot adó folyamatoknak az első világháború kitérése szabott

⁴ Az úgynevezett obstrukció eltörlése céljából a házórséget felhasználva Tisza kivezettette az ellenzéki képviselőket a parlamentből.

gátat, amelyben a magyar államnak, hovatovább nemzetiségeinek az ellenfelei a nemzetiségek anyaállamai voltak, legfőképp pedig az a Szerbia, kinek határai mentén a történelmi Magyarországon belül jelentős szerb etnikai tömb élt. A magyarországi nemzetiségek 1914 júliusától igen nehéz „pszichológiai helyzetbe” kerültek, mivel anyaállamukhoz identitásuk kötötte, ugyanakkor többségük lojális volt a Magyar Királysághoz is. Ugyancsak kényes helyzetet teremtett az a közös hadsereg, amelyben az osztrákokon, németeken és magyarokon túl szerbek, horvátok és románok is harcoltak, sőt egész zászlóaljkat, katonai egységeket alkottak. Ezt a konfliktus-közeli helyzetet a hadvezetés úgy kísérte meg áthidalni, hogy más frontra helyezte azon csapatokat, amelyeknek amúgy anyaországuk ellen kellett volna harcolnia – amennyiben lakhelyük szerint osztják be őket. Zárójelben megjegyzendő, hogy a háború végére a katonai morál romlásának egyik oka a közös hadseregben pont ezen sokszínűség, a divergáló érdekek felszínre kerülése és egyben az irányíthatatlanság volt.

A magyar és az osztrák politikai vezetés is érzékelte, hogy háborúban nemzetiségi békére van szükség, ezért több rendeletben kísérelt meg a magyar kormány engedményeket adni nemzetiségi állampolgárainak. Ilyen volt a Sándor József belügyminiszter által kiadott 8400/1914-es rendelet, amely engedélyezte a nemzetiségek széleskörű nyelvhasználatát, illetve nemzeti jelképeinek kitűzését, akár a hadseregben is. A rendelet továbbá szabályozta, hogy a főleg nemzetiségek lakta (például Délvidék), katonailag érintett területeken megerősítették a polgári közigazgatást, szembe menve a korabeli bevett statáriális gyakorlattal. Ugyanezen év 114000⁵-es számú rendelete kimondta a Lex Apponyi mérséklését, amely szerint, amennyiben eléri az egyharmadot a nemzetiségek aránya egy adott iskolában, úgy kötelező a kisebbséghez tartozó tanulók anyanyelvi oktatása. A kedvezményeket és a konszolidált helyzetet az 1917-es kormányváltás, ezzel együtt Tisza menesztése söpörte el. Mind az Esterházy Móric, mind pedig a Wekerle Sándor vezette kormány a nemzetiségi jog szűkítésében látta az ország stabilizálásának lehetőségét a háború válságos éveiben, amit úgy kísérelt meg elfogadtatni, hogy az állampolgári jogokat az 1870-es évekhez hasonlóan szélesen bővítette, míg a kollektívét – amit a nemzetiségek igazából igényeltek – csökkentette. E két kormány intézkedései között szerepelt a nemzetiségi egyházak társadalmi tevékenységének korlátozása, a magyar nyelv, emellett annak oktatásának erősítése, a nemzetiségek által lakott területeken a birtokforgalom lassítása, legradikálisabb esetben pedig tervezett magyar-telepítés is. Az 1917-től kialakuló kisebbségpolitikai gyakorlatról így egyértelműen elmondható, hogy visszalépést jelentett a korábbiakhoz képest, amelyen súlyosbított azon katonai helyzet is, miszerint Románia is hadba lépett a Monarchiával szemben, valamint az antant 1916-tól tárgyalta a magyarországi nemzetiségekkel egy esetleges kiválás és annak támogatásának lehetőségéről.

Az „i-re a pontot” az 1918. áprilisi események tették fel a Rómában tartott Nemzetiségi Konferencián, ahol a Monarchia nemzetiségei döntöttek az államalakulattól való végleges elszakadásról (azaz a föderalizálás elutasításáról is), illetve az önálló nemzetállamok jövőbeli kialakításáról. A konferencián elhangzottakat, illetve igényeket összefoglaló záródokumentumot az antant szinte maradéktalanul elfogadta, amely már körvonalazta a háborút követő területi változásokat és az újonnan kialakuló geopolitikai helyzetet. Ezen dokumentum értelmében egy erős délszláv királyság képe vizionálódott, amelyben a magyarországi szerbek jelentős szerepet voltak hivatottak betölteni. Az 1918-ban kimondott függetlenségi deklarációk egyértelműen a

⁵ 1914. augusztus 13. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 114 000. sz. rendelete (utasítása) az állami elemi népiskolákban a nem magyar anyanyelvnek kisegítő nyelvként való felhasználásáról, és mint tantárgynak tantervszerű tanításáról

korábbi magyar kisebbségpolitika csődjét jelzik, amit az a tény is tovább erősít, hogy a szerbek egy „fejletlenebb államba szakadtak el”⁶. A tanulmány elkövetkezendő szakaszainak fókuszában ezen etnikum sajtó által közvetített helyzete, politikája, illetve a többség részéről történő megítélése kerül vizsgálatra, az 1914–1918 közötti időszakra korlátozva.

3. Szerbek Dél-Magyarországon, avagy a Monarchia és Szerbia ütközőzónájában

A sajtóelemzést megelőzve néhány gondolatban szükséges feleleveníteni, hogy miképpen is alakult a dél-magyarországi, délvidéki (ma vajdasági és Dél-magyarországi) demográfiai helyzet, illetve a szerbség milyen számarányban és hol helyezkedett el, amely statisztikai vonások az 1918-as évet követően határképző tényezővé váltak. A szerb nemzetiség sajátos földrajzi helyzetéből fakadóan egy birodalom, a Monarchia peremterületein élt, közel anyaországához, elkeveredve több más nemzetiséggel, mint a hasonló lélekszámú németiséggel és az ekkor még többségi magyarsággal⁷. Ez a „multikulturalizmus – soknemzetiség” Délvidéken magában hordozta a konfliktus magvait: ilyenek voltak az 1848-49-es szabadságharc idején az egyes nyelvhatáron lévő falvak lakossága közötti etnikai atrocitások, fegyveres konfliktusok, illetve az I. világháborúban és az azt követő években jellemző kisebbségellenes intézkedések⁸. A demográfiai áttekintést követően a Monarchia és Szerbia kapcsolatát sem lehet elhanyagolni, amely viszonyrendszert, hovatovább megállapításokat később a sajtóban megjelent források hivatottak alátámasztani.

A demográfiai helyzet rövid bemutatásához két népszámlálás, az 1900. és az 1910. évi adatoknak összevetése releváns. 1900-ban a népszámlálás a következő adatokat rögzítette a magyarországi szerbekről: Horvát-Szlavónország nélkül a Magyar Királyság területén mintegy 437 700 szerb élt, akik 1900-ban a lakosság 2,6 % -át tették ki⁹. A két népszámlálás közötti egy évtizedben a szerbek létszáma és aránya növekedett Magyarországon (közel 24 000 fővel), amit az a tény is alátámaszt, hogy a többi nemzetiség nagyobb mértékben vándorolt el az országból, illetve a közeli szerb állam és Bosznia anektálása révén jelentős létszámú szerb népesség vándorolt be (vagy költözött át) az ország déli részébe. Utolsó pontos adatokkal az 1910. évi népszámlálás szolgál¹⁰, amely ugyancsak különbséget tesz a Horvát-Szlavónországok és Magyarország területén élő szerb közösségek között. Ekkor összesen 1 106 471 szerb élt a Monarchia magyar „részében”, melyből 644 955 „Horvátországban”, keveredve a horvátokkal, míg 461 516 a Szerémségben, Bácskában, Bánátban és szétszóródva más vármegyékben (például a tanulmány relevanciája szempontjából Csanád vármegyében, de jelen voltak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében és az ország más részeiben is). Ez az 1,1 millió fős közösség a Magyar Királyság összlakosságának 5,3 % -át tette ki (Horvátország 24,6 % -át)¹¹, tehát a nemzetiségek közül az ötödik volt nagyságát

⁶ Hasonlóan a Német Császárságtól az I. világháború után Lengyelországhoz elcsatolt lengyel közösséghez.

⁷ Nem beszélve a délvidéki szlovák, rutén, vagy román közösségekről.

⁸ 1942-ben magyar impérium alatt az újvidéki hideg napok, vagy 1944-45-ben Tito partizánjainak a tisztogatása, illetve 1945-öt követően a németiség kitelepítése, radikális esetben pedig legyilkolása.

⁹ *Magyarország népessége*.

¹⁰ Osztrák-Magyar Monarchia adatbank. Forrás: omm.hu <http://www.omm1910.hu/?adatbank> – Hozzáférés: 2014. július 15. 19:41.

¹¹ Az 1910-es népszámlálás. Forrás: sulinet.hu http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/horvatok/a_magyarorszagi_horvatok_1910_1990/pages/005_az_1910es_nepszamlalas.htm Hozzáférés: 2014. július 15. 19:43.

a Monarchia okkupálta¹⁴, majd anektálta Bosznia-Hercegovinát (1908), illetve elérte, hogy az ugyancsak frissen függetlenedett Montenegró (Crna Gora, 1878) ne egyesülhessen Szerbiával, jelentős akadályt görgetett a délszláv egység víziója elé. Ezen a helyzeten nagy mértékben a balkáni háborúk sem változtattak, amelyekben igaz Szerbia orosz segítséggel megnövelte területét, de nem sikerült a fejlettebb északi, valamint nyugati szerblakta területeket megszereznie (Osztrák-Magyar Monarchia fennhatósága alatt álltak), sőt kisebb szomszédjaival, mint Bulgáriával is, konfliktusba-határvitába került (Macedónia kérdése).

Azonban a magyar-osztrák vezető elitnél aggodalomra és bizalmatlanságra adott okot, hogy a balkáni válság kitörésekor a magyarországi szerb lakosság nyíltan kifejezte szimpátiáját a Szerb Királyság mellett, pénzgyűjtéseket szerveztek, illetve számos fiatal szerb férfi szökött át a határon a célból, hogy csatlakozhasson a szerb hadsereghez. Még inkább feszítette a „két nép és állam” viszonyát, hogy a magyarországi szerblakta városokban provokátorok járták a közösségeket és izgattak a magyar állameszme, illetve a magyar lakosság ellen. Igaz a Monarchia mind lakosságszámban, mind területben tízszerese volt a „parányi” Szerbiának, mégis elmondható, hogy a friss délszláv állam regionális ellenfele volt a birodalomnak, főképp azon okból is, hogy egy erős szövetséges, az Orosz Birodalom, vállalta a prókátor szerepet, melynek ugyancsak ellentétei voltak a Monarchiával (orosz pánszlávizmus: lengyelek, csehek, szlovákok, ukránok „megnyerése” céljából).

Az 1914. június 28-án elkövetett Ferenc Ferdinánd elleni merénylet mindkét állam számára kényes helyzetet teremtett. A Monarchia a Szerbiával való leszámolást későbbi években tervezte, ellenben nemzetközi rangján csorbított volna az esett fölött való elsiklás. Az érem másik oldalán Szerbia nem kívánt hadiállapotba kerülni egy nálánál jóval nagyobb erejű hatalommal, továbbá lekötötte erejét a második Balkán-háborúban frissen szerzett területek konszolidálása és egyben beolvasztása, illetve a hadsereg újraszervezése, átcsoportosítása. A bizonytalanságot az Orosz Birodalom Szerbia mellett történő kiállása számolta fel (szövetségi garanciarendszer), minek következtében Szerbia visszautasította a Monarchia 1914. július 23-án küldött ultimátumát, így már csak a diplomáciai keretet kellett megteremteni a háború kirobbantásához.

De mi is volt az érdeke a Monarchiának a Szerbiával való leszámolásban? Vélhetőleg a trónörökös meggyilkolása¹⁵ önmagában nem lett volna képes egy háborút kirobbantani, amennyiben nem kapcsolódik ahhoz stratégiai, gazdasági, végül katonai érdek. A Monarchia pedig balkáni hegemoniára törekedett, amit akadályozott egy „regionális hatalommá” váló Szerbiának a léte, ezért az osztrák-magyar elit és külpolitika fő célja az volt, hogy gyenge, mondhatni vazallus államok létezzenek a térségben, akikkel az „oszd meg és uralkodj” elv alapján kívánt politizálni¹⁶, őket irányítani. Szerbiával szemben a birodalomnak csak minimális, stratégiai jellegű területi követelése volt, mivel a magyar elit ódzkodott a szláv elem további növelésétől az ország déli részében – amit Tisza István több esetben is hangsúlyozott (a trializmustól, vagy a föderalizációtól való félelem). Azonban mindent fölülírt a szövetségi politika (illetve az évtizedes fegyverkezés), így a Német Császárság támogatását élvezve a Monarchia 1914. július 28-án hadat üzent Szerbiának, két héttel később pedig már egész Európa hadban, majd nem sokkal ezután lángban állt.

¹⁴ Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezést követő időszakban megváltozott Délvidék geográfiai és katonaföldrajzi funkciója, a Monarchia csapatai részben erről a területről kiindulva okkupálták Bosznia-Hercegovinát, majd az első világháború hadi eseményei is ebből a térségből kezdődtek meg.

¹⁵ Rádásul a korszakban az anarchisták támadásai, merényletei révén Ferenc Ferdinánd meggyilkolása nem volt példátlan esemény.

¹⁶ Ezt a célt szolgálta volna Szerbiának a balkáni háborúkban szerzett területeinek felosztása a környező bolgárok és albánok között.

Érdemes Tisza Istvánnak közvetlenül a hadüzenet előtt az uralkodóhoz küldött memorandumát a kérdéskörhöz kapcsolni, ami „megváltoztathatta volna” a magyarság sorsát, valamint a XX. század történéseit egyaránt: *„Egy általunk provokált háborút valószínűleg nagyon kedvezőtlen feltételek mellett kellene végigküzdenünk, míg a leszámolásnak későbbi időre halasztásával, ha ezt az időt diplomáciailag jól használjuk ki, az erők arányának javulását érhetnők el.”*¹⁷ Tisza szavai nem keltettek nagyobb visszhangot, a katonai és a politikai elit a háború mellett állt, így a világegyést nem lehetett már elkerülni, emellett II. Vilmos ígérete sem teljesült, miszerint: *„Mire a falevelek lehullanak, győztes katonáim itthon lesznek!”* Nem így történt.

4. Délszlávok – főképp a szerbség – a korabeli helyi magyar sajtóban

A háborút megelőzően *„a magyar politikai elit süketet és vakot játszott, se a külső, se a belső kihívásra nem tudott megfelelő válaszokat adni. A többség észre sem vette, hogy mekkora a baj. El volt foglalva a napi politika apró-cseprő küzdelmeivel, sütkérezett saját nagyságában, élvezte a parlament gyönyörű új épületét és alapvetően úgy érezte: minden rendben van.”*¹⁸

Az országos és a helyi lapok ekkortájt megjelent kiadványairól általánosságban elmondható, hogy napról-napra, folyamatosan a nagyobb horderejű eseményeket vizsgálták, mint Ferenc Ferdinánd halála, a hadüzenet, vagy pedig a front történései, azonban „elvéve” megjelentek a magyarországi szerbekről is hiteles, a tanulmány szempontjából pedig releváns tartalmak. A helyi sajtó napi szinten főképp a háború első két évében „cikkezett” Szerbiáról, ameddig a déli front fenállt és a délszláv állam nem kapitulált, illetve 1918 szeptemberében újra nem lett a Monarchiával szemben hadviselő fél és kezdte meg Dél-Magyarország megszállását (francia csapatok segítségével). Ezen okokból a két helyi lap által közölt vonatkozó cikkeket szükséges feltárni, kronologikusan párhuzamos módon elemezni – amelyek eltértek a „mainstream” – országos történésektől.

IV.1. Délmagyarország

A Délmagyarország hasábjain a háború előestéjén és kitörésekor számos cikk jelent meg napi szinten Szerbiáról, közvetve pedig a délszlávokról, így a magyarországi szerbekről is. A Délmagyarország, mint helyi napilap „vonzáskörzetébe”¹⁹ olyan nagyobb városok tartoztak, mint Szeged, vagy Szabadka, amelyeket övező kisebb településeken, az úgy nevezett agglomerációban, jelentős szerb közösség élt, így a közbeszédben nem csak nagypolitikai, de helyi szereplőként is jelen volt a szerbség (Ókeresztúr, Ó- és Újszentiván). Az első vizsgált tudósítás 1914. augusztus 12-én jelent meg *„Hogy dolgozott Szerbia a monarchia egysége ellen”* címmel. Ismert, hogy a szarajevói merényletet követően a Monarchia 1914. július 23-án egy ultimátumot²⁰ fogalmazott meg Szerbia felé, melyben több teljesíthetetlen feltételt is szabott, többek között a Narodna Odbrana szervezetnek az azonnali felszámolását, amelynek célja egy egységes délszláv állam megteremtése

¹⁷ GALÁNTAI 2001. 85.

¹⁸ *Megszámláltattál.* A magyar tragédia előérzete. mandiner.blog.hu

¹⁹ Közvetve pedig a lap érintette az újvidéki, a zombori, de még az aradi eseményeket is.

²⁰ A Monarchia ultimátuma Szerbiának: *„2. azonnal felosztatja a Narodna Obrának nevezett egyesületet, elkobozza propagandájának összes eszközeit, és hasonlóan fog minden olyan társaság és szervezet ellen eljárni, amely az Osztrák-Magyar Monarchia ellen irányuló propagandával foglalkozik; a királyi kormány gondoskodni fog róla, hogy a felosztatott egyesületek más név alatt és más formák között ne folytathassák működésüket.”* tudasbazis.sulinet.hu

volt. A tudósítás a következőket írta Magyarország déli határai és lakosai kapcsán: „*A Narodna odbrana főfeladatai közé tartozik, közeli és távoli, a határon túl lakó testvéreinkkel és a világon lévő többi barátunkkal való összeköttetés. Ezen a szón - nép - a Narodna odbrana egész népünket érti, nem csak a szerbiait. Reméli, hogy az általa Szerbiában teljesített munka a Szerbián kívül élő testvéreknek buzdításul fog szolgálni a magánkezdeményezés munkájában való élénkebb részvételre, hogy erős szerb Narodna odbrana megteremtésével egyúttal végbemenjen a mai új föllendülés valamennyi szerb területen.*” A tudósítás szerzője egyértelműen megfogalmazza azt a korabeli közhangulatot a térségben, hogy Szerbia nem csak a szerblakta „földre” tart igényt, de feltehetően magyar és más nemzetiségek lakta területeket is kiszakítana a Monarchiából. Ugyanezen számban azonban egy ellentmondás is tapasztalható; a rövid hírek között szerepel „*Az ókeresztúri szerbek hazafiassága*” címmel egy rövid írás, amely a helyi szerbek lojalitását tükrözi, tehát szó sem esik esetleges szeparatizmusról. „*A mostani viszonyok között kétségtelenül a legnehezebb helyzetben vannak azok a szerb nemzetiségek, akik Magyarországot vallják hazájuknak és magyar érzelmeket táplálnak lelkükben. Pedig, hogy a délvidéki szerbek nagy része milyen hazafiasan viselkedik, azt élénken illusztrálja az ókeresztúri szerb hitközség közgyűlése, mely egyhangúlag, nagy lelkesedéssel a Vörös Kereszt Egyesület támogatására ezer koronát szavaztak meg, a hadba vonult katonák családtagjai részére pedig 500 koronát. (...)*” Egy 1914. szeptember 14-i, „*Hazafias szerbek*” című hír is a lojalitást fogalmazza meg, cáfolva a magyarság aggodalmát: „*Egy ó-és újszentiváni küldöttség megjelent a városi tanácsosnál és följajánlotta a községbeli hazafias szerbek áldozatkészségét ahhoz a nemes és lelkes munkához, amelyben a háború okozta sebek beheglesztése céljából az egész magyar társadalom részt vesz. (...) A szentivániak nem csak anyagi, de véráldozatban is kiveszik részüket a monarchia háborújából.*”

Az érem másik oldalán az a tény áll, hogy a magyarországi szerbek sem fogalmaztak meg egységes álláspontot közösségük jövője kapcsán. Létezett a magyar államhoz kötődő, de ugyanakkor az elszakadni kívánó szerb is, amit az augusztus 20-án történtek is alátámasztanak. „*Hat szerb izgató a tábla alatt*”²¹ címmel jelent meg azon hír, ami a magyarság szerb – legalábbis a radikális szerbekről – vallott képét is burkoltan tartalmazza: „*Ma délelőtt a szegei ítéltábla fellebbviteli tanácsa hat szerb izgató felett ítélkezett. Mind a hatan Nagy-Szerbiának voltak fanatikus álmódzói és a háború hírére kitört belőlük a düh a magyarság ellen. Most aztán szigorúan lesújtott rájuk a kivételes törvény igazsága.*” Tehát minden olyan ideológia és annak képviselőinek, akik a Magyar Királyság fennhatóságát és egységét kérdőjelezték meg, azok elítélése igazságos, legitim volt a magyar többség szemében ekkortájt (például jugoszlávizmussal).

Az 1914-es év „lelkesedését” és kezdeti sikereit követően a villámháború állóháborúvá vált, ami a közhangulaton, illetve az azt megtestesítő helyi sajtón is észrevehető változást eredményezett. 1915-ben már zajlott a totális háború, a Monarchia több fronton harcolt, így Délvidéken a szerbekkel, Északkelet-Magyarország térségében pedig az oroszokkal kellett szembenéznie, amit a helyi lakosság is megszenvedett. 1915. szeptember 2-án „*A Délvidék elpusztult községei*” címmel egy olyan rövid tudósítás látott napvilágot, amelyben a régió magyar és német lakta falvainak megsegítését helyezi előtérbe a szerző, míg a szerb lakosokról említést sem tesz (holott több esetben az említett községekben nagy arányban jelen voltak, akár többséget is alkotva, például a Szerémségben). „*... a Délvidék lakosságának segítésére nem gondol senki. Egyszerre elfelejtkezett mindenki az összelőtt zimonyi, pancsovai, mitrovicai, orsovai házakról, senki sem gondol a háborúnak délen lakó árváira. (...) Az országos mozgalom vezetőinek gondoskodnia kellene, hogy*

²¹ A hat elítélt név szerint a következő volt: Kalitay Milatin, Popolszki Szvetozárné, Magdity Zsarkó, Grozdonov Vása, Bukorotov Mokriné, Szuboticky Krinkó.

az összegyűlő összeg felesleges részét az összelövdözött délmagyar városokban lakó magyarok és németek házainak újjáépítésére fordítsák.” 1915. november 18-ára a szerb seregek már olyan harapófogóba kerültek, amelyből nem volt esélyük kitörni²², azonban a Monarchia – illetve a vizsgált térség lakossága is – hatalmas emberi, anyagi veszteségeket szenvedett el. „Az ember értéknövekedése” című cikk is ezen helyzet abszurditását és kilátástalanságát tárja fel: „Most azonban egyszerre megváltozott minden. A háború mindenkinek az életét fenyegeti. A pusztta, egyéni létet. Létünk megmentése érdekében csatasíkra kell állítani egész férfianyagunkat. A harcmezőn, ott még érték az ember. A tét irtóztató, de a nyereség értékes. Kezdjük megbecsülni az ember igazi értékeit, a meleg szívet, a gondolkodó agyat. Az ember élete oly végtelenül olcsóvá, de egyúttal végtelenül értékessé vált!” A humánus és a békeidők felértékelődése mellett jellegzetes korabeli kép volt, hogy a fronton együtt harcolt szerb, magyar és román, közösen, háttérben tartva a nemzeti ellentéteket is akár. Ugyanakkor a divergáló folyamatokat jelzi, hogy két-három évvel később ugyanezen népek már az országon belül álltak szemben egymással (honvédelem kontra „önrendelkezés-területi hódítás”).

A Délmagyarország hasábjain kialakult „szerb-képet” – amelyet olvasói előtt is feltárt, akik feltehetőleg azonosulni tudtak vele – érdemes az 1917-es és 1918-as cikkek elemzésével zárni, mikor a hadiszerecnse és a háború állása már a központi hatalmak vereségét prognosztizálta, (negatívan) meghatározva így a kisebbségekhez való viszonyt is. Igaz Szerbiát ekkor még a központi hatalmak ellenőrzésük alatt tartották, emiatt a sajtó inkább más frontok eseményeivel foglalkozott, azonban érzékelhető volt már a társadalomban az összeomlás közelsége, a háború utáni rendezésektől való félelem, illetve egy elhúzódó politikai válság. 1917. június 21-én a képviselőház újra összeült, ahol a nemzetiségek sérelmeiket fejezték ki és állást foglaltak a regnáló kormányzattal szemben. „A pártok állásfoglalása a képviselőház csüörtöki ülésén. A munkapárt, a horvátok és a nemzetiségi pártok a kormány ellen.” című cikk külön nem foglalkozik a szerbséggel, azonban a horvátokat kiemeli, akik a térség jövőjének szempontjából fontos szereplők voltak (délsláv elszakadás hivatkozási alapja lett a későbbiekben): „Értekezletet tartottak a horvátok és a nemzetiségi párt is. A horvátok és a nemzetiségi párt is a kormány ellen foglalt állást. A horvátok sérelmesnek tartják, hogy a horvát miniszter nem horvát politikus. Hogy a nemzetiségek miért nem támogatják a kormányt azt ez idő szerint még nem lehet tudni.” A cikk azon túl, hogy egy belső politikai válságra hívja fel a figyelmet, lefesti a nemzetiségek elégedetlenségét és a magyar kormány válasz-, valamint kompromisszumképtenségét a kérdésben.

A „nemzetiségi veszélyről” és a választójog kiszélesítéséről dr. Kelemen Béla, 1917. júliusában kinevezett főispán, a következő véleménnyel volt („A főispán esküje és beszéde”): „... az aggodalmaskodók gondolják meg, hogy ha az annekszió és a hadikárpótlás nélküli világbéke a maga teljes következetességével, határkiigazítások nélkül jön is létre és Románia és Szerbia a háború előtti terület-határok között állítatnak helyre, a területhatárok hiába lesznek a régiek, nem a régi Románia és a letört Szerbia lesznek a mi szomszédaink, hanem a letört Románia és a letört Szerbia, amely szomszédos államok nem fognak többé a hazai oláh és a szerb anyanyelvű lakosságra oly vonzó erőt gyakorolni, mint gyakoroltak a háború előtt. Ma már ő maguk is és a mi nemzetiségeink is teljes ismeretében vannak a tényleges erőviszonyoknak.” Tehát a főispán 1917 derekán még egyértelműen a magyarság szupremáciáját tartotta reálisnak, nem is gondolva az esetleges területi változásokra, lebecsülve a nemzetiségek önszerveződését és kulturális, politikai, ezen túl társadalmi fejlettségét, nem utolsósorban anyaállamaik katonai potenciálját.

1918 szeptemberében, amikor már csak idő kérdése volt a vereség beismerése, a térségben

²² Ekkor Szerbia már hadban állt már Bulgáriával is, illetve a német seregek segítséget nyújtottak a Monarchiának.

közigazgatási határmódosításokkal kísérelték meg az etnikai arányok átrajzolását, amely napjainkig bevett gyakorlat a többség irányából a kisebbség homogén tömbjeinek megbontása érdekében. A „Szegeđ vármegye” című cikk a következő gondolatmenetet állította fel, amely kijelentések célja egyértelműen a nemzetiségek mihamarabbi asszimilálása volt: *„Szegeđ szabad királyi város székhellyel alakíttatnék egy vármegye, mely állana Csongrád-megye tiszainneni járásából, Csongrád-megye központi járásából, Makó városból és a nagylaki járásból, Torontál-vármegye törökkanizsai, nagykanizsai és törökbecsei járásából, Bácsbodrág-vármegye zentai és óbocsei járásából, Magyarkanizsa és Zenta rendezett tanácsú városokból. Ezen vármegye lakossága 409 398 lélek lenne: ebből 260 201 magyar, 18 612 német, 13 755 tót, 23 178 oláh, 83 836 szerb stb. – mindez lehetővé teszi azt, hogy az ország ezen legnépesebb, tősgyökeres magyar városa, a magyarság asszimiláló képességét érvényesíthesse a délmagyarországi nemzetiségi vidékeken. Igazán botor politika az, amely a nyelvterületi határoknál vonja meg a közigazgatási területi határt. Így Bácskából és Torontálból 86 000 szerb anyanyelvű magyar állampolgár elvonva lesz az újvidéki és a nagyikindai szerb agitátoroktól és a legnagyobb vidéki magyar város kultúrájának égíse alá kerül.”*

1918 őszétől a Monarchia fokozatosan vonult vissza a megszállt Szerbiából, szeptemberben Bulgária különbékét kötött (1918. szeptember 29.), így a szerb államnak lehetősége nyílt nagyobb területek birtokba vételére a segítségére érkező francia csapatokkal összehangoltan. A sajtóban aggodalomra nem is a szerb előrenyomulás, hanem a román és a cseh koncepciók adtak okot, amelyek hatalmas részeket kívántak kiszakítani az országból, ellenben a szerb lakta területek Szerbiának való átadását a közvélemény nem tartotta elfogadhatatlannak²³. 1918. október 29-én a horvátok deklarálták a Magyarországtól való elszakadásuk igényét, ami az első lépés volt az egységes délszláv állam kialakulása felé. A sajtó az eseményről az alábbi módon emlékezett meg („A horvátok nyilatkozata a Magyarországtól való elszakadásról”): *„Az elszakadási nyilatkozat semmi körülmények között sem akadályozható meg. Nincs remény arra, hogy akár az utolsó percben valami megegyezés létrejöhesse. Épp ezért kormánypárti körökben felmerült az az eszme, hogy a nyilatkozat elhangzása után a magyar kormány részéről ünnepélyes tiltakozás történjen, amelyben a horvát delegátusok egyoldalú állásfoglalását érvénytelennek, törvény- és jogellenesnek bélyegezzék.”*

Október 28-án *„megkezdték Délmagyarország katonai kiürítését, illetőleg a katonai raktárak és berendezések Magyarország belsejébe való szállítását”*, azaz az újonnan megalakult magyar kormány kénytelen volt a mai államhatárnál is mélyebben visszavonni csapatait (a belgrádi katonai konvenció értelmében), így megnyílt az út Szerbiának a magyarországi, szerbek és más népek által lakott, területek megszállása, majd egységes államba történő beolvasztása felé. A Szlovén-Horvát-Szerb Nemzeti Tanács megszületésével a délszláv kisebbség átvette a hatalmat, amelyhez a benyomuló szerb csapatok is segítséget nyújtottak. November 18-án *„A szerbek és a románok folytatták előrenyomulásukat”* című cikk a következőképp festi le a Szabadkán kialakult helyzetet: *„A megszállók a magyar hivatalnokokat elmozdították állásukból és magyarországi szerbekkel helyettesítették őket. Az idevaló szerb nők szerb kokárdával járnak az utcán és a városháza tornyán a magyar lobogó mellett szerb és horvát zászló is leng.”* Az elmúlt 97 évben igaz többször változott ezen területen a zászló mintázata, azonban az 1918-as állapotok még napjainkban is fennállnak.

²³ Ellenben ekkortájt senkiben sem fogalmazódott meg, hogy esetleg magyar, vagy német többségű területek is délszláv fennhatóság alá kerülnek.

IV.2. Szegedi Napló

A Délmagyarország áttekintését követően egy másik helyi lap, a *Szegedi Napló* (továbbiakban *Napló*) által körvonalazott „szerb-kép” is segít a két nép korabeli viszonyának feltárásában. A *Napló*, eltérően a Délmagyarországtól, magát politikai, közgazdasági és irodalmi napilapként definiálta, így a háborús események is másképp jelentek meg oldalain, mint az előbb vizsgált „hadi tudósítás” jellegű lapnak. A lap „nemzetibb” jellege révén a magyarság, mint Kárpát-medencei államszervező erő és államának integritása is nagyobb hangsúlyt kapott.

Az első vizsgálandó *Napló* cikk közvetlenül a Ferenc Ferdinánd ellen elkövetett merénylet után jelent meg, 1914. július 1-jén, „*A bünbarlang*” címmel. „*Amúgy is tizenhat nyelven beszéltek már Magyarországon és Ausztriában együtt a népek, volt már köztük szláv elég és nem volt szükség a szaporításukra. S a Balkánon az évek során erősen megváltozott a helyzet. A délszláv államok tüzei kigyulladtak. Szerbia megerősödött és évés közben megjött az étvágya. Neki kellene Montenegró is, kellene Bosznia és Hercegovina is, kellene még Horvátország is. Ezért a célért tülekedik és ebben az aknamunkás harcban minden eszközt jónak lát, amely segíti. Fanatizmusa vad...*” A kiemelt szöveg tisztán jelzi a szerb nacionalizmus erősségét, illetve azzal párhuzamban a Monarchiában megnövekedett (dél)szláv elem arányát, ami veszélyezteti a történelmi Magyarország integritását – a szerző és a közvélemény szerint is. A cikk szerzője továbbá a Délmagyarországi szerbeket, horvátokat káros, mondhatni „nemkívánatos” elemként definiálja, akik az örök instabilitás okai.

A háború kezdeti forgatagában nemcsak a délvidéki lakosok menekültek el a harci események elől, hanem szerbiai állampolgárok is megjelentek Szeged városában. 1914. augusztus 15-én „*Megint szerb menekülők Szegeden*” címmel rövid hír született a kaotikus állapotokról: „*A menekültek közt volt egy pap, egy tanító, egy ügyvéd és egy aktív szerb katonatisztnak három gyermeke és a felesége. A menekültek azt beszélik, hogy rettenetes pánik van Szerbiában. A közönség arra menekül, amerre tud. A szerb katonaság minden lelkesedés nélkül teljesíti kötelességét. Feltételezhető, hogy Szerbiában nagy rémület van, ha már az intelligencia is menekül.*” A háború következtében kialakult helyzet, a menekülthullám leírására, valamint a (lojális) szerbség és a történelmi Magyarország (az állam) viszonyának bemutatására a következő, 1914. október 6-i, „*A szerb pápa búcsúztatója a bitófa előtt*” című rövid hír a legalkalmasabb: „*Ismeretes dolog, hogy amikor csapataink kivonultak Pancsova városából, az ottani szerbek egy része nemcsak örömmel és ebédrel várta Petár király toprongyos leventéit, hanem időközben ki is rabolták a menekülő magyarok házeit. (...) Két szerb földműves, akiket nem értek tetten, most került haditörvényszék elé. Halálra ítélték őket, s holttestük mellett a szerb pápa a következőket mondta: Isten nagy és hatalmas. Ereje világokat dönget és nemzeteket dönt porba. A Mindenható szent és kegyelmes. Megbocsátja a bűnök sokaságát és vétkek milliárdjait. Csak egyet nem bocsájt meg az Úr, a hazaáruló vétkét. Az a legrettenetesebb bűn. Szeressétek tehát ezt a földet, amely kenyereteket adja s amelyben atyáitok hamvai porladnak.*” A hírhez kiegészítésként feltétlen meg kell említeni, hogy a magyarországi szerb közösség identitásának és nemzeti tudatának ápolásában kulcsfontosságú szerepe volt az ortodox egyháznak, amely több esetben szembehelyezkedett az államhatalommal. Az előző hírben az ortodox pápa mégis a lojalitást és a hazaszeretetet helyezi előtérbe, szemben a szerb identitással, ami annak is tulajdonítható, hogy a kisebbség hűségének bizonyításával kísérelte meg a jogkorlátozást elkerülni (például katonai közigazgatás).

1915 szeptemberében az állam és a nemzetiségek viszonyát hitelesen tükrözi Ferenc József üzenete Magyarországnak, illetve Tisza István, miniszterelnöknek az arra adott válasza

(„A hódoló küldöttség. Üzent a király Magyarországnak”). A császár, idealisztikus módon a következőképp látta a birodalom és a Magyar Királyság, illetve a nemzetiségek relációját: „A mai nagy megpróbáltatások jobban, mint valaha kitűnt, hogy a kibékítés és a kiegyenlítés e műve népeim lelkét, különösen magyar koronám népeit is teljesen áthatotta. Midőn ellenségeink hódító szándékkal megtámadtak, a magyar és a horvát nemzet egynek érezve magát a koronával, testvéri vetélkedésben többi népeimmel, lelkes elszántsággal és ereje teljes megfeszítésével vette fel hívó szavamra a küzdelmet a reánk törő túlerő ellen. Elnémult az országban minden politikai viszály: az ország összes nemzetiségei egybeforrnak a haza lángoló, minden áldozatra kész szeretetében.” Ferenc József távirata inkább szolgált arra, hogy a Monarchia stabilitását mutassa a külvilág felé, illetve gesztusként megköszönje a nemzetiségeknek, hogy nem fejtenek ki ellenállást a birodalom érdekeivel szemben, mint hogy a valós helyzetet feltárják (lásd. belpolitikai válság, titkos tárgyalások a nemzetiségek vezetői és az anyaállamok között).

A háború végéhez közeledvén megjelentek olyan alternatívák is a nagypolitikában, mint például 1917 decemberében, amikor a Tisza István vezette külügyi delegáció tárgyalta a háború utáni rendezés módozatait. A *Napló* 1917. december 8-i számában „A delegációk” címmel a következő összefoglalót közölte: „Tisza Istvánnak ma is az az álláspontja, amely némelyek szerint az egész világháború gyújtószikrája volt: Szerbiát el kell zárni a tengertől, úgy, hogy gazdaságilag teljesen a monarchiára legyen szorulva. (...) Tisza István gróf polemizál Andrássyval. Azt kívánja, hogy Bulgária Szerbiával és Romániával szemben határkiigazítást nyerjen. Kijelenti, hogy veszedelmet lát abban, ha Szerbia az Adrián megveti a lábát.” Továbbá 1917-től a *Napló* is többnyire a jelentős katonai eseményekkel foglalkozott, a helyi nemzetiségi kérdést háttérben tartva. 1918. október 11-én jelent meg az a térséget is érintő hír, miszerint „a horvát-szerb koalíció délután kezdte meg tanácskozásait és azokat szerdán folytatta. A következő hivatalos közlést adták ki: a horvát-szerb koalíció elismeri, hogy a mostani időpontban szükségessé vált egy nemzeti tanács megalakítása és megbízta őt tagját, hogy a többi párttal tanácskozást kezdjen.”

A helyi sajtóorgánumok elemzésének zárásaképp Tisza István 1918. október 17-i nemzetgyűlési beszédét szükséges megvizsgálni, amely október 18-án jelent meg a *Napló*-ban a „Képviselőház ülése” címmel: „Azoknak a nemzetiségeknek nagyrésze, melyek nem tartoznak sem a magyar, sem a német fajhoz, szintén hűséggel illeszkedik be a nemzet keretébe, és csak elenyésző kisebbség az, amely azzal szembehelyezkedik. (...) Sohasem voltunk a nemzetiségek elnyomói!” Az idézett beszéd korabeli kontextusba helyezve számos ponton állít valótlanúságot, illetve utal rossz helyzetfelismerésre. Ekkor már nem Tisza volt kormányon, így a magyar kisebbségpolitika inkább korlátozó, mint adakozó képet képviselt a nemzetiségek szemében. 1918 októberére a környező államok megkezdték a nemzetiségek és egyben magyarok lakta vidékek megszállásának előkészületeit, amely ellen a válságban lévő magyar politika nem volt képes konstruktív alternatívát felmutatni.

5. Konklúzió. Jövő?

Az előzetes kutatói kérdések ismerete és a források vizsgálata alapján a következő konklúziók megfogalmazása releváns a tanulmány összegzéséül.

1. A magyar politika elkerülhette volna-e a Szerbiával, valamint a magyarországi szerbekkel való konfliktust? Annak ellenére, hogy a kormányzó politikai elit Tisza István vezetésével már az 1910-es években érzékelte, hogy megegyezés szükséges a nemzetiségekkel - az anyaorszá-

gaikkal való konfliktus elkerülése érdekében, mégsem volt képes egy olyan „standard” politikai arculatot formálni, amely „eltántorította” volna főleg Szerbiát (és Romániát) a határaikon túl élő honfitársaik elszakadásra való ösztönzésétől. Az erőteljes szerb állami propaganda, Szerbia regionális törekvései, valamint a szerb kisebbségnek a nacionalizmusra való fogékonysága önmagában hordozta a háború lehetőségét, amit csak erősített az a tény, hogy a Monarchia nemzetközi tekintélye és katonai potenciálja egyre csökkent a XIX. századhoz viszonyítva. A korabeli sajtóorgánumok ezen túl mind kiálltak a trónörökös meggyilkolását követően a háború szükségessége és létjogosultsága mellett, azonban kivétel nélkül egy lap sem támadta nyíltan a magyarországi délszlávokat²⁴. Tehát, amennyiben a „mi lett volna, ha...” kérdést meg kell válaszolni, akkor feltehetőleg a háborúnak a merénylettől függetlenül be kellett következnie, annak időpontja azonban valószínűsíthetően későbbi évekre tolodott volna – amit Tisza István miniszterelnök is inkább támogatott (lásd.: 12. oldal - *„Egy általunk provokált háborút valószínűleg nagyon kedvezőtlen feltételek mellett kellene végigküzdenünk, míg a leszámolásnak későbbi időre halasztásával, ha ezt az időt diplomáciailag jól használjuk ki, az erők arányának javulását érhetnők el.”*²⁵).

2. *Lojális volt-e a magyar államhoz, illetve el akart-e szakadni a magyarországi szerbség?* A második kutatói kérdés megválaszolásához számos vizsgált forrás nyújt segítséget pro és kontra. Az országos lapok rendre Szerbia azon agitációjáról számoltak be, amelyben igyekeznek a délszláv egység víziójának megfelelően minden szerbet és rokon népet egy államban egyesíteni, ami aggasztotta a magyar elitet. Mindkét helyi lapban jelentek meg olyan cikkek, amelyekben például az újszentiváni szerbek anyagi támogatást nyújtottak a rászorulóknak a háború éveiben, vagy a Magyar Királyság mellett való kiállásról tanúskodtak, ellenben az ellenkező magatartásra is volt számos példa, főleg a szerb megszállást követően. Egyértelműen nem jelenthető ki, hogy a szerbekben ne lett volna jelen a szeparatizmus vágya (mint minden nemzetben ekkortájt – önrendelkezés igénye), azonban a magyarsághoz is szoros történelmi, kulturális, nem utolsósorban pedig gazdasági kapocs fűzte. Összességében a magyarországi szerbség álláspontja az elszakadás kapcsán divergáló volt, amely antinómiát a Monarchia katonai vereségének ténye számolt fel, mikortól a szerb csapatok francia segítségével egyszerűen megszállták a Szerbiával való egyesülésre „ítélt” területet. Érdekesség, hogy a '20-as években ezen anektált terület, amit ma Vajdaság néven ismerünk, a friss délszláv államban megközelítőleg kétszer annyi adót fizetett, mint a „régis Szerbia” lakosai, ami a helyi szerbek is sérelmeztek (sajátos vajdasági szerb identitás).

3. *100 éve ellenséges volt-e a magyar-szerb viszony, vagy pedig csak a nagyhatalmi játszma generálta a háborút?* A sajtóelemzést követően, mint ahogy már a tanulmány korábbi szakaszaiban is kitűnt, a magyar közvéleményről egyértelműen nem mondható el, hogy szerbellenes lett volna (magyarországi szerbekkel szemben kevésé negatív kép). Ideológiákra bontva a baloldal és a polgári radikálisok (részben liberálisok) csoportja egyáltalán nem volt „kisebbségellenes”, míg a kormányzat is „puha” eszközökkel kísérelte meg a kérdést rendezni, amely a szerb nemzetiséggel való viszonyban is tükröződött (egyházi autonómia, oktatás, sajtó, gyülekezési jog – uszító szervezetek betiltása). Igaz a Szerbiával szemben való revans vágya a merényletet követően az egész magyarságban élt, amely olyan kellemetlen jelenségekkel is párosult, mint a szerb nacionalizmustól (jugoszlávizmus) való félelem, vagy Szerbia regionális „kihívó” szerepben történő megjelenése – de mindezek egy „egyszerű, rövid” háborút követően nem lettek volna meghatározóak a két nép viszonyában. Maga a világháború a kölcsönös garanciaegyezmények

²⁴ A röplapokat és a radikális politikai sajtótermékeket nem beleértve.

²⁵ GALÁNTAI 2001. 85.

miatt robbanhatott ki: azok után, hogy a Monarchia hadat üzent Szerbiának, az Orosz Birodalom rögtön garanciát vállalt szövetségese megsegítésére, nagyhatalmi konfliktussá generálva két állam lokális ellentétét, amiben az osztrák-magyar és a szerb „párharc” marginális kérdéssé vált.

4. Végül a háborús négy évet követően azt az „állami bánásmódot”, amit a szerbek kaptak - „elszenvedtek” a Magyar Királyságtól, később hasonlóan alkalmazta-e a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – Jugoszlávia újonnan „szerzett” kisebbségeivel szemben (magyarság, németiség) és miért? A kérdés megválaszolását elsősorban azzal kell kezdeni, hogy Szerbiában 1914-ben és 1920-ban is egy ázsiai jellegű politikai kultúra volt meghatározó, aminek pusztá léte kizárta a liberális, a jogegyenlőséget támogató kisebbségpolitikát (egyaránt egyéni és közösségi szinten). A frissen egyesült Szerb-Horvát-Szlovén Királyság a békeszerződés ratifikálását követően lényegesen fejlettebb területeket szerzett, mint amilyen a „régii Szerbia” volt, amit magyaráz a nagyszámú német és magyar kisebbség jelenléte is. Mivel a mai Vajdaság területe ekkoriban még háromnemzetiségű volt, azaz a magyar, a szerb és a német elem is hasonló arányban volt jelen, ezért a „jugoszláv” (szerb) politika a revíziótól való félelem miatt igyekezett ezen terület gazdasági potenciálját, valamint a kisebbségek közötti együttműködést csökkenteni. A két kisebbség megosztása céljából míg a németek többletjogokat kaptak, addig a magyar közösség számos ponton korlátozást kellett, hogy elszenvedjen, mint például a földreform, a kultúra, az egyház, az oktatás, vagy a közélet területén.

Kilépve az 1914 és 1918 (1920) közötti kontextusból, végszóként érdemes a két nép XX. századi és napjaink béli viszonyát megemlíteni. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés következtében 458 183 (a lakosság 30,23 %-a) magyar és 303 678 (20,04 %) német került, szemben a 382 321 (25,22 %) szerbvel a délszláv királyság impériuma alá, amely adat tükrözi, hogy nem etnikai határok alapján „osztották fel a területet”²⁶. A Vajdaság többnemzetiségű jellege miatt a két világháború között a magyar revíziós politika egyik „célterülete” lett, ami Jugoszlávia széthullását követően 1941-ben beért és a magyar, illetve német lakta területek nagy része újfent Magyarország fennhatósága alá. Azonban a két nép közötti viszonyt jelentősen rombolta a II. világháború alatti, illetve az 1944-46-ban egymással szemben elkövetett atrocitások ténye, mely sebek napjainkig nehezen gyógyultak be. Az elmúlt 96 esztendőben a szerbek létszáma a Vajdaságban megnégyszereződött, míg a magyarok „megfeleződtek”, nem is beszélve a német közösségről, amely 1945-öt követően szinte megszűnt létezni.

A történelemtől és a demográfiai mutatóktól eltekintve az utóbbi 1-2 évben előrelépés tapasztalható a szerb-magyar viszonyt illetően, amely nem csak az Európai Unióhoz való közeledésben, de a politikai színtéren is megjelenik, mint például a csúrogi megemlékezésen, 2013. június 25-26-án, ahol Áder János, köztársasági elnök a következőket mondta: *„Hetven évet kellett várunk arra, hogy egymás szemébe nézve közösen is kimondhassuk: a bűnnek nincs származása, sem nemzetisége. Nincsenek bűnös népek. Csak bűnös tettek, bűnös indulatok, bűnös emberek vannak.”*²⁷

De, hogy mi szükség is volt ezen utolsó gondolatmenet hozzákapcsolásának a tanulmányhoz? Axiómaként több állítást tudunk 1914-18-ból felállítani, melyekből amennyiben tanult volna a magyar, illetve az utódállamok politikai elitje (esetleg közvéleménye), úgy elkerülhető lett volna számos XX. századi tragédia. Ilyen alaptétel lehet az a tény, hogy az első világháború nem az osztrák-magyar és a szerb „nép” ellentéte miatt robbant ki, vagy hogy a nagyhatalmak felelőtlen módon rángatták a kontinenst egy tragédiába, emellett hiba volt a történelmi Magyarország,

²⁶ Trianoni béke szócikk. Magyar Katolikus Lexikon.

²⁷ Történelmi főhajtás a Délvidéken.

illetve más országok oly módú feldarabolása, hogy az etnikai határokat figyelmen kívül hagyták. A múlt század ezen vizsgált négy évében hozott, sokszor hibás döntései, pedig jelenkorunkra is hatással vannak. A tanulmány zárásául, egyfajta jövő felé való kitekintésként Tomislav Nikolićnak, szerb államfőnek, a csúrogi megemlékezésen elhangzott szavai szolgálnak: „Szerbia Köztársaság elkötelezett amellett, hogy jelenét és jövőjét a szabadság, egyenjogúság, emberi jogok és jószomszédi kapcsolatok elvének tiszteletére alapozza. Mint egy régi, múltja során többszörösen szenvedett európai nép tagjai tudatában vagyunk a felelősségnek, és teljes mértékben elköteleztettek vagyunk aziránt, hogy hozzájáruljunk az európai népek családja további fejlődéséhez.”²⁸ *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- EGRY GÁBOR – FEITL ISTVÁN (szerk.) (2005): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19-20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BIRKÁS NORBERT (2011): A nemzetiségi és kisebbségi jogok szabályozásának történeti áttekintése a mai Szerbia területén. *Trianoi Szemle* III. évf. 1. sz.
- KOZMA ISTVÁN – PAPP RICHÁRD (szerk.) (2004): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat – MTA.
- FABÓ IRMA (1966): A radikális sajtó kialakulása. Világ 1910–1914. *Magyar Könyvszemle* 82. évf. 4. sz. 317–330. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00265/pdf/MKSZ_EPA00021_1966_82_04_317-330.pdf
- GALÁNTAI JÓZSEF (2001): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Korona Kiadó.
- GYÓRI SZABÓ RÓBERT (2006): *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HAJDÚ ZOLTÁN (2010): A Vajdaság 1910–1920 között. Szerb-magyar együttélés és a világháború. *História* 32. évf. 1-2. sz. 30–32. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2010-012/Hajdu.pdf>
- KEEGAN, JOHN (2010): *Az első világháború*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Magyarország népessége*. mek.oszk.hu <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/171.html>
- Hozzáférés: 2014. július 15. 23:46.
- NÉMETH ISTVÁN (2006): *20. századi egyetemes történet*. I. kötet: Európa. Budapest, Osiris Kiadó.
- ROMSICS IGNÁC (2004): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- SZEGHÓ PATRIK (2009): Egy újravírt csata – A szerb szellemi elit és Ó-Szerbia kérdése (1912–1939). *Trianoi Szemle* I. évf. 4. sz. 62–75.
- TILKOVSKY LÓRÁNT (1998): *Magyarország nemzetiségpolitikája a 20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Tisza a nemzetiségi kérdéstről*. Tisza István képviselőházi beszéde. *Trianoi Szemle* 2010. II. évf. 1. sz. 52–57.
- VERMES GÁBOR (2001): *Tisza István*. Milleniumi magyar történelem, életrajzok. Budapest, Osiris Kiadó.
- Visszatér a Délvidék*. Magyar–délsláv viszony és a visszacsatolás. Kárpátia Stúdió Kft., 2011.

FORRÁSOK

- A Monarchia ultimátuma Szerbiának*. tudasbazis.sulinet.hu
<http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/magyar-tortenelmi-terkeptar/az-osztrak-magyar-monarchia-felbomlasi-forrasgyujtemeny> Hozzáférés: 2014. július 15. 16:12.
- A szerb elnök aláírta a kárpótlási törvényt. http://index.hu/kulfold/2011/10/03/a_szerb_elnok_alairta_a_karpotlasi_torvenyt/
- A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság, 1849-1960. [transindex.ro](http://terkepek.adatbank.transindex.ro/belso.php?nev=57)
<http://terkepek.adatbank.transindex.ro/belso.php?nev=57>

- Az 1868. évi XLIV. nemzetiségi törvény teljes szövege. 1000ev.hu <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5366>
- Az 1910-es népszámlálás. sulinet.hu http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/horvatok/a_magyarorszagi_horvatok_1910_1990/pages/005_az_1910es_nepszamlalas.htm
- Trianoni béke szócikk. Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/T/trianoni%20b%C3%A9ke.html> Hozzáférés: 2014. július 23. 17:48.
- Megszámláltattál – A magyar tragédia előérzete.* mandiner.blog.hu http://mandiner.blog.hu/2014/07/16/megszamlaltattal_a_magyar_tragedia_eloerzete Hozzáférés: 2014.07.16 23:35.
- Osztirák-Magyar Monarchia adatbank.* omm.hu <http://www.omm1910.hu/?/adatbank>
- Történelmi főhajtás a Délvidéken.* A szerb-magyar megbékélés jegyében. Budapest, Külügyminisztérium, 2014.

VIZSGÁLT FORRÁSOK

A tartalom kronológiája szerint sorrendbe állított napilapok és cikkek.

Délmagyarország

1914. augusztus 12.: *Hogy dolgozott Szerbia a monarchia egysége ellen.* 3. évf. 198. sz. 3.
1914. augusztus 12.: *Az ókeresztúri szerbek hazafiassága.* 3. évf. 198. sz. 4.
1914. augusztus 20.: *Hat szerb izgató a tábla előtt.* 3. évf. 206. sz. 5.
1914. szeptember 14.: *Hazafias szerbek.* 3. évf. 228. sz. 6.
1915. szeptember 2.: *A Délvidék elpusztult községei.* 4. évf. 213. sz. 5.
1915. november 18.: *Az ember értéknövekedése.* 4. évf. 276. sz. 5.
1917. június 21.: *A pártok állásfoglalása a képviselőház csütörtöki ülésén.* A munkapárt, a horvátok és a nemzetiségek a kormány ellen. 6. évf. 144. sz. 1.
1917. július 29.: *A főispán esküje és beszéde.* 6. évf. 176. sz. 6-7.
1918. január 1.: *A meghódított Szerbiában.* A Délmagyarország kiküldött munkatársától – Sipos Iván. 7. évf. 1. sz. 8.
1918. szeptember 3.: *Szeged vármegye.* 7. évf. 201. sz. 3.
1918. október 16.: *A horvátok nyilatkozata a Magyarországtól való elszakadásról.* 7. évf. 241. sz. 3.
1918. október 29.: *Megkezdték Délmagyarország katonai kiűrését.* 7. évf. 256. sz. 6.
1918. november 15.: *A szerbek és a románok folytatták előrenyomulásukat.* 7. évf. 275. sz. 4.

Szegedi Napló

1914. július 1.: *A bünbarlang.* 37. évf. 155. sz. 1.
1914. augusztus 15.: *Megint szerb menekülők Szegeden.* 37. évf. 202. sz. 6.
1914. október 6.: *Szerb pópa búcsúztatója a bitófa előtt.* 37. évf. 254. sz. 6.
1915. szeptember 3.: *A hódoló küldöttség. Üzent a király Magyarországnak.* 38. évf. 211. sz. 3-4.
1917. december 8.: *A delegációk.* 40. évf. 280. sz. 4.
1918. október 11.: *A horvát-szerb koalíció határozata nemzeti tanács megalakításáról.* 41. évf. 233. sz. 3.
1918. október 18.: *A képviselőház ülése.* 41. évf. 240. sz. 2.

Térképek

- Az Alföld etnikai térképe (1910). omm.hu – http://www.omm1910.hu/hu/nterkepek/alfold1_1200000.jpg

FRÖHLICH DÁVID

fr.david90@gmail.com
PhD-hallgató (KRE BTK)

A lovasság és a páncélos erők viszonya a két világháború közti magyar katonai gondolkodásban

— *The Relation of the Cavalry and Armoured Troops in the Hungarian Military
Thinking between the Two World Wars* —

Abstract After the First World War, the Hungarian Royal Army's task was to evaluate the experiences it had gained during the years of the war. In the positional warfare the cavalry forces could not succeed, because of its former principle which had been laid down in the tactical and field manuals. Therefore these principles and the application of these needed serious reconsideration. With the appearance and development of armoured forces most theoreticians saw a new opportunity for the deployment of cavalry forces. The theoreticians wrote many studies in the contemporary military press in the 1920s and 1930s. The most important review was the Magyar Katonai Közlöny (Hungarian Military Bulletin) later called Magyar Katonai Szemle (Hungarian Military Review). On the columns of this journal mainly officers who had fought in the Great War wrote their studies on many subjects, among them about the cavalry's future. On one hand the majority of these officers – many of them cavalry officers – thought that the cavalry would have its *raison d'être* in the future wars, along with the armoured and mechanized forces. Despite the fact that it needs serious advancement and improvements, the cavalry could still be a legit force in a modern war. On the other hand, a few writers saw the cavalry only as a temporary solution that would not need serious alteration, because the speed of the development of armoured vehicles would supersede the outdated cavalry, which would only remain a symbol, and could not have the expected power. These pessimist opinions were very speculative based on what would happen in the future, rather than what was certain at that point. Of course everybody recognized the importance and significance of the mechanized forces, although they saw the cavalry as a link between what armoured forces could not do and what the cavalry could do better than regular infantry.

Keywords Cavalry, military press, theoreticians, armoured forces, principles of deployment

DOI 10.14232/belv.2015.4.4

<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Fröhlich Dávid (2015): A lovasság és a páncélos erők viszonya a két világháború közti magyar katonai gondolkodásban. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 60–68. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

A két világháború nagy katonai teoretikusainak munkái jelentős hatással voltak a magyar katonai gondolkodókra is. Ezek közül talán a legfontosabbak *Fuller*, *Douhet* és *Seeckt* gondolatai voltak.¹ Az ő munkáik és elméleteik sokszor visszaköszönnek a magyar tisztek munkáiban. Természetesen egy kisebb államra, szűkösebb anyagi és külpolitikai lehetőségekkel más volumenű elméletek alkalmazandóak, az alapelv azonban felismerhető. Főleg *Fuller* és *Seeckt* munkái nyomán, többen úgy vélték, hogy az eljövendő háborúban Magyarországnak egy gyors, minden erőt felvonultató támadással kell a háborúba lépnie, mivel csak egy erős mindent eldöntő csapással lenne képes az ellenséges államokat legyőzni. Ekkor még főleg a Kis-Antant országait tekintették lehetséges célpontnak. Ebből kifolyólag *Werth Henrik* későbbi vezérkari főnökkel az élen, sokan úgy vélték, hogy egy olyan elit hadseregre lenne szüksége Magyarországnak, mely kizárólag ütőképes gyorsanmozgó csapatokból áll fel.² Ezen alapvonal mentén domborodtak ki a különböző vélemények a két gyorsanmozgó fegyvernem, azaz a lovasság és a gépesített, páncélozott egységek körül.

A páncélos és gyorsanmozgó fegyvernem kialakulásának első évtizedeiben, azaz az 1920-as, '30-as években rendkívül korlátozott lehetőségek álltak rendelkezésre. A kiképzést a Katonai Ellenőrző Bizottság felügyelete mellett, csupán rejtve a RUIISK (Rendőri Újonc Iskola) fedőszerv keretein belül lehetett megoldani, amely gyakorlatilag a korai páncélgépkocsi kiképzést valósította meg. A beszerzést Angliával, Olaszországgal, Svédországgal és Németországgal intézték a magyar hatóságok. Ebben a korai időszakban csupán a következő típusok álltak rendelkezésre: 14 darab LK II, első világháborús könnyűharckocsi, 1 darab FIAT-Carden-Loyd és 5 darab FIAT 3000 B könnyű harckocsi, továbbá 1 darab FIAT-Ansaldo CV 33 és 150 darab CV 35 kisharckocsi. Ezek a típusok sem mennyiségben, sem minőségben nem tudtak megfelelő alapot nyújtani a kellő gyakorlatok és kiképzések elvégzéséhez.³ Ráadásul ezen eszközök zömét rejtve, titokban, sokszor szétszerelve kellett a Honvédségnek beszerezni. Ez alól csupán 2 darab 29. M Vickers páncélgépkocsi képzett kivételt, melyeket legálisan szereztek be Angliától.⁴ Ilyen viszonyok között indokolt volt, hogy más országok tapasztalatait mérlegeljék a hazai írók.

Az első páncélosokkal és lovassággal foglalkozó írás *Nagy Bódog*tól⁵ származik, aki 1927-ben kezdett el foglalkozni a gépesítés témájával. Mivel Magyarországra még mindig vonatkoztak a trianoni korlátozások, így kézenfekvő volt, hogy más országok tapasztalatait vizsgálják meg a teoretikusok. Ebből kifolyólag *Nagy* először a francia hadgyakorlatok eredményeit vette szemügyre. A franciák azzal a céllal, hogy a lovasság felváltásának lehetőségeit megvizsgálják, páncélautókat („auto-mitrailleuse”) és hernyótalpas páncélautókat (auto-chenille) vetettek be a gyakorlatok során. Az eredmény, hogy noha akár alkalmas is lehetne a lovasság felváltására a páncélautó, sok körülmény mégsem teszi lehetővé, hogy az előbbi előnyeit helyettesítse. Emellett a francia gyakorlatokon való alkalmazás is hibás volt, mivel a nem megfelelő arányú és idejű bevetése az

¹ *John Charles Fuller* (1878–1966) tábornok brit teoretikus, a páncélos háború elméletének egyik kidolgozója. Ehhez kapcsolódó főbb művei: *The Foundations of the Science of War, Nine Principles of War*.

² DOMBRÁDY 1987. 56–58.

³ BÍRÓ-SÁRHIDAI 2012. 53.

⁴ BÍRÓ – ÉDER – SÁRHIDAI 2006. 9.

⁵ *Nagy Bódog Béla* (1885–1960). 1907-ben avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián. A világháború a cs. és kir. 4. huszárezrednél szolgálta végig. A '20-as '30-as években a Honvédelmi Minisztériumnál töltött be különböző posztokat. 1936-ban ezredessé léptették elő. 1941-ben nyugállományba vonult. http://www.tortnelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5218&catid=77%3A&Itemid=67&lang=hu (Hozzáférés: 2015.06.12.) E cikk megírásakor huszárőrnagyi rendfokozatot viselt.

eszközöknek és a lovasságnak nehézkes, eredménytelen bevetéseket eredményeztek.⁶ A francia tapasztalat szerint nem célszerű egy egységbe vonni a lovasságot és a páncélozott, gépkocsis egységeket, mivel azok eltérő feladattal rendelkeznek, és azoknak a megvalósítási módja is különbözik. Ehelyett egy magasabb parancsnokság szükségeltetik, mely összhangba hozza két különböző alakulat műveleteit.

Az angol hadgyakorlatokon már feltűnik az ún. egyszemélyes harckocsi („one-man-tank”), mely képes lehetne a lovasság legtöbb feladatát ellátni, de még mindig rendelkezik olyan hátrányokkal, melyek nem teszik képessé a lovasság felváltására. Ami ennél fontosabb megjegyzés, hogy Nagy az együttműködésben látja a jövőt, nem a felváltásban, így új perspektívába helyezve az angol gyakorlatok eredményét.⁷

1928-ban G. K.⁸ fedőnév alatt jelent meg egy írás⁹, melyen erősen érezhetőek a jövőbe tekintés vonásai. Ez azzal indokolható, hogy a lovasság fenntartását, legnagyobb részben, csupán átmeneti időszaknak tekinti a szerző, amíg a technikai fejlődés nem bontakozik tovább. A szerző célja, hogy ennek az „átmenetileg fenntartandó” lovasságnak a jelenlegi erejét leírja. Fontos megjegyzés a részeről, hogy már nem a gyalogságot, hanem a lovasságot ítéli erdei terepen való haladáshoz, mivel onnan egyértelműen kizárhatóak a gépesített erők.¹⁰

Az eddigi írásokhoz képest egy eltérő nézőpontot képviselő vélemény is markánsabban megfogalmazódik – legalábbis a hozzáállásban mindenképp eltérőek az eddigi nézőpontok – miszerint a ló csupán szállítóeszköz, akárcsak a gépkocsi, azt kell csak eldönteni, melyik hasznosabb.

Támadó hadműveletekhez egyértelműen a harckocsik és gépesített egységek kizárólagos fölényét rendeli, azonban a védelemhez már nem tartja alkalmasnak ezen egységeket. A lovasság terepjáró képessége továbbra is központi tényező, de csak ideiglenesen, mivel gyors fejlődésre számít a technika terén. A szétaprózás kérdésére – pl. a felderítésnél – szerinte a kisharckocsik fejlődése fog választ adni, amely nem feltétlenül szükségeltetik az összevont harckocsi alakzatok támadásánál, így alkalmas lesz széttagolt felderítésre is. Mivel szerinte a védelemhez nem alkalmas a harckocsi, ezért gyalogságra is szükség van, amit a legideálisabban lánctalpas gépkocsik tudnak szállítani, de ez szintén csak egy későbbi fejlesztési-fázisban jöhet majd létre. Addig a lovasság még ideális szállító eszköz, de szükségszerűen cserélni kell majd. A tüzérség gépesítése szintén elkerülhetetlen, noha még fogatolt tüzérség a legjobb a lovasság mellé, ahogy minden más szerinte ez is meg fog változni idővel.¹¹

G. K. elveti a lovasezred szervezetében motorizált egységek elhelyezését, csupán a vonatban lehet erről szó. Ez megint csak ellentmond a korábban megjelent véleményeknek. A két fegyvernem teljes szétválasztását szorgalmazza, szerinte a lovasság csupán a mellékterepre fog szorulni az úton gyorsabban haladó nagyobb erőt képviselő páncélos erőkkel szemben. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez az elméleti kép egy rendkívül optimista totális gépesítést feltételező háborúban

⁶ Benzinköltség, terepjárhatóság, akadályok leküzdésének képessége és a leküzdés idejének függvénye. Noha sok pozitív eredmény jött ki, az összehatas a negatív eredményekkel együtt nem járt jelentős javulással. NAGY BÓDOG 1927. 44–45.

⁷ Ilyen hátrány a gyalogsági harc alkalmával a lovak harcolókat való követése, hiszen a jármű képtelen igazodni személyzet nélkül a fronthoz, míg a lovakat minimális személyzettel is odébb lehet vezetni. Emellett a benzintakarmány kérdésében is a lovasság részesül előnyben, hiszen könnyebb ellátni a lovakat utánpótlás késése vagy hiánya esetén, míg benzin nélkül a gép nem megy tovább. NAGY BÓDOG 1927. 47.

⁸ Nagy valószínűséggel Gerbert Károlyt, a Hadilevéltár főigazgatóját takarja e név.

⁹ G. K. 1928. 261.

¹⁰ G. K. 1928. 264.

¹¹ G. K. 1928. 265–268.

állhatná csak meg a helyét. Ha viszont figyelembe vesszük mind a saját, mind a már korábban ellenséges államok gazdasági-technikai állapotát, világosan látszik, hogy teljes gépesítésre csekély eséllyel kerülhetett sor hazánkban, így véleménye szerint egyelőre szükséges a „mellékterepen küzdő lovasság” megtartása.

Stielly Walter a motorizálás kérdésében, már nem megy jövőbe menő fejtegetésekbe, mint *G. K.*, igyekszik a jelen állapotok alapján ítélni, az előrejelzései sokkal földhöz ragadtabbak, realiztikusabbak. Noha szerinte is még nagymértékű fejlődés fog végbemenni a harcokcsi-fejlesztés terén, ez nem fogja teljesen kizárni a lovasság szerepét.¹² Ebből következően lovasságra szükség van, de a szervezeten egyértelműen módosítani kell.¹³ A lovasságot végül, mint lovassági feladatok ellátásra alkalmas gyalogságot képzelel el, mely nézőpont már közelebb áll a lovasságot támogató teoretikusokhoz, de a jövőre vonatkozó álláspontja érezhetően nem kiforrott, a sok feltételezésből fakadóan.

Nagy Bódog következő cikke¹⁴ 1932-ben jelent meg, melyben újfent a gépesítés témáját vette elő. Ugyan a harcokcsi fejlődésének gyors mivoltát veszi alapul, megállapítja, hogy ennek ellenére még mindig nem képes önálló működésre a csupán harcokcsiból álló seregetest, még ha sebességben és tűzerőben is leghagyja a lovasság teljesítményét. Ez szintén alkalmazható a páncélgépkocsis alakulatokra, az előnyök ott sem jutnak felszínre a lovassággal szemben.

A sok bíráló ellenére, akik szerint a menetsebesség különbözősége miatt nem lehet lovasságot gépesített alakulatokkal együtt alkalmazni, *Nagy Bódog* szerint megfelelő mennyiségű és minőségű gépesítés esetén, ez a probléma megoldható. A megfelelő arány eltalálása „*függ az állam terepalakulatától, úthálózatától, gazdasági és ipari helyzetétől, nyersanyagától, lovainak számától stb. és függ alkalom adta hadműveleti és harcászati feladattól*”.¹⁵

Az egyik legfontosabb tanulmány *Szabadhegy István* főhadnagy¹⁶ nagyobb terjedelmű írása, mely 1932-ben jelent meg.¹⁷ Igen beszédes a cím (Lovas seregetestek pótlása mechanikus alakulatokkal), azonban ne tévesszen meg minket, *Szabadhegy* egyértelműen a lovasság mellett teszi le voksát, ami hamar ki is derül írásaiból. Első világháborús tapasztalatokra hivatkozva megállapítja, hogy ugyan a lovasság volt a legmozgékonyabb fegyvernem, mégsem volt kielégítő tűzereje harci feladatainak teljesítéséhez. Francia példával szemlélteti a lovasság gépesítésének kezdeti szakaszát, mivel ezen országban már igen korán megkezdődött a nagy mértékű gépesítés, és az erre vonatkozó elméletek kidolgozása.

Az angol példát elég szélsőségesnek tartja, érthetően, hiszen minden korábbi tapasztalat ellenére kizárólag mechanizált alakulatokkal kívánja felállítani hadseregét az angol vezérkar. *Fuller* és *Croft* angol tiszteket idézi, akik egyértelműen a gépi tényezőben látják a jövő háborújának a megnyerését és nem az emberi, szellemi tényezőben.

¹² A harcokcsik gyártása igen költséges dolog, ezt belátva vizsgálja a kérdést, számolva egyes országok gazdasági teljesítőképességének határaival. STIELLY 1928. 489.

¹³ Csatlakozik a még a '20-as évek elején felmerülő kérdésekben ahhoz a nézethez, miszerint a lovasság ugyan gyalogos harcot vív, mégis lesz alkalom, amikor lovasrohamra fog kényszerülni, így a felszerelésen könnyíteni kell, míg a tűzerőt pedig növelni. STIELLY 1928. 490.

¹⁴ NAGY BÓDOG 1932. 51.

¹⁵ NAGY BÓDOG 1932. 56.

¹⁶ csallóközmegevercsi *Szabadhegy István* (1901–1969) a Ludovika Akadémián 1921-ben avatták hadnagygyá, majd szolgálatát a 2. huszárezredben kezdte meg. Később a franciaországi Samurban lovas tiszti tanfolyamot végzett, majd hazatérve az 1. huszárezredhez osztották be. Onnan került 1937-ben a lovas testőrség állományába. 1942-ben önkéntesként harcolt a Donnál. 1944-től a 4. huszárezred osztályparancsnoka. Angol hadifogságba esett, majd az Egyesült Államokban telepedett le. BENE–SZABÓ 2006.

¹⁷ SZABADHEGY 1932. 19.

Az európai kontinentális, és azon belül is leginkább a francia felfogás szintén a gépesítés mellett tör lándzsát, de tisztában vannak annak a gazdasági igényeivel is, így a teljes gépesítést nem azonnali határidejű kérdésként látják. Az üzemanyag és a terepviszonyok problémája mind közrejátszanak az uralkodó álláspontokban. A francia példán továbbá figyelemmel lehet kísérni, hogy a gépesítés a lovashadosztályok megerősítésével járt és nem a lecserélésükkel, hiszen az előzőekben felvázoltakhoz. Ezáltal a mozgékony és a tüzerő összhangban érvényesül a lovasságnál, így egyértelműen pozitív példaként lehet rá tekinteni.¹⁸ Persze a franciáknál is megvannak az angolokéval egyező vélemények, de ezek korántsem nevezhetőek dominánsnak.

A feladatok Szabadhegy szerint nem változtak a világháború és a lovassági szervezet változása óta. A lovasság „felderít, biztosít, felveszi az érintkezést az ellenséggel, leplezi a saját főerők felvonulását, támogatja a saját erők harcát és kiaknázza a sikert”.¹⁹ Ennek értelmében a lovasságnak támogató és önálló alkalmazásban egyaránt helyt kell állnia a jelen korban is, így a vizsgálatát is ennek megfelelően kell végrehajtani. Noha amíg hadászati szempontból fontosabb a mozgékony, addig harcászati szempontból a tüzerő dominál. Ez összefüggésben van azzal, hogy a lovasság már leginkább lóról szállt gyalogságként vívja tűzharcát.

Arra a kérdésre, hogy a lovasságot lehet-e pótolni előljáróban úgy válaszol, hogy csak olyan fegyvernemmel lehet, amely maradéktalanul tudja ellátni feladatait, és emellett anyagi, kiképzési vonzatai is hasonló erőbedobást igényelnek.

A lovasság és a gépesített erők viszonyát 4 szempont alapján vizsgálja. Harcászati alkalmazás szerint, ipar és útviszonyok alapján, üzemanyag tekintetében és pénzügyi alapon.²⁰ Ezek közül nem meglepően az első, a harcászati alkalmazás a legbővebben kifejtett téma.

Újra előveszi az angol példát leginkább megcáfolásának céljából, ehhez azonban az angol gondolat mellett szemügyre kellett vennie a magyar lovasságra vonatkozó fennálló elveket is, három egységre bontva. Harc előtt a feladat az ellenség felderítése, és a saját csapatok leplezése, harc alatt a szárnyvédelem, magasabbegységek közti összeköttetés biztosítása (bár ez leginkább a csapatlovasságra vonatkozik); harc után pedig üldözés, vagy a visszavonulás biztosítása.²¹

A felderítést követő harcérrintkezéssel szemben támasztott igényeket illetően – terephez való simulás, rugalmasság – az akkori gépesített egységek még nem álltak olyan szinten, mint a lovasság. Ez szintén igaz a leplezésre is, hiszen ott is folyamatos mozgásra, mozgékonyra és rugalmasságra van szükség, hogy a folytonos alkalmazkodásnak eleget lehessen tenni. Kerékpáros és motorkerékpáros alakulatok ugyan jól működhetnek együtt a lovassággal, de külön semmiképp sem, mivel, bár a terepfüggőségük kisebb, mint a harcokosiké, de így is nagyobb, mint a lovasságé.

Végeredményben azt az álláspontot erősíti, hogy a cikk megírásának állapotában (1932) még nem lehet felváltani a lovasságot, mivel nem áll erre alkalmas szinten a (hadi)technika.²²

Az ipari és ezen belül az üzemanyag-kérdés egyértelműen hátrányosan hat Magyarországra, hiszen nem tudja ellátni önmagát a szükséges eszközökkel és az azok működtetéséhez való üzemanyag tartálékkal, így egyértelműen elvetendő a teljes motorizálás, nem beszélve annak teljes anyagi vonzatáról.

Szabadhegy a következőkben állapítja meg a modern lovas seregtestek felállításának kri-

¹⁸ SZABADHEGY 1932. 24–25.

¹⁹ SZABADHEGY 1932. 26.

²⁰ SZABADHEGY 1932. 28.

²¹ 1924-es Harcászati Szabályzat I. részének (harcászati elvek) vonatkozó részei és SZABADHEGY 1932. 30.

²² SZABADHEGY 1932. 37.

tériumait: A jól kiképzett lovas erő feladata a felderítés és a leplezés. Ezt kell támogatni könnyű harcokcsis alakulatoknak az ellenséges ellenállás leküzdésére. Szükség van továbbá egy mozgékony (kerékpáros, vagy motorkerékpáros) gyalogságra, mely súlypontot ad harc esetén. Mozgékony tüzérségre, mely feltétlenül tudja támogatni a lovasságot minden helyzetben. És végül a lovasságot támogató repülő erőkre. Mindemellett csak akkor van mindennek értelme, ha a lovasság alkalmazását a feladatainak megfelelően hajtják végre, és nem pazarolják el a pozitív tulajdonságait helytelen alkalmazással.²³

A lovasság mechanizált alakulatok elleni helytállása szintén pozitív értékelésű. Itt is a te-repviszonyok kihasználásában rejlik a kulcs, emellett a lovasság erős tüzerejével szintén képes felvenni a harcot a motorizált egységekkel.

Vitéz Szakonyi Lajos rövidke írásában ló és motor viszonyát vizsgálja.²⁴ A Szabadhegy István által részletesen leírt, mondhatni a többség által képviselt elmélet mellett a szállítást is kihangsúlyozza, mivel a fogatolt szállítóeszközöknek továbbra is szerep jut a hadseregekben, ám ezt kevesen emelték ki eddig. Jelen esetben is természetesen a terep a meghatározó szempont az összehasonlításban, mely a lovasság mellett szól. Noha a lovasság harcban való részvételét kisebb arányban véli létjogosultnak, mégis azok táborába tartozik, akik az együttműködésben látják a jövőt, nem pedig a leváltásban. Fontos szempont továbbá a „harceszköz előállítás”. Egyrészt a harcokcsi típusok gyártása költséges lehet, továbbá fennáll a veszélye a túl gyors modernizálás esetén az eszközök igen gyors elavulásának. Másrészt a lóállományt is gondosan fel kell készíteni katonai feladatokra, és háború esetén éppen ezért a pótlása is nehézkesebb lehet. Felhívja a figyelmet tehát, hogy mivel szükség van lovasságra a hadseregnek, éppen ezért a lótenyésztés fejlesztésére és gondozására is oda kell figyelni, mivel létszükséglete az a lovasságnak.²⁵

Fontos különbség, az eddigi legtöbb a lovasság szerepének „ideiglenességét” kihangsúlyozó véleménnyel szemben, hogy Ehrlich Géza²⁶ szerint „kétségen felül áll, hogy korszerű felszereléssel és kiképzéssel a lovasság a jövő háborújának is értékes tényezője lesz.”²⁷ Ez túlmutat azon a nézetén, miszerint a technika teljesen felváltaná a lovasságot.

Megállapítja, hogy még nincsenek végelegesnek mondható kipróbált hadrendek, hiszen a gépesítés kapcsán még egy igen friss jelenségről van szó. Így sok gyakorlatra és tapasztalatra lesz még szükség, mivel legtöbbször még csak a tisztán gépesített erők gyakorlatainak negatív tapasztalatai szólnak a lovasság megtartásának elmélete mellett. Éppen ezért szükség van az újonnan létrehozott hadrendek alapján a vegyes lovas-gépesített csoportoknak rendkívül sok gyakorlatot tartani.

Szóba jön a lovasság – mint gyalogsági erő – gépesített gyalogsággal való pótlása is, ám ez a járművek már a témához személyrevert tulajdonágai miatt továbbra sem oldható meg abszolút haszonnal. Nem beszélve a lóorról vagy lóra szállás körülményeiről, melyek sokkal pozitívabb eredményt mutatnak a gépkocsiról vagy gépkocsira szállás gyakorlatával szemben.

²³ SZABADHEGY 1932. 41.

²⁴ SZAKONYI 1933. 222.

²⁵ SZAKONYI 1933. 226.

²⁶ Ehrlich Géza (1890–168) a Ludovika Akadémia elvégzése után hadnagyként a m. kir. 9. honv. huszárezrednél kezdte meg szolgálatát 1911-től egészen 1917-es hadifogságáig. 1920-tól a 6. vegyesdandár anyagi vezérkari tisztje. 1925-től az önálló huszárszázad parancsnoka. 1933-tól a törzstiszti tanfolyamon gyorsanmozgó harcászatot oktat, majd az „I. Ferenc József” jászkun 1. huszárezred beosztottja. 1939 és 1941 között a 4. „Hadik” huszárezred parancsnoka. Rövid nyugállományú időszak után visszavették állományba többek közt hadosztályparancsnokként. Legmagasabb rendfokozat: vezérőrnagy (lov.) (1943). SZAKÁLY 2001. 87.

²⁷ EHRLICH 1933. 70.

Wagner János írásában ugyan legfőképp a motorizált alakulatokkal foglalkozik, de a cikke vegyesen felállított seregtestekről szóló részében egyértelműen elismeri a gépesített erők lovassággal való együttműködésének szükségességét.²⁸

Ehrlich Géza alezredes 1935-ös rövid írásában²⁹ az öt főfegyvernem³⁰ egyikének tartja a lovasságot, nem pedig a gyorsanmozgó fegyvernem egyik elemének, ezzel is érzékeltetve annak fontosságát és egyedi, pótolhatatlan szerepét.

Nagy Bódog alezredes 1936-ban korábbi írását új tapasztalatokkal igyekezett kiegészíteni.³¹ A vezetéklovakat szerinte olyan kisharckocsikkal kell kiegészíteni, melyek géppuskája alkalmas legalább 180 fokos mozgásra, mivel a vezetéklovak védelme igen fontos feladat, így mozgékony és gyors védelemre van szükségük. A lovasroham esetén szintén a kisharckocsit tartja a legalkalmasabb támogató fegyvernek, sőt a légvédelem esetén is a kisharckocsi megfelelően átalakított változatát részesítené előnyben. A lovassági repülőik témájában leginkább csupán feleleveníti korábban írt cikkének elemeit. Érdeemes azonban a most tárgyalt tanulmány zárómondatát idézni: „A gyorsan mozgóok fejlődése a harcászatra: A nagyobb tér, kevesebb erő és rövidebb idő.”³²

Vitéz Nagy Vilmos tábornok³³ 1936-os írása³⁴, ahogyan a bevezetőben is leszögezi, az akkori álláspontokat összegzi, így a lovasság szempontjából sok újdonság nem fedezhető fel benne az eddig leírtakhoz képest, ám a lovasság – kerékpáros – motorizált gyalogos összehasonlítást kiválóan foglalja össze.

Köhler Ernő alezredes³⁵ a lovasság páncélos erőkkel való kiegészítésének kérdésében eltérő véleményt mutat Nagy Bódog cikkével szemben, mivel szerinte nem csupán kisharckocsikkal kell megtámogatni a lovasságot, hanem szükség van erősebb páncélzattal bíró, ám ez által lassabb harckocsikra is. Egyaránt fontossá vált már ekkor a lovasság mozgékonyasága mellett annak tűzerejét is növelni.³⁶ A kisharckocsi ugyan jobban segíthet megőrizni a gyorsaságot, azonban akár támadófeladatok ellátásánál, akár felderítés vagy biztosítás közben véletlenszerűen erősebb páncélos kötelékekkel való harcérintkezés során nem nyújtott volna elegendő erőt a siker kifejlesztésére vagy az utóbbi elhárítására. Pongrácz József ezredes³⁷ a lovasságról és a páncélozott

²⁸ WAGNER 1935. 43.

²⁹ EHRLICH 1935. 520.

³⁰ Gyalogság, lovasság, tüzérség, páncélosok, légierő. A haditengerészet két okból nem kerülhetett be Ehrlich Géza válogatásába. Az egyik, hogy az külön haderőnem és nem fegyvernem – noha jelen esetben a légerőt is mint fegyvernemet említi a szerző. A másik ok, hogy a folyami Flotilla ekkor nem játszott akkora szerepet a m. kir. Honvédségen belül, mint a fentebb felsorolt „fegyvernemek”.

³¹ NAGY BÓDOG 1936. 39.

³² NAGY BÓDOG 1936. 48.

³³ Vitéz lőő nagybaczoni Nagy Vilmos (1884–1976) a Ludovika Akadémia és a Hadiiskola elvégzése után több gyalogsági dandár vezérkari tisztjeként is szolgált, majd az első világháborút követően több honvédelmi majd hadügyminisztériumi beosztást is ellátott. Az újjáalakult m. kir. honvédségben tovább folytatta minisztériumi pályafutását, melynek csúcsa volt 1942–1943-as honvédelmi minisztersége. Legmagasabb rendfokozat: vezérezredes (gyal.) (1940). SZAKÁLY 2001. 246.

³⁴ NAGY VILMOS 1936. 2.

³⁵ Nemes Köllej Ernő (1936-ig Köhler) 1888–1971. A bécsújhelyi cs. és kir. katonai akadémia elvégzése után szolgálatát a cs. és kir. 12. huszárezrednél kezdte meg hadnagyi rendfokozattal. Az első világháború alatt 1917-es orosz hadifogságáig továbbra is ennél az ezrednél szolgált. 1925-től 1932-ig Szófiában tartózkodott, utóbb katonai attaséként. Hazatérte után az „I. Ferenc József” jász-kun 1. honv. huszárezred beosztottja. 1941 és 1942 között a gyorshadtest beosztott tábornoka. Legmagasabb rendfokozat: tábornok (1940) – vezérőrnagy (lov.). SZAKÁLY 2001. 192.

³⁶ KÖHLER 1936. 38.

³⁷ Vitéz szentmiklósi és óvári Pongrácz József (1886–1957) a pécsi honvéd hadapródiszkola elvégzése után tiszthelyetesként a m. kir. 15. honv. gyalogezrednél kezdte meg szolgálatát. A világháború alatt a 9. honv. gyalogezredben szolgált, s őrnagyként fejezte be a háborút. Számos beosztás után 1936-tól a HM 8. osztályának

járművekről szóló cikkében³⁸ tovább árnyalja azokat a feladatokat, melyeket a páncélautóknak és a kisharckocsiknak kell teljesíteniük a lovassági szervezetben. A páncélautót szerinte leginkább a felderítésnél érdemes alkalmazni, hiszen védettsége és terepjáró képessége előnyössé teszi a lovasság támogatására, míg a kisharckocsi inkább a harci felderítés során alkalmazható. Mindkét esetben a harcászati (közel-) felderítés kapcsán csekély szerepet szán a páncélozott járműveknek a lovassággal szemben. A kisharckocsikra továbbá a támadásnál (döntésnél) és rohamszerű harcfeleladatok során lenne kiemelt szükség.

Véleményem szerint a lovasság és az új kialakulóban lévő páncélos, gépkocsizó csapatok viszonyáról szóló írások, tanulmányok három főbb csoportra oszthatóak. Az első kategória képviselői a két fegyvernem közül egyértelműen a páncélos fegyvernemben látták a jövőt, a lovasságot csupán ideiglenes megoldásként kívánták fenntartani, amíg a technikai fejlődés túl nem mutat ezen a fegyvernemen. A probléma ezen érv képviselőivel, hogy rendkívül ingoványos talajon álltak, mivel rendkívül sok a feltételezés érvelésükben. Valóban a '30-as évek elejétől egyre gyorsabb iramú fejlődés volt észrevehető a páncélos-fejlesztésben, mégis sok hipotetikus elemet tartalmaztak.³⁹

A második kategória képviselői ezzel szemben a lovasság létjogosultsága mellett törtek lándzsát. Ez nem azt jelenti, hogy ne ismerték volna el a páncélos fegyvernem jelentőségét, és jövőbeni szerepét, azonban ebből nem következtek a lovasság teljes és végleges bukását. Több szempont alapján szemléltették, hogy a lovasság adottságait megtartva tökéletes kiegészítője és társa lesz a páncélos alakulatoknak. Megfigyelhető, hogy az ebbe a kategóriába eső írások főleg a '30-as évek folyamán keletkeztek, amikor már realisabban lehetett látni, hogy milyen irányba és milyen sebességgel halad előre a harcokcsi-fejlesztés. Érvelésükben is mondhatni földhözragadtabbak, nem vagy csak kevésbé bocsátkoztak feltételezésekbe a jövőt illetően.

A harmadik kategóriába tartozó írások már kevésbé csatlakoztak be a vitába, csupán a lovasság alkalmazásának és fejlesztésének mikéntjét boncolták. A vitát illetően egyértelmű, hogy a lovasság fennmaradását tartották reálisnak, céljuk a fejlődés mikéntjének árnyalása volt, kiegészítő, kevésbé a viták középpontjába kerülő, de ettől függetlenül fontos kérdésekkel. Arányaiban a lovasságot támogató művek száma a legnagyobb (8 darab), míg csupán egy a lovasságot elutasító írás keletkezett ebben a témában.

A felhasznált tapasztalatok terén feltűnő, hogy két esetben írtak külföldi hadgyakorlatokról a szerzők, hogy alátámasszák álláspontjukat valós tapasztalatokkal is. A többi tanulmány főleg elméleti síkon ütközteti a két oldal érveit, azonban így is éppoly értékes műveknek számítanak.

Végeredményben elmondható, hogy egyértelműen fölényben volt az az elmélet, miszerint a lovasságnak lesz szerepe a jövő háborújában a páncélos seregtestek mellett, s ezt a lovasság háborús alkalmazása utólag alá is támasztotta. *

vezetője, majd a második világháború első éveiben a 5. vegyesdandár közigazgatási vezetője, egészen 1940-ben történő nyugdíjazásáig. Legmagasabb rendfokozata: gyalogsági tábornok (1939). SZAKÁLY 2001. 279.

³⁸ PONGRÁCZ 1937. 26.

³⁹ Nem véletlen a többes szám, noha annak ellenére, hogy az itt vizsgált témakörön belül, csupán egy prominens vélemény fogalmazódik meg egyértelműen a lovasság kárára, több más írás is osztja ezt a nézőpontot más területen is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BENE JÁNOS – SZABÓ PÉTER (2006): *A magyar huszár honvéd tisztikar*. Budapest, Heraldika Kiadó.
- BÍRÓ ÁDÁM – ÉDER MIKLÓS – SÁRHIDAI GYULA (2006): *A Magyar Királyi Honvédség külföldi gyártású páncélos harcjárművei. 1920–1945*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó.
- BÍRÓ ÁDÁM – SÁRHIDAI GYULA (2012): *A magyar Királyi Honvédség hazai gyártású páncélos harcjárművei. 1914–1945*. Budapest, Petit Real Könyvkiadó.
- DOMBRÁDY LÓRÁND (1987): *A magyar királyi Honvédség 1919–1945*. Budapest, Zrínyi Katonai K.
- EHRlich GÉZA (1933): Lovasság – Korszerűség. *Magyar Katonai Szemle* (MKSZ) 3. évf. 11. szám.
- EHRlich GÉZA (1935): Melyik a jelenkor legfontosabb fegyverneme? MKSZ 5. évf. 9. szám.
- G. K. (1928): Lovasság és motorizálás. *Magyar Katonai Közlöny* (MKK) 16. évf. 3. szám.
- KÖHLER ERNŐ (1936): Korszerű lovasság. MKSZ 6. évf. 7. sz.
- NAGY BÓDOG (1927): A lovasság és a korszerű mozgékony harcgépek. MKK 15. évf. 1. sz.
- NAGY BÓDOG (1932): A lovasság és a korszerű mozgékony harcgépek. MKSZ 2. évf. 2. sz.
- NAGY BÓDOG (1936): Lovasság és a korszerű gyorsanmozgó tűzgépek. MKSZ 6. évf. 1. sz.
- NAGY VILMOS (1936): A gyorsan mozgó seregtestek. MKSZ 6. évf. 4. sz.
- PONGRÁCZ JÓZSEF (1937): Lovasság együttműködése páncélgépkocsival és kisharckocsival. MKSZ 7. évf. 10. sz.
- STIELLY WALTER (1928): Lovas seregtestek a múltban és jövőben. MKK 16. évf. 5. sz.
- SZABADHEGY ISTVÁN (1932): Lovas seregtestek pótlása mechanikus alakulatokkal. MKSZ 2. évf. 10. sz.
- SZAKÁLY SÁNDOR (2001): *A magyar katonai felsővezetés. 1938–1945*. Budapest, Ister K.
- SZAKONYI LAJOS (1933): Ló és motor. MKSZ III. évf. 4. sz.
- WAGNER JÁNOS (1935): Gyorsanmozgó seregtestek. MKSZ V. évf. 9. sz.

KÖRÖS ÁKOS

lhachtalion@me.com
hallgató (SZTE BTK)

Kiszombor történeti demográfiaja (1830–1839) az anyakönyvi vizsgálatok alapján

— *Historical Demography of Kiszombor Based on the Examination
of Registers from 1830–1839* —

Abstract My study is based on an empirical historical demographic analysis. I tried to present Kiszombor's society between 1830 and 1839. The main sources of my research were the registers of the local Roman Catholic parish. I was able to track the local community's demographic changes and the contemporaries' careers as well by processing the ecclesiastical records of baptisms, marriages, and burials. The number of birth varies in the studied decade, but overall, it increased. The male-female ratio was around 50%, there were bigger differences, but only by 5%. The catholic priests baptized 155 children annually on average. From the ten most fashionable first names six was male, so I concluded the naming practice was more conservative for boys (just now). 13% of the baptized children got one of the parent's names, what is surprising.

The annual distribution of marriage shows growing tendency too. 58% of the marriages took place in the fall season, and 29% in winter. The average age of marriage was 28.5 years. The average age difference – 88% of the cases in favour of men – was 6 years. Women were older in 5% of the relationships. The number of funerals was the greatest in 1831, because of the cholera epidemic. One third of burials took place in summer. Life expectancy at birth was 18.81 years, and 57% of children died before their 14th birthday. In 1831 the cholera endangered mainly the children and people older than forty years. My historical demographic research of Kiszombor's population will be continued from decade to decade.

Keywords historical demography, church registers, number of birth, marriage, average marriage age, life expectancy, cholera, local history, social history, Kiszombor, 19th century

DOI 10.14232/belv.2015.4.5

<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.5>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Körös Ákos (2015): Kiszombor történeti demográfiaja 1830–1839 az anyakönyvi vizsgálatok alapján. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 69–88. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Tudománytörténeti előzmények: a történeti demográfia kialakulása

A demográfia Hauser és Duncan szerint a múlt, a jelen és a jövő népességének az összetételével, állapotával, változásaival és ezek tényezőivel, továbbá a népesség és a társadalmi-gazdasági jelenségek kölcsönhatásával foglalkozó tudományág. Dudley Kirk szerint pedig a demográfia csupán a kvantitatív tanulmányozása az emberi népességnek.¹

A történeti demográfia átalakulása a 20. század közepén kezdődött. Az első lépést 1955-ben Karl Helleiner *Cambridge Economic History of Europe* című összefoglaló monográfiája jelentette, a másodikat pedig 1956-ban Michel Fleury és Louis Henry kötete, ami a *Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien* (Régi anyakönyvek feldolgozásának kézikönyve) címet viseli.² Ez utóbbi egy egészen új módszertant vezetett be a történeti kutatásban, amely forradalmasította a tudományterületet. A történeti demográfiának szüksége volt egy olyan forrástípusra, amelynek felhasználásával lehetséges átfogó képet adni az egykorvolt társadalmak szerkezetéről és demográfiai folyamatairól, az egyházi anyakönyvek pedig kiválóan alkalmasak erre. Minden fenntartás nélkül állíthatjuk, hogy „enélkül a statisztikai adatbázis nélkül nem létezhet történeti demográfia”.³ Louis Henry (1911–1991) az egyházi születési, házassági és halálozási anyakönyvekre alapozta a történeti társadalmak demográfiai rekonstrukcióját. Ez az új módszer a családrekonstrukció (*family reconstitution*) néven vált ismertté. Az új módszer átalakította a történeti demográfia egész szemléletét, hiszen a gazdasági összeírások természetétől eltérően nem csak demográfiai metszeteket lehetett készíteni a társadalmakról, hanem úgynevezett longitudinális folyamatlevezéseket is. A születési, az esketési és a halálozási anyakönyvek az emberi élet három legfontosabb állomásáról adnak képet, s megfelelő forrásadottságok esetén az egész helyi társadalom demográfiai szerkezete a modern kor normái szerint is rekonstruálhatóvá vált.

Általános elfogadott tézis, hogy „nem érdemes falat húzni a történeti és a jelennel foglalkozó demográfia közé. Mindkettő hosszú távú, egymáshoz kapcsolódó folyamatokat vizsgál, bár a látószöge nem teljesen azonos.”⁴ A történeti demográfia a történettudomány része, de ugyanakkor köthető a biológiához (fizikai antropológia), az orvostudományhoz (közegészségügy), a filozófiához (népességelméletek) is. Ilyen módon a történeti demográfia a társadalom- és a természettudományok között elhelyezkedő interdiszciplináris tudomány. „Forrásai történetiek, elméletei a társadalomtudományokhoz kötik, módszere, szemlélete azonban a recens demográfiához, statisztikához és a természettudományokhoz kapcsolják.”⁵

A történeti demográfiai forrásai: az egyházi anyakönyvek

Történeti koronként változik a történettudomány forrásainak köre, s ebből következően az alkalmazott kutatási módszerek eredményessége is. A történeti demográfia szempontjából Magyarországon az 1869-es esztendő jelenti a legfontosabb választóvonalat. Ezt megelőzően elsősorban adóösszeírásokra, egyházi anyakönyvekre és népszámlálásokra támaszkodhatunk. Ezek a források nem a népesezési folyamatok nyomon követésének szándékával készültek, hanem leginkább valamilyen államigazgatási célból, leggyakrabban adóalap felmérésének érdekében.

¹ FARAGÓ 2006. 304.

² FLEURY – HENRY 1956.

³ FLINN 1981. 1.

⁴ FARAGÓ 2006. 305–306.

⁵ FARAGÓ 2006. 304.

Ráadásul ezek az összeírások, a II. József-féle népszámlálás kivételével nem vonatkoztak az ország teljes népességre. Másik általános hiányosságuk, hogy a datálások gyakran problematikus. A statisztikai eszközök nem minden évszázadban alkalmazhatóak hatékonyan, ezért az adólajstromokra alapozott statisztikai idősorok gyakran megbízhatatlanok. Az adóösszeírások alapvetően a jobbgátság gazdasági helyzetére vonatkozó adatokat gyűjtenek össze, azonban az adóalapot koronként eltérően határozták meg.⁶

A történeti demográfiai kutatásokat hosszú időn keresztül az országos és megyei összeírások, adójegyzékek, dézsmajegyzékek és egyéb lajstromok adataira építették. Az egyházi anyakönyvi kivonatok alkalmazása ezeket a kutatási eredményeket egészíti ki. Az anyakönyvek segítségével a társadalmat nem gazdasági, sokkal inkább szociális oldaláról tudjuk megvizsgálni. A személyes életpályák, illetve a családok működésének perspektívájából szemlélhetjük az egykorvult társadalmakat. A háromféle anyakönyv – kereszteleési, házassági és temetési – alkalmazásával nem kapunk választ minden történeti demográfiai kérdésünkre, de megfelelő forráskritikával, és különféle forrástípusok együttes felhasználásával árnyalt képet nyerhetünk a történeti társadalmak működési folyamatairól.⁷

Az első római katolikus anyakönyvet a 14. században kezdték vezetni Itáliában és Burgundiában, majd innen terjedt el a század végére szinte az egész kontinensen. A 16. században válik általánosan kötelezővé minden egyház számára az anyakönyvvezetés: 1538-ban Franciaországban, 1539-ben Angliában, majd a tridenti zsinatot követően (1563) minden római katolikus plébánián. A Köztes-Európa területén, illetve a keleti rítusú kereszténység országaiban azonban csak a 18. században honosodott meg az anyakönyvek vezetésének gyakorlata. A 19. században kezdődő szekularizáció következtében az anyakönyvvezetés elszakad az egyháztól és állami intézmények veszik át, de ez a folyamat Európában csak a 20. század közepére fejeződik be.⁸ Az anyakönyvekre alapozott demográfiai rekonstrukció fontos gyengesége, hogy ezen az úton nem nyerhető információ a vándorlási egyenlegről.

Az anyakönyvek feldolgozása rendkívül aprólékos munkát igényel, amely (magyarországi) elterjedésének az egyik fő akadály. A kereszteleési anyakönyvek fontos hibaforrása, hogy a szülés közben elhalálozott csecsemőket nem minden esetben kereszteletek meg, így a teljes termékenység egy összetevőjéről nincs semmilyen információ. A megkereszteletek száma így nem minden esetben egyenlő a születettek számával. A születések nemek szerinti és időbeni eloszlása azonban jól rekonstruálható ilyen módon.⁹ A házassági anyakönyvekből kimutatható az egybekelések éven beüli eloszlása, valamint az, hogy milyen életkorban köttetnek a házasságok, s miként alakul a tradicionális társadalmakra oly jellemző újránházasodások rendje. A halotti anyakönyvek adatai alapján kiszámolható várható élettartamon túl következtethetünk a járványok hatásaira, s általában véve az egészségügyi rendszer működésének hatékonyságára, valamint a vizsgált korban általános halálozási okokra. „Az anyakönyvi adatok felhasználásával, a forráskritikai eredmények figyelembevételével megtett kiegészítések után a népességfejlődés folyamatáról kialakult egy kép, amelyből kitűnik a nagy járványok hatása, valamint az, hogy mikor, milyen mértékben vonzza a népességet a város, mikor és milyen mértékben történik a népesség kirajzása. Az anyakönyvi adatok alapján viszonylag egzaktan, bizonyos határértékek között lehetett a népességi folyamatot jellemezni.”¹⁰

⁶ KOVACSICS 1963. 4–6.

⁷ KOVÁTS 1983. 25–29.

⁸ FARAGÓ 2006. 307.

⁹ KOVÁTS 1983. 29–31.

¹⁰ KOVÁTS 1983. 31.

Az anyakönyvekre alapozott történeti demográfiai rekonstrukció legmagasabb szintje a családrekonstrukció, amelynek révén az emberi életpályák és a családok működése folyamatában szemlélhető.¹¹ Etekintetben az első lépéseket Németországban tették meg, még az 1930-as években, amikor a falugenealógiai kutatásokat jelentős összegekkel támogatta a náci kormányzat. A történeti demográfiai szempontból jól felépített kutatómunka során hatalmas adatbázist hoztak létre, a további vizsgálatokat azonban a náci rendszer diszkreditálódása lehetetlenné tette. A francia Annales iskola 1950-es években, a német próbálkozástól teljesen függetlenül dolgozta ki a saját történeti demográfiai családrekonstrukciós módszerét. A nominális adatokon alapuló kutatómódszertant innen vették át az angolszász kutatók, de a nem nominális, azaz adatok táblázatba rendezésén és ezek elemzésén alapuló módszertant már az angolok dolgozták ki. A történeti demográfia az 1970–80-as évekig több módszert is kifejlesztett, amelyek mindegyike anyakönyvek feldolgozását célozta. A nominális, azaz név szerinti elemzés további csoportokra osztható, ilyen például az aggregatív vizsgálat, amely az anyakönyvek adatait táblázatokba rendezi, és így elemzi; vagy a népszámlálásokra alapuló elemzések, mely utóbbi főként Észak-Amerikában terjedt el. A családrekonstrukció alapja a genealógia családfa-összeállítás, de két fontos ponton el is tér attól. Egyrészt egy település összlakosságának életrajz-kialakítására törekszik, illetve az adatok csoportosításával olyan mutatókat lehet kiszámolni, amelyeket az egykori leírások alapján nem lehetne.¹² „Nem hiába nevezték (...) a családrekonstrukciót a történeti demográfia királyi útjának.”¹³ Az Henry-féle családrekonstrukcióról szóló első kézikönyv 1956-ban jelent meg, az első magyar interpretáció¹⁴ pedig 1962-re készült el. A módszer lényege, hogy a kivonatolt keresztelési, esketési és temetési adatok alapján egy-egy család demográfiai viszonyait egy adatlapon egyesítették, és erre alapozva rekonstruálták a település népesedéstörténeti és társadalmi viszonyait. A módszert csak kis települések esetében bizonyult sikeresnek, nagyobb városok történeti demográfiai vizsgálatában már csak szűrőpróba szerűen lehetett feldolgozni néhány rokonsági szálát.¹⁵

Kiszombor földrajzi elhelyezkedése

Kiszombor nagyközség ma az északi szélesség 46,183 fokán, illetve a keleti hosszúság 20,433 fokán található. A falu nevének eredete a középkorra nyúlik vissza, amikor is a Csanád nemzetség ősi birtokaként tartották számon *Zumbur*, *Sombur*, *Zombár* néven. Az oklevelek *Sombornak*, *Szombornak* és *Zambornak* is említik. Az 1800-as évek kezdetén kezdik el *Kis-Zombornak* nevezni, azonban ez az általam vizsgált korszakban az anyakönyvi kivonatokban nem tükröződik. 1890-es években a bács megyei Zombor miatt meg akarták változtatni a falu nevét, de a lakosok ragaszkodtak a hagyományos névhez ezért megmaradt a Kiszombor elnevezés.¹⁶ Mivel az általam vizsgált korszakban az adatokban a települést Zombor néven említik, a cikkemben is ezt az elnevezést használom a továbbiakban.

¹¹ FLINN 1981. 1–2.

¹² FARAGÓ 2006. 315–316.

¹³ ÓRI 1998. 14.

¹⁴ KOVÁTS-TÓTH 1962.

¹⁵ KOVÁTS 1983. 32.

¹⁶ KISS 1997. 5–6.

1. ÁBRA ❖ A Marosköz településeinek első okleveles említése¹⁷

A falu közigazgatása Alsó-Tiszavidékhez és azon belül is a Marosközöghöz tartozott. Az alföldi tájakat és a löszhátakat a Tisza és a Maros együttes munkája alakította. Zombor mellett a Maros meanderező ága folyamatosan formálta a tájat, aminek a következményei a mai napig megmaradtak. Bár a folyószabályozás során gátak közé szorították a folyót, az Ős-Maros medrei ott húzódnak a mai felszín alatt. Kiszombor területe nagyrészt ártéri síkság, lerakódott infúziós lösz, agyag, és homok a jellemző talajtípus. A relatív relief¹⁸ 1–2 m/km².¹⁹ Péczely György alapján²⁰ a vidéket a meleg-száraz éghajlati csoportba osztjuk. A globális napsugárzás, azaz a napsugárzás évi összege 4600 MJ/m², ami az egyik legnagyobb érték a mai országhatárok között. A napfénytartam évi összege 2100–2150 óra között van. A napfénytartamot befolyásolja a felhőzet mennyisége: a Marosközben a derült napok²¹ száma hatvan, míg a borult napok²² száma száz. Utóbbi viszonylag alacsony érték. A térség évi középhőmérséklete 11°C felett van. A korai kita-

¹⁷ KÓKAI 2008. 31.

¹⁸ Az egy négyzetkilométeren belüli legmagasabb és legalacsonyabb pontok viszonylagos különbsége.

¹⁹ KÓKAI 2008. 17–20.

²⁰ PÉCZELY 1998. 282–284.

²¹ A felhőzet mennyisége nem haladja meg a 20%-ot.

²² A felhőzet mennyisége meghaladja a 80%-ot.

vaszodás (március hónap középhőmérséklete 6,3 °C), a júliusi 22,4°C-os középhőmérséklet és a magas őszi értékek (október hónap 11,9–12°C-os középhőmérséklete) arra engednek következtetni, hogy a tenyészidőszak hosszabbra nyúlik, mint az ország más területein, így a melegigényes növényi kultúrák honosodtak meg a területen. A térségben 20–25 olyan nap van évente, amikor a napi maximumhőmérséklet nem haladja meg a 0°C-ot. Ha a maximum hőmérséklet legalább 30°C, akkor hőségnapról beszélhetünk. Kiszombor területén harmincnál több hőségnapról beszélhetünk, a hőmérséklet abszolút ingása pedig 70°C-ot tesz ki. A csapadék átlagosan 600 mm évente, azonban ennek megoszlása nagyon változó. A csapadékos napok száma, azaz amikor legalább 1 mm csapadék hullik, évente 85–90 nap. Ebből 30–35 zivataros nap, amely elég magas szám, továbbá átlagosan 20 napon esik hó, ami legfeljebb 30–35 napig maradt meg. A csapadék egy része lefolyásra kerül, egy része pedig beszivárog a talajba, ugyanakkor a legnagyobb rész elpárolog, amely a növénytermesztés szempontjából nem hasznos.²³

Kiszombor társadalomtörténete

A középkorban a terület a Csanád nemzetség tulajdonában volt, ugyanakkor egy-két okleveles említésen kívül nincs hírünk a faluról. 1256-ban felosztották a birtokokat a nemzetség fiai között, majd 1360-ban a nemzetség Telegdy ágának egyik ága, Kelemen utódai Zomborra költöztek, és itt építették fel kúriájukat, így kiemelték a többi jobbágyfalu sorából Zombort.²⁴ 1514-ben a térségben robbant ki a parasztfelkelés, amely hatalmas pusztítással járt, majd a hanyatlást a török hódítás tetőzte be. Az 1560–1561-es török adóösszeírás már senkit nem talált a faluban. 1647 tavaszán katolikus családok betelepülése kezdődött meg, valószínűleg Erdély felől, és az, hogy pont ezt a területet választották, minden bizonnyal két okra vezethető vissza. Egyrészt a Maros kapcsolatot és megélhetést, a folyó mocsarai pedig védelmet jelentettek a letelepülők számára, másrészt pedig az elhagyatott pusztaságban találtak egy körtemplomot, amelyet a törökök is tiszteletben tartottak.²⁵ A terület a török kiűzése után előbb vélhetően Rákóczi birtok volt,²⁶ majd a Temesvári Bánsághoz tartozott. A kormányzat igyekezett kisajtolni a lehető legtöbb hasznot a területből, így Zomborból is. Gyakoriak voltak az adóterhek alóli szökések, de a hatóságok rendre visszahozták az elfutottakat. Nemesyszer megtörtént, hogy a jobbágyok nem csak elmenekültek, hanem még a házaikat is felégették. Ennek az lett a következménye, hogy a területi kormányzat 1725-ben áthelyeztette a határőrséget Zomborra. 1733-ban éhínség, 1737–1738-ban pedig pestis pusztított. A falu 300 lelket számláló lakossága 1742-ben megpróbált törvényes úton Bébre költözni, de ez az erőfeszítés is eredménytelen volt. Az adóterhek és a gyenge közbiztonság ellenére 1784–1831 között a falu lakossága megháromszorozódott. 1780-ban a település 149 családja összesen 894 lelket számlált. 1831-es adatok alapján pedig már 2888-an laktak Zomboron.²⁷ 1781-ben Oexel Mátyás József, nagyszentmiklósi sörgyáros megvásárolta Zombort a kincstártól.²⁸ „Magától értetődik, hogy az így eladott uradalmakkal a hozzájuk tartozó úrbéres községek is velejártak, melyek csak az 1848-as birtokmegváltással szakadtak el az uradalomtól.”²⁹

²³ Kókai, 2008. 20–23.

²⁴ Kiss, 1997. 109.

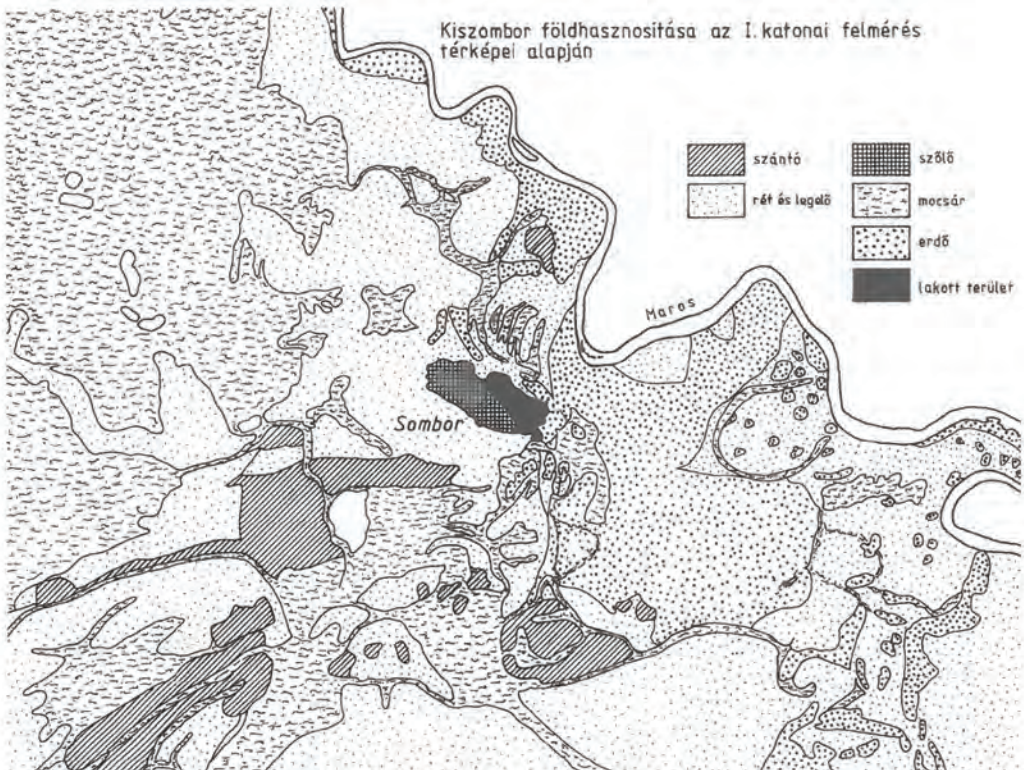
²⁵ Kiss 1997. 59–70.

²⁶ MARJANUCZ 2008. 210.

²⁷ Kiss 1997. 59–70.

²⁸ Kiss 1997. 111.

²⁹ Kiss 1997. 32.

2. ÁBRA ❖ Kiszombor földhasznosítása az I. katonai fölmérés térképei alapján (1792–1795)³⁰

A település urbáriumja jelentős eltéréseket mutatott a magyarországi átlaghoz képest. Annak érdekében, hogy a török által sújtott területekre munkaerőt csábítsanak, Mária Terézia 1780-ban egy külön urbáriumot adott ki ennek a térségnek, amelyben jelentős kedvezményeket ígért a kormányzat. Az 1782-es telekkimutató szerint 6 egész, 18 fél, 16 negyed, 77 nyolcad és 15 ház volt telek nélkül.³¹

3. ÁBRA ❖ Zombor az I. katonai fölmérés idején (1792–1795)³²

³⁰ KÓKAI 2008. 34.

³¹ MARJANUCZ 2008. 215.

³² MAROSVÁRI et al. 2008. 60.

A társadalmi megoszlásról az 1782–83–84-es robotkönyv ad részletes tájékoztatást. A 149 családból csupán hat volt egészeltes, akik 24 hold szántóföldet, 6 hold rétet, 3 hold közlegelőt és belsőtelkes járandóságban 1 hold földet, azaz összesen 34 hold földet bírtak. Emellett úrbér fejében fizettek 1 forint kamatpénzt, 33 napi kézirobot megváltását 5 forint 30 krajcárban adták meg, 29,5 napi kézirobotot természetben fizetett, a kis tizedet pedig 30,5 krajcárért váltották meg. A féltelkes jobbágyok tizenhatalman voltak, s körülbelül feleannyi földdel rendelkeztek, azaz 12 hold szántóval, 4 hold réttel, 2 hold közlegelővel és 1 hold belsőtelki járandósággal. Kamatpénz fejében 1 forintot, 18 napi kézirobot helyett 3 forintot, a kis tizedért pedig 17 krajcárt fizettek. Ezenkívül még 17 napi kézinapszámot kellett ledolgozniuk. A negyedtelkes jobbágyok kevesen, mindösszesen tizenhatan vannak. Összesen 11 hold földdel rendelkeztek, 2 forint 40 krajcárt fizettek adóban, 11,5 napi robotot természetben. A nyolcadtelkesek 78-an voltak. 7–8 hold földdel rendelkeztek amiért cserébe 1 forint 6 krajcárt fizettek adóban és 13 nap kézirobotot ledolgoztak. Harmincegy zsellér is lakott a faluban, az urasági napszámban vettek részt, földjárandóságuk nem volt, csak házaik. Őket nevezzük a házas zselléreknek. Számuk idővel egyre növekedett, 1805-ben már nyolcvan van. A robotkönyvek alapján lakott a faluban harminckét olyan család, akiknek háza sem volt.³³ A II. József-féle népszámlálás 1786-ban összeírta a népességi viszonyokat, miszerint 155 házban 176 család élt, ami 975 fő tényleges népességet jelentett. 116 paraszt, 81 zsellér, 6 nemes és 1 pap élt Zomboron.³⁴

A birtokvásárláskor az uradalom a következő birtokeloszlást mutatta: 1606 hold erdő, 985 hold erdőtalaj, 725,25 hold erdei kaszáló, 132 hold külön erdő, 5106 hold út, 5083 hold *überland*. Összesen csak 985 hold volt művelhető szántóföld, ami viszonylag kevés. Ilyenformán Oexel Mátyás bevétele csupán a fakitermelésből és a jobbágyok által beszolgáltatott terményből tevődött össze. A gazdasági fejlődéshez a birtokosnak több művelhető területre volt szüksége. Az ingoványok lecsapolásához így neki fűződött a legnagyobb érdeke.³⁵

Az 1828-as összeírás ugyancsak gazdag forrása a település társadalomtörténetének. Az összeírás tanúsága szerint 138 jobbágy lakta a települést, akik nem mondhatóak jómódúnak, hiszen a legtöbb család (78) nyolcadtelkes. A jobbágyok átlagosan 11,2 hold földdel rendelkeztek. 229-re nőtt a házas zsellérek száma, akik főképp állattenyésztésből és fuvarozásból éltek meg. Továbbá 26 házatlan zsellért számoltak össze.³⁶ A kimutatás nem csak a társadalmi viszonyokat taglalja, hanem a gazdasági helyzetet is. Az állattenyésztés jelentős volt a faluban: 134 ökör, 257 szarvasmarha, 67 borjú, 422 ló, 763 juh és 103 sertés tartozott a 393 úrbéres házhoz. Ez a mezőgazdasági ágazat a földdel nem rendelkező embereket is bevételhez juttatta, ugyanis az állatokat a közlegelőn tarthatták, továbbá a szekerezésnél is segítségükre voltak a marhák és a lovak.³⁷

1831. július 30-tól őszig kolera söpört végig a településen, amely a temetési anyakönyvi adatokban is megmutatkozik. A falu lakosságának a 3%-a elhunyt a járvány első nyolc napjában. A kolerajárvány 1836-ban megismétlődött, de az már nem járt ilyen mértékű pusztítással. 1844-ben a falu templomát felújították, majd egy év múlva iskolát is építettek. A felvirágzás azonban nem tartott sokáig. A régiót is érintő hadműveletek következtében 1848 telén a Maroson túlra menekülnek a Szegedtől délre lévő falvakból, azonban Zomborról nincs adatunk erre vonatkozóan. 1849 februárjában rácok törtek be a faluba, felforgatták és kifosztották azt, a lakosság

³³ KISS 1997. 32–33.

³⁴ MARJANUCZ 2008. 218.

³⁵ KISS 1997. 37–38.

³⁶ MARJANUCZ 2008. 241–242.

³⁷ MARJANUCZ 2008. 241–242.

pedig Makóra menekül előlük. A kolera és a harcok következtében csökkent a falu népesség-száma. 1851-ben 2586 lelket számoltak a településen, amelyből 2500 katolikus, 20 református és 66 pedig óhitű volt.³⁸

Az egyházközség története

A helytörténeti kutatás feltételezi, hogy Szent István kora óta volt plébánia a településen. Az első okleveles említés ugyanakkor csak 1334-ből származik. A helyi plébánia szervezetileg a csanádi főesperesség alá tartozott. A középkorból szinte semmilyen információval nem rendelkezünk, azonban a gyaníthatjuk, hogy kiemelkedő hely lehetett a csanádi régióban, hiszen több kanonok került ki ebből a faluból (Zombori László 1357-ben csanádi, egy másik Zombori László 1449-ben, Zombori Illés 1454-ben, majd Zombori Márton 1467–70 között aradi kano-nok). A török idők alatt római katolikusok éltek a faluban, de plébániával nem rendelkeztek, a szegedi ferences közösség látta el a lelkipásztori teendőket. 1722-ben megkísérelték újraszervezni a plébániát, azonban a kamara úgy döntött, hogy a település nem rendelkezik elég hívővel egy plébánia kialakításához, ezért csak filiális lett. 1753-ra azonban a történeti források tanúsága szerint létrejött a plébánia, minden valószínűség szerint Ladány, Dédényszeg, Porgány, Klárafalva és Ferencszállás filiákkal kiegészülve. Az első plébános Szauer Ádám Ignác volt 1764–1765 között. Helyettese, Unterberger Jakab követte a tisztségben 1769–1771 között. Két év múlva elhelyezi a püspök. 1771–1774 között Gerencsér János a plébános, majd Paraisz Pál adminisztrátor követi 1774–1787 között. Paraisz Pál az első egyházi ember, aki a plébánia újraalapítása óta hosszabb időt tölt el Zomboron. A 13 év alatt restauráltatja a templomot, illetve hajót építtet hozzá, továbbá kéri a hatóságoktól, hogy a papnak szolgáltassanak kocsit a temetéshez. Utóda Kovetsits István 1789-ben Makón elhalálozott. Koltz Bálint piarista pap követte 1789–1797 között, halála után Soók József a plébános, de még az év decemberében elhalálozott. Meszesi Pál minorita atya 1797–1814 között volt plébános a településen. Hosszú működése után Battonyára diszponálták. Dombó Antal 1814–1818-ig szolgálta Istent Zomboron. Ő áldotta meg 1815. május 16-án a Nepomuki Szent János szobrát. 1818-ban vette át a helyét Horváth Mihály, aki az egyik legkiemelkedőbb plébános volt a 18-19. században. Legfontosabb kezdeményezése a plébánia *Historia Domusának* vezetése volt. Nem csak a szolgálata alatt történt eseményeket örökítette meg, hanem visszamenőlegesen, a plébánia újraalapításáig igyekezett ismertetni a jelentős eseményeket, részben hallomás, részben a fennmaradt írások alapján.³⁹ „Érdeme a szorgalmas és alapos munka, de méginkább, hogy egyáltalán tollat fogott: a kezdés.”⁴⁰ Ezután ugyanis mind-egyik plébános több-kevesebb szorgalommal papírra vetette a plébánia és a falu élettörténetét, amely nagy segítségére válik az utókornak. Horváth Mihályt 1838-ban Apátfalvára helyezték át, utóda, Drahoss Gergely 16 évet volt a falu lelkipásztora. Sajnálatos módon azonban nem volt olyan szorgalmas, mint előde, pedig egy nagyon izgalmas korszakon ment keresztül Zombor a szolgálata alatt. 1852-ben a szőregi plébániát vette át, így zombori munkáját be kellett fejeznie.⁴¹

A plébánia működéséhez minden korban szükség volt egy templomra. Az Árpád-korban, a 13. században épült a körtemplom (*rotunda*), amely valószínűleg keresztelőkápolnaként szolgált,

³⁸ Kiss 1997. 70–71.

³⁹ Kiss 1997. 75–79.

⁴⁰ Kiss 1997. 78.

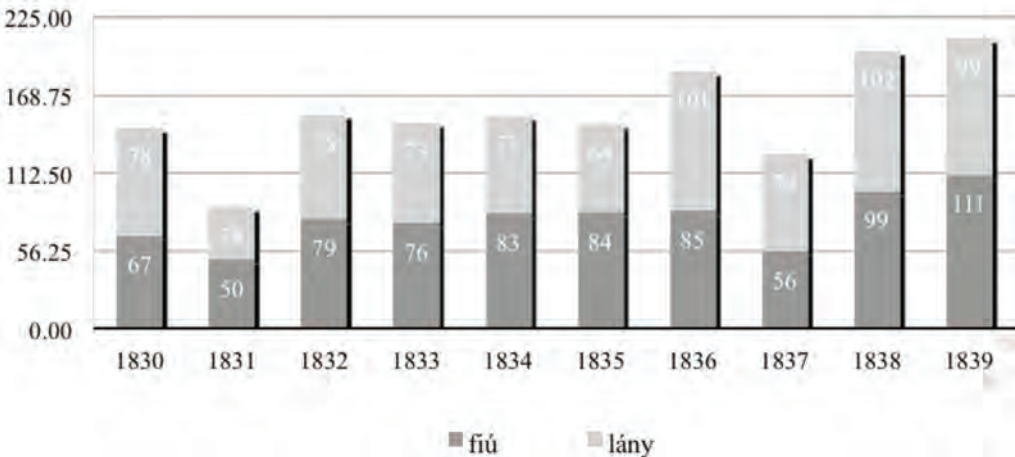
⁴¹ Kiss 1997. 75–79.

esetleg a Csanád nemzetség magánkápolnája volt. Mindenesetre kiemelkedő fontosságú, hiszen az Alföldön a török hódoltság idején is épségben maradt, ráadásul ilyen alaprajzú kápolnából csak kettő maradt fenn az egész országban. A zombori körtemplom a román és a gót stílus közötti átmenet jegyeit viseli. A benne található 673 éves freskó a 14. század elejéről származik, valószínűleg a falu akkori tulajdonosa, a Csanád nemzetségbeli Tamás festettette. A török korban a templomot nem pusztították el a törökök, mivel formájának köszönhetően mecsetként is jó szolgálatot tett. 1744-ben fatornyos templommá építették át, majd 1776-ban ezt lebontották, és egy barokk stílusú templomot építettek a helyére, amelynek szentélye a körtemplom lett. 1797-ben kriptát ástak alá, 1844-ben pedig felújították és kibővítették a templomot, ami változatlan maradt a 19. században. A templomi berendezésekből kiténik, hogy a kegyúr, 1780 után a mindenkori Oexel családfő, nagy becsben tartotta, és bőkezűen áldozott a templom felszerelésére.⁴²

A kiszombori anyakönyvek feldolgozása

Kutatásaim középpontjában a kiszombori plébánián található anyakönyvek történeti demográfiai szempontú feldolgozása állt.⁴³ Az 1830–1839 közötti időszak anyakönyveinek keresztelési, esketési és temetési bejegyzéseit táblázatkezelő program segítségével kivonatoltam, törekedve arra, hogy minden hasznosítható kvantitatív és kvalitatív információt önállóan is elemezhetővé tegyek. A tárgyalt időszakban kétféle anyakönyvvel találkoztam. Az 1830–1835 közötti időszakban teljesen latin nyelven történt a lejegyzés, amely kevésbé volt részletgazdag. 1836-tól egy évig még szintén latin nyelven folyt a lejegyzés, ezt követően azonban magyarul vezette a plébános az anyakönyveket, az információk mennyisége erőteljesen növekedett. Az anyakönyvek bejegyzései a gondos tárolásnak köszönhetően jól olvashatóak voltak.

Keresztelések Kiszomboron 1830 és 1839 között

4. ÁBRA ❖ *Kereszteltek száma évente Kiszomboron, 1830–1839 (szerk.: Körös Á. 2013)*

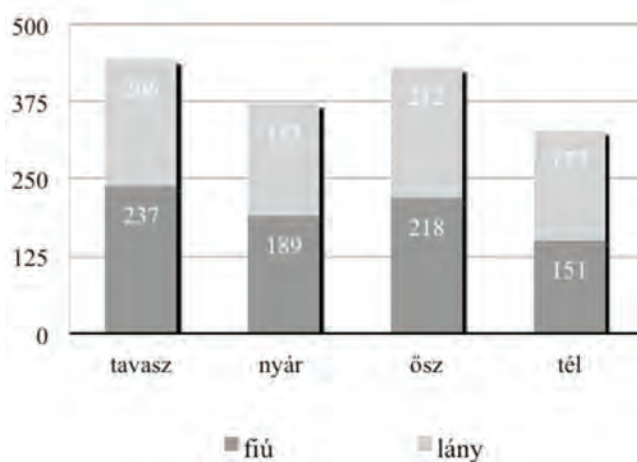
⁴² Kiss 1997. 80–89.

⁴³ A források elérhetővé és kutathatóvá tételéért köszönetemet fejezem ki – ily módon is – Dr. Kiss-Rigó László megyéspüspök úrnak, valamint Varga Attila esperes és plébános úrnak.

1831-ben a falu lakossága 2888 lelket számlált.⁴⁴ Amennyiben hat fős családokkal számolunk, akkor ez körülbelül 480–500 családot jelent. Erre a népességre évente átlagosan 155 kereszteleés esett, a megkereszteletkekből 79 fiú, 77 pedig lány volt (4. ÁBRA).

Az 4. ábrán jól látszik, hogy a kereszteleések száma a vizsgált évtizedben növekvő tendenciát mutat. Két nagyobb visszaesést mutathatunk ki: 1831-ben és 1837-ben. Érdekes módon mindkét időszak közel van a kolera járványhoz, amely 1831-ben illetve 1836-ban pusztított Kiszomboron. A kereszteleésének nemek közötti megoszlása 50–50% körül alakult. Négy évben tapasztalhatunk jelentősebb eltérést: 1831-ben a kereszteleetek 56,82%-a fiú, majd 1835-ben szintén a fiúk oldalára billen a mérleg 57,53%-kal. A következő évben 55,19%-kal a lányok vannak többen és 1837-ben is hasonló az arány: 55,56%. Ezeknél az egyensúlyi ingadozásoknál nagyobb eltéréseket nem találtunk.

A kereszteleések évszakonkénti eloszlását illetően, viszonylag homogén eredményre jutottam: 21% és 28% közötti ingadozás figyelhető meg. Tavasszal és ősszel egy kicsit több gyermeket kereszteleetek meg. Ugyanakkor azonban a kereszteleési anyakönyvben nincs adat a megkeresztelet személy életkorára vonatkozóan, így nem tudjuk meg, hogy volt-e kivétel a gyermekkeresztség általános gyakorlata alól. Ha a katolikus hagyományokból indulunk ki, miszerint születés után kereszteleetik meg a gyermeket, következtethetünk arra, hogy ugyanannyi ember született, mint amennyi kereszteleet bejegyzés van. A kereszteleési anyakönyv tanúsága szerint tavasszal és ősszel többen születtek, mint nyáron és télen. Átlagosan háromhavonta 39,33 kereszteleésget szolgáltatott ki az egyház.

5. ÁBRA ❖ *Kereszteleetek száma évszakonként Kiszomboron, 1830–1839 (szerk.: Kőrös Á. 2013)*

Érdekes mintázatot mutat megkereszteleetek nemi arányának változása az évszakok szerint (5. ÁBRA). Tavasszal a fiúk vannak túlsúlyban 53,5%-kal, majd nyáron és ősszel kiegyenlítődnek a nemi arányok, télre azonban a lányok kerülnek többségbe, 53,96%-kal. A havi megoszlás már sokkal összetettebb. Havonta átlagban tizenhárom kereszteleés volt. A január–február–március, illetve az augusztus az őszi hónapokkal emelkedik ki a többi közül. Ebben a két időszakban összesen tíz év alatt átlagosan 143 embert kereszteleetek meg, míg az év többi hónapjában ez az átlag csak 113 ember.

A tíz év alatt összesen 77 név fordul elő a kereszteleetek között. Ebből a tíz leggyakrabban előforduló (zárójelben az előfordulások számával): János (127), István (104), Erzsébet (86), András (84), Rozália (84), Katalin (81), Mihály (81), Anna (80), József (80) és Pál (79). A tízes listában hat fiú- és négy lánynev található, ráadásul az első helyeken jobbra fiú nevek vannak, amiből arra következtethetünk, hogy hasonló névadási gyakorlat működött, mint napjainkban: a fiú névadásban a szülők konzervatívabbak, míg a lányok esetében több szerepet kapott az idő tájt

⁴⁴ Kiss 1997. 70.

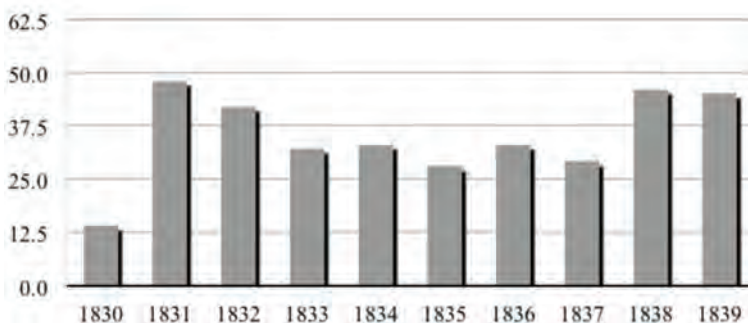
is a divat. A konzervatív névválasztás egyik indikátora, hogy a megkereszteltek hány százaléka kapja valamelyik szülője a nevét. Azt feltételeztem, hogy 40–50% körüli arányt kapok, azonban az egész időszak alatt ez a jelenség csupán 13%-ban érvényesült.

1836 és 1839 között a keresztelési anyakönyvekben feljegyezték a szülők lakhelyét, foglalkozását és vallását is. Ezek szerint a szülők 82,67%-a zombori, s minden egyéb település 10% alatt marad: Klárafalva 6,39%, Ferencszállás 4,55%, Nagyporgány 3,27%, Kisporgány 1,56%, egyéb 1,56%. A szülők 93,137%-uk földművelő, egyetlen más foglalkozási csoport sem éri el az 1%-ot. Vallásukat tekintve két görög katolikussal, egy reformátussal és 1422 római katolikussal találkoztam. Egyetlen olyan család volt, amelyben az apa és az anya vallása nem volt azonos és hat olyan családdal, ahol valamelyik szülő nem lett bevezetve az anyakönyvbe.

Esketések Kiszomboron 1830 és 1839 között

1830-ban tizennégy esketés volt, ami a legalacsonyabb érték a vizsgált tíz év alatt.⁴⁵ Átlagosan évente 35 esketés történt, a legtöbb, 48 1831-ben. Ahogy a 6. ábra mutatja az esketések számát tekintve 1831-től csökkenő trend mutatkozott egészen 1837-ig, ami csak 1836-ban torpant meg csekély mértékben. 1838-ban azonban az idősor második legnagyobb értékét regisztráltuk, s a házasságkötések száma 1839-ben is magas maradt.⁴⁶

6. ÁBRA ❖ *Esketettek száma évente Kiszomboron, 1830–1839 (Szerk.: Kőrös A. 2013)*

A házasságkötések havi és évszakos eloszlása pontosan illeszkedik a tradicionális agrártársadalom életritmusához. Az

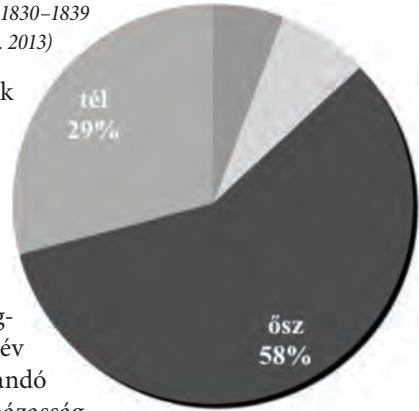
esküvői szezon az éves mezőgazdasági munkálatok befejezése után kezdődött. Nyáron nagyon kevés házasságot kötöttek, mindösszesen 26-ot, ami az esküvők csupán a 7%-a, de a tavaszi érték még ennél is kevesebb, mindössze 6% volt. A tenyészidőszakban a mezőgazdasági munkák anynyira lefoglalták az embereket, hogy sem idő, sem energia nem maradt a nagyobb rendezvények szervezésére, az ünneplésre. Akik mégis ekkor esküdtek, azok esetében feltételezhetjük, hogy a leendő feleség már áldott állapotban volt, s a házasság megkötése nélkül a gyerek törvényessége került volna veszélybe. Az esküvői szezon az őszer kezdetén kezdődött el. A vizsgált évtizedben szeptemberben átlagban négy friggel számolhatunk (a havi átlag 29,25). Októberben már 25 házasság kötött, novemberben kötött azonban a házasságok 49,57%-a. Az esküvők szervezői ugyancsak favorizálták a januárt (17,38%) és a februárt (11,40%) is. Figyelemreméltó azonban, hogy a két csúcsidezőszak között decemberben a tíz év alatt csak egyetlen házasság kötött. Ennek minden valószínűség szerint az adventi ünnepkör és a karácsonyi ünnepek „konkurenciája” lehetett az oka.

⁴⁵ Itt érdemes lenne az előző öt-tíz évet megnézni, hogy vajon ez az érték egy csökkenési folyamatnak a része, vagy egyszeri eset?

⁴⁶ Itt szintén érdemes lenne megnézni a következő öt-tíz évet, hogy vajon újra egy csökkenési tendencia megy-e végbe?

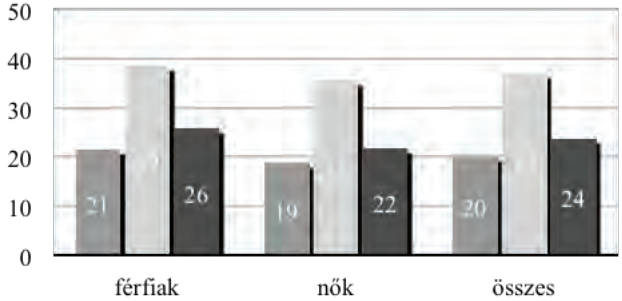
7. ÁBRA ❖ Az esketettek megoszlása évszakonként Kiszomboron, 1830–1839
(Szerk.: Körös Á. 2013)

Az átlag házassági kor ebben az időszakban férfiak esetében 25,725 év, míg a nőknél 21,700 év. Ez összevetve 23,713 év, ami az adott tradicionális világ normáinak megfelel.⁴⁷ Szerencsére az anyakönyv tartalmaz információt arra vonatkozóan, hogy a házasulandó feleknek mi volt a családi állapota, így megkülönböztethetjük az első házasságokat a többedik házasságoktól. A 8. ábra mutatja, hogy az első házasság esetében a férfiak átlag-életkora 21,48 év, míg a nőké 18,69 év volt, ami 2,79 év különbséget jelent. Általános tendencia, hogy a házasulandó felek közül a férfiak az idősebbek, így van ez a többedik házasság esetén is: a férfiak átlag életkora 38,54 év, míg a nőké 35,445 év, ami már 3,095 év különbséget jelent. A 700 házasságból 150 (21%) volt többedik házasság. A vizsgált

adatok alapján a házasságok 9%-ában fordul elő, hogy a férj már a második házasságát köti, míg a feleség csak az elsőt, továbbá a házasságkötések 3%-ában ez fordítva történt. Az összes többi (88%) esetén mindketten első vagy többedik házasságukat kötötték.

8. ÁBRA ❖ Az átlag házassági kor Kiszomboron, 1830–1839. (szerk.: Körös Á. 2013.)

A házassági életkor esetében nem csak az átlagértékek érdekesek, legalább olyan fontos demográfiai mutatót jelentenek a házassági életkor szélső értékei is.

Külön csoportosítottam a nőket és a férfiakat, illetve az első házasságkötés és a többedik házasságkötés alkalmait. Az 1. táblázatban szereplő adatokat kaptam eredményül.

	Férfi		Nő	
	Minimum (év)	Maximum (év)	Minimum (év)	Maximum (év)
Házasulatlan	17	50	15	41
Özvegy	19	70	18	60

1. TÁBLÁZAT ❖ Házassági szélsőértékek Kiszomboron, 1830–1839 (Szerk.: Körös Á. 2013)

Az átlag kor mellett a korkülönbségek is érdekesek, főként abban a kontextusban, mely szerint megállapítható, hogy a férfiak általában idősebbek a nőknél a frigy megkötésekor. Az átlagként kapott koroknál a már felállított csoportokat hoztam létre, és ezek alapján számoltam ki az eredményeket. Az esetek 88%-ában a férfiak idősebbek, 7%-ban egyenlő korúak és csupán 5%-

⁴⁷ A későbbiekben kitérek még az átlag életkorra, de az összehasonlítás végett itt is megjegyezném, hogy az átlag életkor a csecsemőhalandósággal együtt 18,811 év volt. Tehát a házassági átlag életkor magasabb, mint a születéskor várható átlag élettartam.

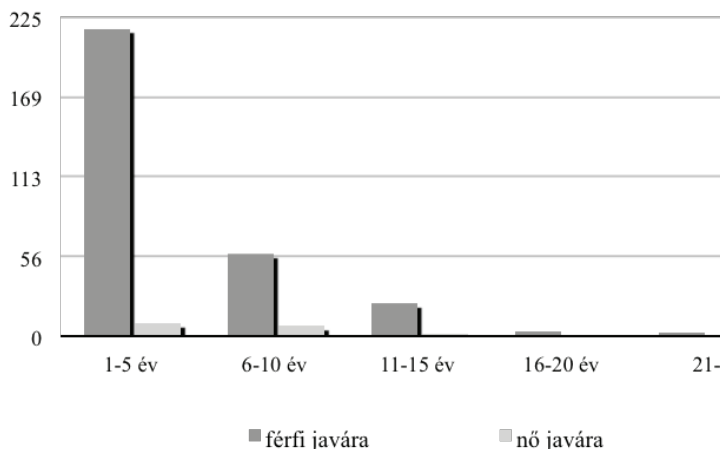
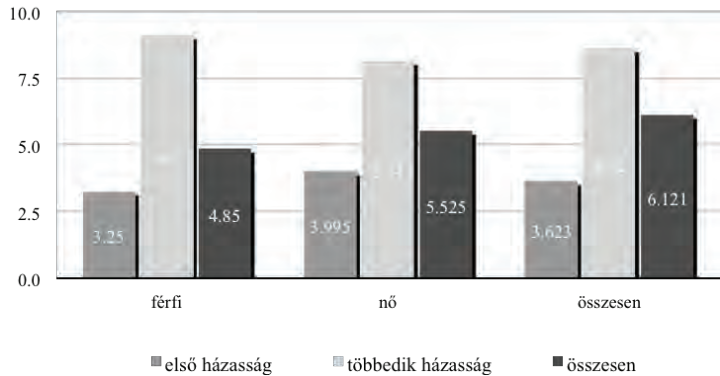
ban a nők idősebbek a házassági kapcsolatokban. Az átlag korkülönbség férfiak első házasságában 3,25 év, majd a többedik házasságban ez a szám 9,10-re emelkedik. A nők első házasságában 4,00 év az átlagos korkülönbség. A többedik házasság korkülönbsége a nők esetében kevesebb, mint a férfiaknál, csak 8,14 év. Tehát elmondható, hogy az első házasságban az átlagos korkülönbség 3,62 év, a többedik házasságban 8,62 év, az összes házasságban pedig 6,12 év.

9. ÁBRA ❖ *Átlagos házassági korkülönbség Kiszomboron, 1830–1839 (Szerk.: Kőrös Á. 2013)*

A korkülönbség eloszlása esetszámban sem egyenletesen alakul, ahogyan az a 10. ábrán látható. Nyilvánvalóan az egyre nagyobb különbség

egyre kisebb gyakorisággal fordul elő. Mint már említettem az esetek 7%-ában azonos korúakról beszélhetünk. Az 1–5 év közötti korkülönbség a férfiak javára 217 alkalommal figyelhető meg (azon házasságoknak, melyben a férfiak idősebbek, 72%-a, az összes házasság 62%-a), ez több, mint a házasságok fele. A nőknél ez a korkülönbségcsoport kilenc esetben valósult meg, ami a női kortöbblettel rendelkező házasságoknak a 53%-a, azonban az összes házasságnak csak 3%-a. A 6–10 év különbség a férfiaknál 58 alkalommal fordult elő (19%, illetve 17%), ezzel kapcsolatban ismét elmondható, hogy bár nem átlagos, de nem tekinthette a kor embere furcsa jelenségnek. A nők esetében a vizsgált időszakon belül hétszer fordult elő ilyen eset (41%, illetve 2%). 11–15 év közötti korkülönbséggel rendelkező házasságkötések a férfiak javára 23 alkalommal történtek (7,59%, illetve 6,57%). A nők esetében egyetlen alkalomról számolhatunk be (5,88%, illetve 0,29%), ami azt jelenti, hogy már a férfiak esetében is ritka volt ekkora korkülönbséggel házasodni, a nők esetében pedig még inkább. További két kategória maradt: 16–20 év közötti korkülönbség, ahol a férfiak három esetben képviseltetik magukat (0,99%, illetve 0,86%) és a huszonegynél több év, ahol szintén a férfiak felé billent a mérleg nyelve két alkalommal (0,66%, illetve 0,57%). A nők javára nem volt ekkora korkülönbség. Összességében elmondható, hogy nagyon ritkán ugyan, de akár egy évtized is lehet a különbség a két házassulandó életkora között, de a legtöbb esetben 2–4 évvel a férj volt az idősebb.

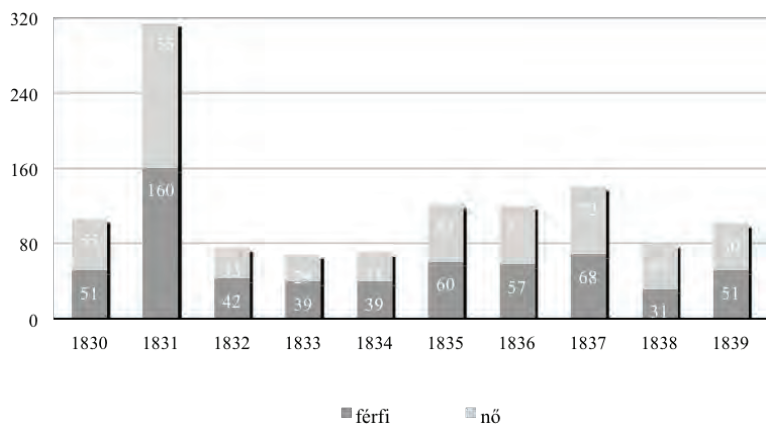
10. ÁBRA ❖ *A házassági korkülönbségek megoszlása korcsoportonként Kiszomboron, 1830–1839 (Szerk.: Kőrös Á. 2013)*

Az anyakönyvi adatokban lejegyezték, hogy a házasulandó felek hol laknak. Sajnos arra nincs adatunk, hogy ez akkoriban pontosan mit jelent (lakhely vagy származási hely), ugyanakkor mivel 1836–1839 közötti bejegyzésekben már külön írták – utóbbiról úgy vélem, hogy a születési helyet jelentette, illetve a házasságkötést megelőző lakhelyet jelöli, nem pedig azt a helyet, ahol később családként le fognak telepedni.⁴⁸ Megvizsgáltam, hogy hol lakik a másik házastárs, amennyiben a férj zombori, illetve amennyiben a feleség zombori. Ha a férj zombori származású, akkor az esetek 89,8%-ában a feleség is zombori, 4,7%-ban klárafalvi, 1,6%-ban porgányi, 1,2%-ban nagyporgányi. Kisporgány, Ferencszállás és Deszk nem érte el az 1%-ot sem, továbbá két esetben fordult elő, hogy nem jelölték meg a feleség lakhelyét. Amennyiben a feleség volt zombori, abban az esetben, az adatok szerint a férj sokkal több helyről érkezhettek: 81,9%-uk Zomborról, 3,9%-uk Makóról, 1,4%-ot képviselt külön-külön Klárafalva és Nagyporgány, 1,1%-ot külön-külön Óbessenyő, Verbitza és Ferencszállás. Az 1%-ot nem érte el Apátfalva, Battonya, Beba, Czerna Bara, Halas, Kikinda, Kisoroszi, Kotsorház, Majdány, Monostor, Oroszlányos, Palota, Porgány, Rábé, Ráckeresztúr, Szeged, Szőreg, illetve Tértvár. Ezen kívül itt is szólhatunk egy olyan esetről, amikor nincsen bejegyezve a férj lakhelye. Tehát összességében elmondható, hogy a zombori férfiak 10%-a választott feleséget magának a falun kívülről. Ezek pedig csakis olyan helyek voltak, amelyek alapvetően 10 kilométeren belül helyezkednek el. Ezzel szemben zombori leányok 18%-a választott párt magának másik településről. Ezeknek a településeknek a 23,5%-a 25 kilométeren kívül esett.

Halálozások Kiszomboron 1830 és 1839 között

A vizsgált tíz évben az anyakönyvben összesen 1195 temetési bejegyzést találtam. Pontosan eggyel több férfi halt meg, mint nő. Havonta átlagosan 120 temetés volt a faluban, a férfi-nő arány teljesen kiegyensúlyozott: 59,8 férfit és 59,7 nőt temettek el átlagosan havonta. Ettől az aránytól jelentős eltérés – amikor bármelyik fél 55%-nál többet képviselt – csak négy alkalommal mutatkozott meg. 1832–1834 között a férfiak 56%, 57,35% és 55,71%-ot képviseltek, majd a következő évben ez visszaesett 49,59%-ra. A negyedik alkalommal, 1838-ban a nők számaránya kiugró a halálozások tekintetében: 60,76%.

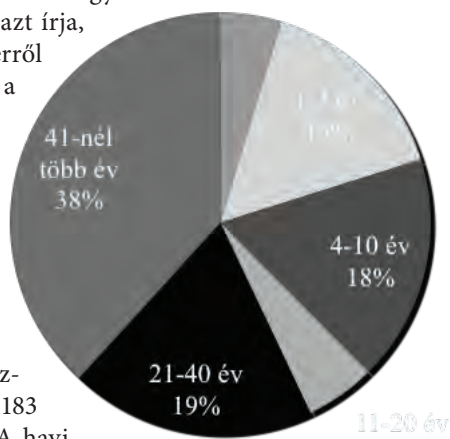

11. ÁBRA ❖ Temetettek száma évente Kiszomboron, 1830–1839. (szerk.: Kőrös Á. 2013.)

⁴⁸ Valószínűsíthető, hogy ez az egyikük lakhelye lesz, azonban erre nincsen adatunk.

A vizsgált időszakban kétszer volt kolerajárvány a faluban. 1831-es bejegyzésekből kiderül, hogy a kolera hatalmas pusztítást okozott. Kiss Mária Hortensia szerint 1831. július 30-án kezdődött a pusztulás, és az első nyolc nap alatt 94 ember veszítette életét.⁴⁹ A temetési anyakönyvi bejegyzésekből az is kiderül, hogy ez év alatt, október 6-ig 148 ember veszítette életét a kolera miatt. Ebből 80 férfi és 68 nő. A halottak átlagéletkora 30,02 év volt. A halottak 37%-a tíz évnél fiatalabb volt, és majdnem ugyanennyi, 38% a 41 évnél idősebbek aránya is, ahogy azt a 12. ábra jól érzékelteti. Szembetűnő, hogy a betegség főleg az egészségügyileg kiszolgáltatottabb körülmények közt élőkét, a gyermekeket és az időseket sújtotta. Az 1836-os kolerajárvány a temetési anyakönyvekben nem jelenik meg. Egyrészt a megjegyzésekben csupán a szentségek felvételét, vagy annak elmaradását, illetve ez utóbbi esetben annak okát tüntették fel, másrészt az elhalálozottak száma sem kiugró annyira, hogy felfedezhető legyen a járvány hatása. Kiss Mária Hortensia ugyanakkor azt írja, hogy „a kolerajárvány 1836-ban megisméltódott, de erről nincs bejegyzés [a *Historia Domusban*, a szerző], mert a falu buzgó krónikás papját éppen ez évben disponálták Apátfalvára”.⁵⁰ Ezen két adatból arra következtethetünk, hogy a járványnak második hulláma már nem okozott olyan mértékű pusztítást, mint a korábbi.

Átlagosan a legtöbb elhalálozás nyáron történt, 35,3 fő; a legkevesebb pedig télen, 24,3 fő. A nemek aránya folyamatosan kiegyensúlyozott, az 50–50%-tól soha nem tért el jelentős mértékben. A havi eloszláson is látszik az 1831-es kolera pusztításának hatása. Augusztusban volt a legsúlyosabb a helyzet, amikor összesen 183 haláleset történt, ezt április követte 116 elhunytal. A havi átlag 9,9 elhalálozás az egész évben.

12. ÁBRA ❖ Kolerában elhalálozottak aránya az 1831-es kolerajárványban életkorcsoportok alapján (Szerk.: Kőrös Á. 2013)

Az elhalálozottak átlagos életkora 18,96 év volt. Ebbe az átlagértékbe a csecsemőkorban elhunytak is számba vették. Különböző korcsoportok létrehozásával igyekeztem megtalálni azokat a határvonalakat, ahol eredményesebb előrelépés van az átlagéletkor növekedésében. Emellett megvizsgáltam egy-egy korcsoporton belül a férfi-nő arányokat is. A teljes adatbázist alapul véve nincs nagy eltérés a két nem között. Azon férfiak, akik már megélték a harmadik életévüket átlagosan 36,30 évesen, míg ugyanezen nők 3,53 évvel korábban, 32,77 évesen hunytak el. Ez a különbség 1,78 évre csökken azok körében, akik már megélték a 14. életévüket: még mindig a férfiak halnak meg később 46,64 évesen, szemben ezzel a nők 44,86 évesen. Azok az emberek, akik megélték a 25. életévüket átlagosan még 26 évet éltek; a férfiak ebben az esetben 53,08 évesen haltak meg, a nők azonban 50,56 évesen, így a különbség újra növekszik.

	Férfi	Nő	Összes
Összes	18,78	18,75	18,81

⁴⁹ Kiss 1997. 70.

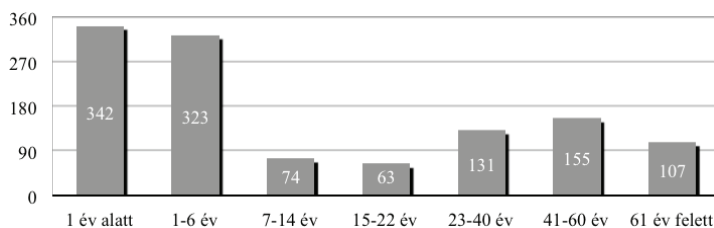
⁵⁰ Kiss 1997. 70.

	Férfi	Nő	Összes
3+	36,30	32,77	34,48
14+	46,64	44,86	45,72
25+	53,08	50,56	51,81

3. TÁBLÁZAT ❖ A várható élettartam változatai bizonyos életkorokban Kiszomboron, 1830–1839. (Szerk. Kőrös Á. 2013.)

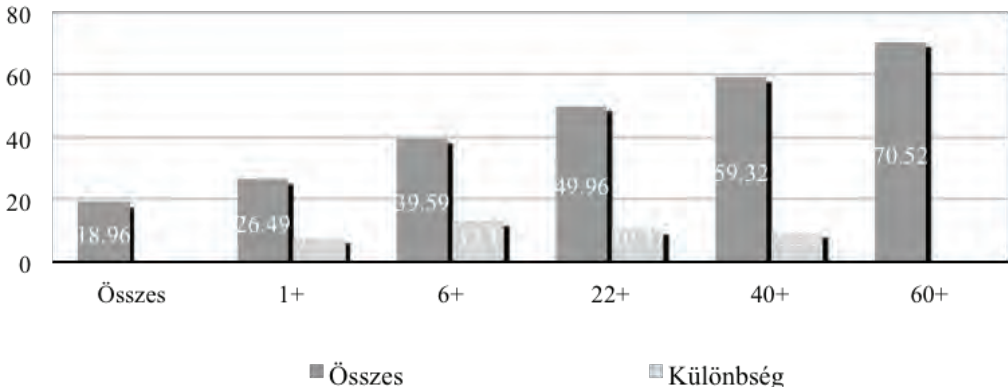
A férfiak 30%-a halt meg egy éves kora előtt, míg a nőknél ez az arány kisebb, 26%. A férfiak 49%-a nem érte meg a 4 éves kort, míg a nők 47%-a halálozott el ugyanezen kor előtt. Érdekes módon ez a különbség kisimul 24 éves korig, ugyanis ez alatt elhalálozott férfiak és nők aránya egységesen 69%. Mivel a szülések 14–44 éves kor közé tehetőek, megvizsgáltam, hogy vajon az elhalálozási adatokból következtethetünk-e a magas gyermekágyi halandóságra, azonban úgy vélem, negatív eredmény jött ki. Ebben az összetett korcsoportban a nők 20%-a halálozott el, a férfiaknál ez az adat viszont 18%. A két százalékpontos eltérést lehet a szülés miatt bekövetkező elhalálozás számlájára írni, mégsem mondhatjuk azt, hogy jelentős életveszélyt jelentett a szülés az anyára. 45 év felett a férfiak 22%, a nők 19%-a halálozott el.

Felállítottam a nemek megkülönböztetése nélküli vizsgálathoz egy másik korcsoportosítást, amely talán jobban reprezentálja az elhalálozásokat (13. ábra). Eszerint a halottak 29%-a 1 év alatti, 1–6 éves kor között 27%, 7–14 éves kor között 6%, 15–22 éves kor között 5%, 23–40 éves kor között 11%, majd 41–60 éves kor között 13% és 61 év felett 9%. Ebből következtethető, hogy magas volt a csecsemő- és gyermekhalandóság, összesen több, mint a született gyermekek fele meghalt a hatodik életéve előtt. A serdülő- és a fiatal felnőttkorban az elhalálozások alacsony számban fordultak elő, azonban az érték 23 év felett elkezd növekedni és innentől már akár természetes halállal is haltak meg emberek. Figyelmet érdemel, hogy a természetes öregségben általánosan 41 év felett haltak meg, ugyanis erre van a legtöbb adat, 61 év feletti elhalálozás már negyvennyolccal kevesebb, mint az előző korcsoport értéke.

13. ÁBRA ❖ Az elhalálozások száma korcsoportonként Kiszomboron, 1830–1839 (Szerk.: Kőrös Á. 2013)

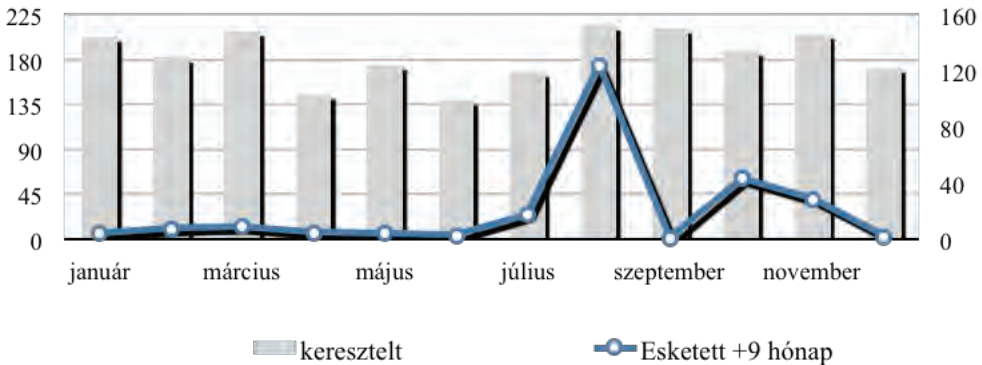
Ugyanebben a felosztásban megvizsgáltam, hogy az egyes korcsoportok átlagéletkorai közötti különbség hogyan változik. Az eredmények a 14. ábrán láthatóak. Aki megélte az első életévét az 7,5 évvel élt átlagosan többet, majd ez tovább növekedett 13,1 évvel, ha a hatodik életévét is betöltötte. Innentől kezdve körülbelül tíz évvel növekszik az átlagéletkor: huszonkét éves korában az ember már 10,4 évvel többre számíthatott, mint hat éves korában, a negyvenedik születésnapján még 9,4 évet adhatott hozzá a korábbi értékhez, majd ha abban a szerencsés helyzetbe került, hogy megélte a 60. életévét is, akkor még 11,2 évet számolhatott rá átlagosan. Tehát megállapíthatjuk, hogy az egyes korcsoportok átlag elhalálozási életkorai között tíz év különbség van.

14. ÁBRA ❖ Az átlag elhalálozási életkorok az egyes korcsoportokban és azok különbségei Kiszomboron, 1830–1839 (Szerk.: Kőrös Á. 2013)

A népesedési folyamatok kölcsönhatásai Kiszomboron

Úgy vélem nem haszon nélküli megvizsgálni a népesedési folyamatok némely belső összefüggését. Elsősorban

15. ÁBRA ❖ A házasságok számának viszonya a keresztelek számához Kiszomboron, 1830–1839 (Szerk.: Kőrös Á. 2013)

arra voltam kíváncsi, hogy vajon a születések számából lehet-e következtetni a házasság időpontjára, illetve fordítva. A 15. ábrán az oszlopok a keresztelei bejegyzések számát mutatják, a jobb tengely alapján.

Sajnálatos módon az adatokból nem derül ki, hogy a szülők milyen idősök, így egyáltalán nem lehet következtetni arra, hogy első vagy többedik házasságból származik a gyermek, illetve azt sem lehetett megállapítani, hogy hanyadik gyermekről van szó.⁵¹ A házasságok havi számát pedig eltoltam kilenc hónappal, így felállítva egy olyan modellt, amelyben a házasságok minden esetben azonnali gyermeknemzést feltételeznek. Ezen értékeket a vonaldiagram mutatja a bal tengely alapján. Arra számítottam, hogy augusztus-szeptember hónapokban, de talán a

⁵¹ Mivel a keresztelt életkora sincsen feltüntetve azt sem tudjuk biztosan, hogy gyermekről van-e szó.

koraszülések miatt még júliusban is több keresztelést figyelhetek meg. Ettől eltérő eredmény született. Bár augusztusban volt átlagosan a legtöbb keresztelés, a november, január és március hasonló is értékekkel rendelkezik.

Továbbá arra is kerestem a választ, hogy milyen kapcsolatban állnak a keresztelések – ezzel együtt megbecsülve a születések – a temetésekkel, azaz az elhalálozásokkal? Különös tekintettel az 1831-ben kiemelkedő halálozásokkal, amit a kolerajárvány idézett elő. Azt feltételeztem, hogy ahogyan a háborúk utána a társadalom úgymond újratermeli a férfi populációt, azaz háborúk után sokkal több férfi születik, mint nő, úgy itt is kimutatható lesz, hogy a falu társadalma reagált a pusztításra és egyre több gyermek születik. Ennek adatait a 16. ábra mutatja. Az eredményből arra a következtetésre jutottam, hogy ilyen kis időintervallumot vizsgálva ez nem mutatható ki, mivel 1835-ig inkább csökkenés mutatkozik, majd 1836-ban – a második kolerajárvány idején – jelentős növekedés volt tapasztalható, de 1837-ben már visszatér korábbi csökkenő pályára, és csak a vizsgált kor utolsó két évében emelkedik ki újra a keresztelések száma. Azt is érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy 1837-ben több haláleset volt, mint keresztelés, így az 1838–1839-es adatokhoz ez a visszaesés is hozzájárulhatott. A vizsgált évtized népesedési folyamatainak megértéséhez elkerülhetetlen a megelőző és az elkövetkező évtizedek anyakönyvi forrásanyagának feldolgozása. *

16. ÁBRA ❖ A temetések számának és a keresztelések számának viszonya Kiszomboron, 1830–1839 (Szerk.: Kőrös Á. 2013)

FELHASZNÁLT IRODALOM

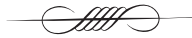
- CSORBA, L. (2000) *A tizenkilencedik század története*, Budapest, Pannonica Kiadó.
- FARAGÓ, T. (2006) Történeti Demográfia. In Bódy, Z. – Kovács, Ö. J. (Eds.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, Osiris.
- FLEURY, M. – HENRY, L. (1956): *Des registres paroissiaux a l'histoire de la population : manuel de dépouillement et d'exploitation de bétat civil ancien*, Paris, L'Institut National d'Etudes Demographiques.

- FLINN, M. W. (1981): *The European Demographic System, 1500–1820*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- GILICZE, J. (2008): A zombori Rónay család. In Marosvári, A. (szerk.): *Kiszombor története. II*. Kiszombor, Kiszombor Község Önkormányzati Képviselő-testülete.
- GUTMANN, P. M. (1994): Demography. In Stearns, N. P. (Ed.): *Encyclopedia of Social History*. New York, London, Garland.
- KATUS, L. (2010) Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918). IN ROMSICS, I. (Ed.) *Magyarország története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS, M. H. (1997): *Kiszombor története*, Makó, Kiszombor Község Önkormányzata.
- KÓKAI, S. (2008): A település földrajzi környezete. In Marosvári, A. (szerk.) *Kiszombor története. I*. Kiszombor, Kiszombor Község Önkormányzati Képviselő-testülete.
- KOVACSICS, J. (Ed.) (1963): *Magyarország történeti demográfiája*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- KOVACSICS, J. (1988): *Tanulmányok a Településdemográfia és a Történeti Demográfia köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- KOVÁTS, Z. (1983): A debreceni és szegedi népesedéstörténeti kutatások módszertani tapasztalatai. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei*. Szeged, 1975–1983.
- KOVÁTS, Z. – TÓTH, P. C. (1962): Csurgoi jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720-1950). In EMBER, G. – DÁVID, Z. (szerk.) *Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962*. Budapest, Statisztikai Kiadó.
- MARJANUCZ, L. (2008) A török kiűzésétől 1849-ig. In Marosvári, A. (szerk.): *Kiszombor története. I*. Kiszombor, Kiszombor Község Önkormányzati Képviselő-testülete.
- MAROSVÁRI, A. – PAP, Á. – SIPOS, G. (2008): A falukép. Műemlékek. In MAROSVÁRI, A. (szerk.): *Kiszombor története. II*. Kiszombor, Kiszombor Község Önkormányzati Képviselő-testülete.
- ŐRI, P. (1998.): Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia*, 41.
- PÉCZELY, G. (1998): *Éghajlatlan*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- TOMKA, B. (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században*, Budapest, Osiris.
- TURNER, F. J. (1976): *The frontier in American history*, Huntington, N. Y., Robert E. Krieger Publ.

NAGY TAMÁS
nohab008@gmail.com
tanár (Bárdos László Gimnázium)

Egy tragikus és egy ünnepélyes vasúti utazás 1916 telén

— *A Tragical and Ceremonial Travel in 1916* —

Abstract During the winter of 1916, two significant railway events became the centre of wartime public attention. First, one of the express trains returning from Vienna to Hungary from the funeral of the emperor Franz Joseph who had deceased at the age of 86 crashed frontally into a slow passenger train carrying mostly soldiers near Budapest, at the station of Herceghalom. This accident, which was one of the most severe in the Hungarian railway history, 72 people died and more than 100 were wounded. Some weeks later, Charles IV travelled on the other Vienna–Budapest line, through Bratislava, to the Hungarian capital so that his coronation could take place according to medieval practice. Because of the festivities considerable delays were expected, but thanks to the expertise of Charles Neugebauer, railway engineer of the Hungarian Railways (MÁV), the new king’s train arrived in time at the decorated Western Train Station in Budapest.

Keywords accident, railway, coronation, Austro–Hungarian Monarchy

DOI 10.14232/belv.2015.4.6 <http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.6>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Nagy Tamás (2015): Egy tragikus és egy ünnepélyes vasúti utazás 1916 telén. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 89–96. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

A boldog békeidőkben a főrangok természetesen vasúton utaztak, és az egyes állami és magántársaságok mindenkor a legjobb járműveiket adták az udvari utazásokhoz. Így történt mindez a történelmi Magyarország vaspályáin is. Amikor 1916 decemberében IV. Károly trónra lépett, az ünneplő tömegből valószínűleg kevesen gondolták, hogy ez lesz az utolsó magyarországi királykoronázás.

Az illusztris eseményre, amelyhez hasonló – a szó szoros értelmében – emberemlékezet óta nem történt hazánkban, 1916. december utolsó napjaiban, Budapesten készülődtek. Az idős korban örök nyugovóra tért Ferenc József koronázására több mint negyvennyolc évvel korábban, egy meleg, nyári napon, 1868. június 8-án került sor, így annak már csak nagyon kevés résztvevője láthatott újra ilyen pompás eseményt. Sok százezren érkeztek a fővárosba vidékről, a többiek között – frontról szabadságra hazatért két testvérbátyjával együtt – jelen sorok szerzőjének tizenkét éves korú nagymamája is.

Hadiállapotban

Bár pompázatos ünnepélyre készültek, de fényben és rangban olcsóbb és takarékosabb ceremóniára, mint fél évszázaddal korábban, hiszen a birodalom már harmadik éve az emberiség addigi történetének legszörnyűbb háborújában küzdött bátor helytállással. Néhány hónapja, 1916. augusztus 27-én éppen Románia támadta hátba addigi szövetségését, mert Oroszország sikeres Bruszilov-offenzívája után attól félt, hogy a Monarchia pravoszláv népeit minden oroszok cárja fogja „felszabadítani” – az ezért a jótéteményért járó területekkel együtt... Ugyancsak fonots szempont lehetett, hogy az orosz „gőzhenger” megállítása a végső-kig igénybevette a Monarchia haderejét. A román offenzíva lendülete – a kezdeti nyomasztó túlerő ellenére¹ – hamar megtört. Majd a

¹ Erőviszonyok a támadás kezdetén: román: 232 000

császári és királyi hadsereg a meggyőző német segítséggel ellentámadásba ment át, és Ferenc József halálával egy időben átkeltek a Kárpátokon, majd egy hét elteltével, december 6-án bevették Bukarestet is. Az osztrák–magyar és német erőkből álló csoportosítás August von Mackensen vezérezredessel az élen sikeres hadműveleteivel 1917 végére kikényszerítette a román fegyverszünetet. A balkáni sikerek 1916 végére a Monarchia addigi legkedvezőbb hadi állapotát eredményezték, ennek megfelelően Tisza István magyar miniszterelnök különbékét ajánlott a legyőzött Szerbia és Románia számára, de ezt a még mindig teljes győzelemben reménykedő osztrák katonai körök elutasították.² A háború okozta nyomasztó, nehéz gazdasági és társadalmi légkörben, a borongós, sötét tében csak szerényebb koronázási ünnepélyekről lehetett szó, bár az is igaz, hogy a veszteségekkel járó fájdalmak és az életnívót ért súlyos korlátozások idején a Monarchia lojális társadalmi rétege egyenesen megkívánta a hűségüket legitimáló, méltó koronázási aktusokat.

Rossz ómen, rossz előjel

A magyar vasúttörténet legsúlyosabb balesete előzte meg az értékes emberi tulajdonságokkal bíró fiatal trónörökös, Habsburg IV. (Ausztriában I.) Károly trónra lépését. Ferenc József komor, méltó gyászszertartását november 30-án, Bécsben rendezték meg. Az eseményre főleg hivatalos személyek, katonatisztek és -növédek érkeztek hazánkából, akik este külön- és menetrend szerinti vonatokkal utaztak haza. Az Ostbahnhofról (a Déli Vasút szomszédságába épített államvasúti Keleti pályaudvar) 19 óra 20 perckor Budapest felé induló 3 számú gyorsvonat december 1-jén 0 óra 24 perckor Herceghalom állomás végponti

fő, 840 löveg; Osztrák–Magyar Monarchia: 34 000 fő, 76 löveg. GALÁNTAI 2000. 298.; JULIER 1933.

² GALÁNTAI 2000. 297–301.

váltóközvetében frontálisan összeütközött az 1308 számú gráci személyvonatba sorozott személykocsikkal. Hetvenkét utas a roncsok között lelte halálát, száznolcvan megsérültek. Az áldozatok között volt Thallóczy Lajos történész, a megszállt Szerbia polgári kormányzója. A szörnyű katasztrófa még az aggasztó katonai helyzetnél is erősebben demoralizálta a közvéleményt. Károly öccsével, Miksa herceggel két díszes koszorút küldetett a baleset színhelyére: egyet Thallóczy akadémiai ravalóra és egyet a közáldozatok emlékére.

A vasúti katasztrófa körülményei

A magyar vasúttörténet legsúlyosabb balesete többszörös emberi mulasztás miatt következett be. A túlterhelt és túlsúlyolt esti gyorsvonatot Bécsben kettéosztották. A balesetet okozó „halálvonat” indult elsőként, tetemes késéssel, ám Komáromban Hazay Samu honvédelmi miniszter hálókocsijának kisorozása miatt a másik vonat megelőzte.³ Mivel a gyorsvonatnak Komáromtól nem volt megállása, blokk távolságra haladtak tovább Budapest-Keleti felé. A fővonal már akkor kétvágányú volt, baljáratú közlekedéssel. Az akkori Herceghalom állomás háromvágányos volt, a mai felvételi épülettől keletre, az iparvágány által meghúzott ív mentén. A szintén túlsúlyolt gráci személyvonatnak a harmadik – bal, átmenő – vágányra kellett volna érkeznie, a bécsi gyorsoknak a második – jobb, átmenő – vágányon áthaladnia. Utasvédelmi céllal Müller Vendel állomásfelügyelő a második vágányra fogadta a szintén kétórás késéssel érkező személyvonatot – az első vágányon mozdony nélküli tehervonati szerelvény tartózkodott –, majd az első gyorsvonatrész kitérő állású, harmadik vágányon történt áthaladása után menesztette azt. Úgy hitte, hogy a két „szaladós” vonat között a tizenkilenc kocsis személyvonat rendben kihalad az állomásból. A jelzőket és váltókat ennek megfelelően állították, de a kitérő állásra utaló előjelzőt

³ LOVAS 1995. 93.

2. ÁBRA A baleset gyorsvonati mozdonya kevéssé sérült

– amint a vizsgálat később kiderítette – „nem vette vissza”. A Vida István főmozdonyvezető által vezetett bécsi gyorsvonat meghaladta az előjelzőt, majd a „megállj!” állású főjelzőt észlelve vészfékezett. A huszonkét kocsis (!) vonat sebessége érdemben alig csökkent (80-ról 76 km/óra) – a vizsgálat során bebizonyosodott, hogy a fékberendezés már a Győrből való elindulásakor sem működött megfelelően –, amikor az űrház előtti váltóközvetben belecsapódott a személyvonat középső részébe.

A hatalmas erejű összeütközés következtében a személyvonatnak öt, a gyorsvonatnak két kocsija és a kalauzkocsi összezúzódott. Az áldozatok közül hetvenen a személyvonat darabokra szakadt favázás kocsijaiban lelték halálukat, ketten a gyorsvonat utasai voltak. (Thallóczyt kívül egy tiszt i iskolás, a tizenkilenc éves szászrégeni Éltető Dániel lelte halálát a gyorsvonaton, leszakadt a feje.) A száznolcvan sérült egyharmada súlyos, maradandó

dó károsodást szenvedett, egyharmada súlyos, végtagtöréses, egyharmada könnyebben sérült. A halottak nagy többsége szabadságra engedett vagy onnan visszatérő frontkatona, táborba szállítandó hadifogoly vagy környékbeli földműves, gazdálkodó, esetleg távoli rokon látogatására utazó fővárosi lakos volt. Az áldozatok azonosítására és hozzájuk tartozó testrészek összegyűjtésére a vasútállomás raktárépületét használták fel. A hozzátartozók által el nem szállított áldozatokat a biai temetőben hantolták el a MÁV költségére. A vasúttársaság később súlyos kártérítést is fizetett. A szolgálatban lévő vasutasok nem vagy csak könnyebben sérültek. A személyvonat mozdonya nem volt részese a balesetnek, a gyorsvonat hatalmas mozdonyának eleje kisebb mértékben, szerkocsija súlyosabban sérült.⁴

A következő napokban a mentés, a helyreállítás, a halottak azonosítása és a szigorú vizsgálat párhuzamosan zajlott a hirtelen hírhedtté vált vasútállomáson. Elsőként az erdélyi frontra tartó német utászok értek oda, és kezdték meg a mentést, majd orosz hadifoglyok bevonásával folyt tovább a munka, mire a budapesti és komáromi mentővonatok is odaértek. Tolnay Kornél vezérigazgató személyesen irányította a romeltakarítást és a pálya helyreállítását. A háborús körülmények ellenére a magyar és a világsajtó élénken foglalkozott az eseménnyel. Az új uralkodó, az ország vezetői és hazánk szövetségesei részvételét nyilvánították. A baleset a vasúti vezetőket sem kímélte: Kotányi Zsigmond forgalmi igazgató-helyettes és Ofner József budapesti üzletvezető lemondott. A parlamentben az ellenzék a vasút áldatlan viszonyait kifogásolta, és hogy miért bolygatták meg miniszteri követelésre a vonatok közlekedését Komáromban.

A szakszerű vizsgálat – amelynek során bizonyító próbát is tartottak – három komoly hibát tárt fel:

1. A kiélezett forgalmi helyzetben a blokk-távolságra haladó gyorsvonatrészek közlekedtetése már a győri forgalomirányítók részéről hibás döntés volt.

2. Az állomásfelvigyázó tévesen feltételezte, hogy az áthaladó vonatok közötti öt percben a régebbi gyártású, gyengébb teljesítményű gőzmozdonnyal a túlterhelt személyvonat időben elhagyja az állomást a ködös, párás idő miatt nedves síneken.

3. A gyorsvonat személyzete nem győződött meg a jelzésekéről, ezért a vonat késve fékezett, és a fékberendezés sem működött megfelelően.⁵

Kovács Pál vasúti mérnök, országgyűlési képviselő és Horváth Károly, a közlekedési felügyelet vezetője egyaránt úgy vélték, hogy Herceghalom állomás íves kiépítése, és a jelzők elhelyezése is hozzájárult a szerencsétlenséghez. Ambrus Zoltánnak a Nyugatban megjelent riportja – a közvélemény álláspontját felerősítve – apró részletekbe menően tárta fel, hogy a háborús viszonyok hogyan ásták alá a vasút üzembiztonságát.

Az áldozatok emlékére hetvenkét gesztenyefát ültettek az állomás mögötti részen. A fák mára megritkultak, a vasútvonalat és az állomást az 1970-es években teljesen átépítették, de majd egy évszázad elteltével a népnyelv ma is „gesztenyésnek” nevezi ezt a területet.

Az utolsó magyar király

Habsburg Károly, az utolsó magyar király Ferenc József oldalági rokonságához tartozott. Édesapja még nem számított nagy karrierre, de Rudolf trónörökös 1889-es öngyilkossága, majd Ferenc Ferdinánd polgári házasságkötése családjának a dinasztia belüli felértékelődését okozta. Középkorú korától Károlyt a lehetséges trónörökösnek kijáró szigorú – mai felfogás szerint, mondhatjuk, embertelen – katonás szellemben nevelték. Ennek ellenére megőrizte

⁴ balesetet követő vizsgálat ismertetése a Pesti Napló és a Pesti Hírlap 1916. december–1917. februári lapszámai alapján történt.

⁵ BUSKÓ 2000. 245.

3. ÁBRA IV. Károly fogadja az érkezése alkalmából felsorakozott győri helyőrség tisztelgését az 1921. őszi második visszatérési kísérlete során ❖ A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum gyűjteményéből

buzgó vallásosságát, és rajongásig szeretett házi tanítójától, Tormássy Artúrtól megtanulta a magyar nyelvet, megszerette a szépirodalmat. 1911-ben feleségül vette Zita bourbon–pármái hercegnőt, és rövid ideig tartó harmonikus családi életükben az első gyermek, Ottó születése után úgy következtek a kis örökösök, mint az orgonasípok. A Habsburgok jó génjei révén mind a nyolcan magas életkort értek meg.

Trónra lépte után Károly sógora, Sixtus herceg közvetítésével több kísérletet tett a békekötésre, de szándékai Franciaország vagy Németország ellenállása miatt meghiúsultak. A választójog kiszélesítése miatt különbözött össze Tisza Istvánnal, de annak lemondása után sem sikerült a birodalom magyar felének kiegyezéskori rendszerén változtatni. 1918 októberében a várható háborús vereség tudatában energikusan küzdött a Monarchia föderalisztikus átszervezéséért, de a gyors összeomlás, a baloldali pártok belső bomlasztása

és a nemzetiségek szeparatizmusa megakadályozták terveiben. Saját kézzel írott, híres eckartsauai nyilatkozatában november 13-án lemondott az államügyekben való részvételéről, és előre elfogadta Magyarország későbbi államformáját. A dokumentumot maga sohasem tekintette a trónról való lemondásnak („egy uralkodó nem mondhat le trónjáról, legfeljebb megfoszthatják attól”), ellenfelei viszont úgy értelmezték. Trónigényére hivatkozva a királyság 1920. évi helyreállítása után kétszer tett kísérletet a magyar korona visszaszerzésére. 1921. októberi második „királypuccs” során, amikor Svájc-ból a dénesfai kastélyig repülőgéppel, majd Sopronból vonattal utazott, sorra csatlakoztak hozzá a honvédség alakulatai. A budaörsi csatában egyetemi zászlóalj siettek Horthy hatalmának megsegítésére, majd a honfi-vér kiontásától visszariadó király megadta magát.⁶ Az antant a Portugáliához csatla-

⁶ A témához lásd ORMOS 1989.

kozó Madeira szigetére számúzta, ahol néhány hónap múlva, 1922. április 1-jén a világpusztító spanyolnátha őt is elragadta. Kurt Krenn Sankt Pölten-i püspök kezdeményezésére II. János Pál pápa 2004-ben hitéért, békepolitikájáért és szociális érzékéért IV. Károlyt boldoggá avatta.

Az utolsó fényűző udvari vonat

Az uralkodó családjával – közöttük Zita királynéval és a négyéves Ottó trónörökössel – december 26-án kora este személygépkocsival hagyta el otthonukat, a reichenauai Wartholz-villát. Payerbach-Reichenau állomásról a Déli Vasúton utaztak Bécsbe. Másnap reggel Schönbrunnból autóval mentek a Keleti pályaudvarra, és az udvari vonat onnan indult a keleti vasútvonalon Marcheggbe. A pozsonyi fővonal határ- és üzemváltó állomásán mozdonycsere következett: az osztrák államvasút – vélhetőleg – 310 sorozatú gépét a MÁV 301 sorozatú gőzmozdonyára cserélték. A gyorsvonati gőzgépek valóságos csúcstalálkozója – az utókor fantáziájával elképzelve – mindennapos esemény lehetett ez a forgalmas határállomáson, hiszen az 1914-ig beszerzett legnagyobb síkpálya jellegű magyar gyorsvonati gőzmozdonyok – a szépséges „Pacik” – elsődleges trakciós területe a Nyugati-Érsékújvár-Pozsony vonal volt, emellett a nagyobb terhelésű vonatokkal közlekedtek a győr-királyhidai és a Vág-völgyi galánta-zsolnai fővonalakon. Legfeljebb ilyen ünnepélyes udvari vonat gép-cseréjére ritkán került sor...

A tizenegy kocsis királyi menet a magyar millenniumi udvari vonatból és más szalonkocsikból volt összeállítva,⁷ és előző nap este szerelvénymenetként vitték a császárvárosba. IV. Károlynak a Ferenc József-féle, felesége, Zita részére az Erzsébetnek gyártott millenniumi kocsit szánták. A vonat az utolsó békebeli menetrend 103 számú „konvencionális” (menetrend szerinti) gyorsvonatának időrendjében közlekedett – a háborús években a személyforgalmat drasztikusan korlátozták –,

⁷ NEUGEBAUER 1941. 2.

tehát 10 óra 21 perckor indult a határról, 10.50-kor Pozsonyból és 14 órakor kellett a Nyugati pályaudvar csarnokába érkeznie. Előírás szerint a vasúti vezetők elfoglalták helyüket a vonaton – Tolnay Kornél, a MÁV elnök-vezérigazgatója és Décsey Lajos üzletvezető az egyik szalonkocsiban, Neugebauer Károly, a budapesti Északi Fűtőház főnöke⁸ és Winkler Ignác forgalmi igazgatóhelyettes a vezérálláson –, és hosszú sípjelzés után elindultak Budapest felé. A közhiedelemmel ellentétben a vonathoz nem csatoltak előfogatot, hanem mögötte blokk távolságra egy tartalékmozdony haladt.

Nem lett volna szabad...

IV. Károly koronázási utazásának történetét Neugebauer Károly visszaemlékezéséből ismerjük, amely – a szerző kikötése szerint – csak halála után, 1941-ben látott napvilágot. E memoár alapján idézhetjük fel az utazás körülményeit. (A kiváló fűtőházi főnök később a MÁV gépészeti igazgatóhelyettesévé vált, 1926-ban és 1928-ban kormányzói elismerésben részesült, és a 375-ös gőzmozdonyokon az általa tervezett szikrafogót alkalmazták.) Az udvari vonatok közlekedésére vonatkozó 1891. évi szabályozás szerint azok menetsebessége 60 km/óra volt, ezt a tempót késés esetén a vonalon közlekedő leggyorsabb személyszállító vonatok sebességével lehetett meghaladni. Ez idő szerint a marcheggi vonalon a gyors- és expresszvonatok egyes szakaszokon 90/90, más szakaszokon 90/100 kilométer/órás sebességi csoporttal haladhattak. (A per jel utáni adat a késés esetén alkalmazható magasabb sebességre érvényes.) IV. Károly vonatára ezúttal 70/70 km/órás sebességet írtak elő, azaz késés esetén sem lett volna szabad gyorsabban haladni. Talán a katonai szállítások feszített menetrendi helyzete, talán a háború miatt fokozottabb

⁸ Neugebauer kiemelkedő szakmai pályafutása a közlekedési sematizmusok és vasúti évkönyvek alapján jól nyomon követhető.

mértékben igénybe vett pálya állapota, vagy az elmaradt karbantartás, esetleg a herceghalmi katasztrófa okozta az óvatosságot? – nem tudjuk. A 301 sorozatú mozdonyok sík pályán 70 km/óra esetén 660 tonna volt az engedélyezett legnagyobb terhelése, tehát a királyi szerelvény kb. 420 tonnás tömege nem jelenthetett nehézséget.

Sajnos az udvari vonat közlekedésének államvasúti forrásai a budapesti igazgatóság irattárának 1920-as évekbeli beázása miatt nem maradtak fent. Így nem állapítható meg pontosan, hogy a vonatot az 1911–14 között legyártott huszonegy darabból melyik 301-es továbbította, és melyik volt az utánfutó mozdony. Egy gép, a 301,012 pályaszámú „Góliát” biztosan kizárható, mert az megrongálódott négy héttel korábban a herceghalmi balesetben. A mintegy tíz százalékkal nagyobb teljesítmény és a nagyjából ugyanennyivel csekélyebb tüzelőanyag-fogyasztás miatt feltételezhető, hogy a 301,501–502 pályaszámú kompaund rendszerű mozdonyokra esett a választás. A határtól Pozsony felé közeledve a gép a vonatot minden nehézség nélkül az előírt sebességre gyorsította. A Habsburgok korábbi koronázóvárosában azonban az előírt öt perc helyett a közönség elragadtatott, ünneplő fogadtatása, a fűvószenekar és a szónoklat miatt negyedórás tartózkodásra kényszerültek, ami rögtön tízperces késést eredményezett.

A vasúti vezetők számára ekkor vált világgossá, hogy az ünneplésbe fajuló megállások – amelyeket az állomási személyzeteknek az udvari vonatok közlekedése esetén szigorúan meg kellett volna akadályozni! – elkerülhetetlen késést fognak okozni. Márpedig a királyi menetnek célállomására, a Nyugatiba – az egyházi és világi főméltóságok részéről ott előkészített ünnepélyes fogadtatás miatt – feltétlenül pontosan kellett megérkeznie. Ezért Neugebauer Károly saját hatáskörében a vonatra előírt sebességcsoport helyett nagyobb tempó kifejtésére utasította a mozdonyvezetőt. A vonat további útján úgy tudta az előírt menet-

rendet tartani, hogy a menetadatok szerint az ünneplésből (Érsekújvártól, Párkányánán, Verőcén és Vácon) fakadó többlettartózkodás kb. 25-30 perc volt. Párkányánána és a Nyugati pályaudvar között a menetrend 75 km/órás átlagsebességet írt elő, és az utolsó váci megállástól magasabb sebességet a menetrendfüggelék sem tett lehetővé. (A menetidő így is 29 perc volt ezen a szakaszon, ami majd száz év múltán szinte megismételhetetlen teljesítmény!) A pályaviszonyok ismeretében Neugebauer 92 kilométer/órás sebességig engedte gyorsítani a „paripát”, és ennek következtében a nagyszerű szerelvény – a fogadásra összesereglett közönség elégedett pillantásainak kíséretében – hajszálpontosan délután két órakor begördült a az államcímeres zászlókkal feldíszített Nyugati pályaudvar csarnokának első vágányára. A peronról telefonáltak a Citadellához, ahonnan üdvölvések dördültek el.

„Mint egy kéményseprő, úgy szálltam le a mozdonyról. Horváth Károly államtitkár, a Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség akkori főnöke nagy elismeréssel és meleg kézzorítással köszönte meg a ritka teljesítményt” – végződik az „élete legszebb emlékét” felidéző mérnök visszaemlékezése, akinek felelősségteljes döntésével a tetemes késést sikerült ledolgozni, és az érkezési ceremónia méltóságát megőrizni.

A királyi család ezt követően négy napot töltött hazánkban, és a december 30-ai koronázás estéjén hat órakor ugyanezen az útvonalon utazott haza. A visszaút értelemszerűen vasútforgalmi szempontból nem volt ennyire izgalmas, kiélezett.

A „békevágyó” király rövid, kétéves uralma idején még többször járt hazánkban, ezekben az esetekben is az udvari vonattal közlekedett. A trónjától megfosztott uralkodó helyett Horthy Miklós kormányzó vette igénybe a különleges állami szerelvényt, majd az 1945 utáni politikai kurzusok szereplői utaztak a kormányzati vonattal. A pártállam emblematikus vezetője, Kádár János volt az az utolsó politikus, akinek az utazások többségét – ha

csak lehetett – vasúton bonyolították le. Azóta – legalábbis hazánkban – gyorsabb közlekedési eszközök léptek a környezetet leginkább kímélő kötött pálya helyére, amelyet a jelenkor politikusai legfeljebb egyes vasútvonalak vagy járművek ünnepélyes rendezvényeinek protokolláris céljaira vesznek igénybe.

A budavári koronázás

A középkori hagyomány szerint a magyar királyokat az esztergomi püspök Fehérvárott koronázta meg a Szent Koronával. A Habsburg-uralkodók többségét – ha egyáltalán fejükre került a korona – Pozsonyban avatták magyar királlyá. Hosszú idő után Ferenc József 1867. évi koronázásával lett a több részből álló szertartás helyszíne Pest-Buda. IV. Károly trónra léptekor a ceremónia a negyvennyolc évvel korábbi rendet követte, de ehhez már nem lehetett lezárni az egész belvárost, így az eseményeket a királyi vár területére korlátozták. Az alkotmányt elfogadó hitlevél átadása és aláírása után december 29-én a koronázás főpróbáját tartották meg, közben a koronát és a többi jelvényt az uralkodóra igazították, és azokat a koronaőrök a Várból a Mátyás-templom Lorettói-kápolnájába vitték át. Az országgyűlés ideiglenesen nádorhelyettessé választotta Tisza István miniszterelnököt, aki másnap, harmincadikán a Mátyás-templomban Csernoch János esztergomi érsekkel az uralkodó fejére illesztette a koronát. A Szentháromság-szobor előtt Károly esküt tett az alkotmányra, amelyet – a történelemben először – a magyar himnusz követett. Az összes vármegye földjéből a Szent György téren emelték a koronázási dombot, ahol a négy kardvágással a király fogadalmat tett az ország megvédésére. A díszleteket fiatal építészek – Györgyi Dénes, Kós Károly, Lechner Jenő és Pogány Móric – tervezték. A koronázás több volt, mint archaizáló, színes rituálé. A koronázási esküvel Tiszáék egy levegőben lógó birodalmi átszervezés esetére kívánták a magyar állam egységét megőrizni. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

Forrás

NEUGEBAUER KÁROLY: Emlékek vasúti szolgálatomból. *Magyar Vasút és Közlekedés* 1941. augusztus 20. 2–3.

Nyomatott irodalom

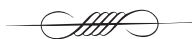
- A korabeli napi- és hetilapok: Érdekes Újság, Magyar Hírlap, Pesti Napló, Pesti Hírlap, Tolnai Világlapja, Vasárnapi Újság, Vasúti és Hajózási Hetilap. OSZK Hírlapok és folyóiratok gyűjteménye.
- AMBRUS ZOLTÁN (1916): Háborús jegyzetek – Vasutasok. *Nyugat* 9. évf. 24. sz.
- BUSKÓ ANDRÁS (1991): *Megemlékezés az 1916. évi herceghalmi balesetről*. Kézirat.
- BUSKÓ ANDRÁS (2002): *Közfeltűnést kiváltó balesetek a Budapest–Hegyeshalom vasútvonalon*. /Vasúthistoria Évkönyv 2000/ Budapest. 243–245.
- FRISNYÁK ZSUZA (2000): *Fejezetek az udvari és a kormányzati utazások történetéből*. /Vasúthistoria könyvek/ Budapest.
- GALÁNTAI JÓZSEF (2000) *Az I. világháború*. Budapest, Korona.
- HORVÁTH FERENC (1995): *Hazai és külföldi vasúti balesetek*. /Vasúthistoria könyvek/ Budapest, 1995.
- JULIER FERENC (1933): *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Korabeli menetrendkönyvek, kézi hossz-szelvények.
- MIKLÓS IMRE (1937): *A magyar vasutasság oknyomozó történelme*. Vác, 1937.
- ORMOS MÁRIA (1989): „*Soha, amíg élek!*”. Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben: Pécs, Baranya Megyei Könyvtár.
- SZÁSZ ZOLTÁN (2004): Habsburg Károly életútja. A főherceg és császár- király bécsi világa. *História* 26. évf. 10. sz. 8–17.
- WODIANER BÉLA ANTAL (szerk.) (1917): *Magyar vasúti szaknaptár*. Közlekedési almanach és sematizmus. Budapest.

LAKI ILDIKÓ PhD

b.laki.ildiko@gmail.com
adjunktus (SZTE JGYPK)

Városi szerepek – avagy napjaink foglalkoztatottsági kérdése Százhalombattán

— *Urban Roles – Employment Opportunities in Contemporary Százhalombatta* —

Abstract Százhalombatta owes its significance and current state as an industrial town to the economic and political transformations that have taken place in the second half of the twentieth century. The industrial policies of the 1950s laid special emphasis on the industrial and economic development of Hungary; however, it should be noted that this process took place in a controversial and restrictive political environment. The town development started in reality in the 1960s, when two large industrial enterprises were relocated, as a result of a political decision, to the vicinity of Százhalombatta. The original small settlement of Százhalombatta was granted city status in 1970. It grew rapidly from the middle of the 1960s; thanks to the innovative enterprises which elevated it from the group of traditional industrial towns to that of the modern 21st century urban settlements. Simultaneously, it preserved its original roles and functions, as well as its distinguished position especially in an industrial sense.

Keywords employment data/statistics, industrial city, roles in the local labour market, town functions, future vision, structural changes

DOI 10.14232/belv.2015.4.7   <http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.7>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Laki Ildikó (2015): Városi szerepek – avagy napjaink foglalkoztatottsági kérdése Százhalombattán. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 97–110. pp

ISSN 1419-0222 (print)   ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Százhalombatta lakosainak foglalkoztatottsági helyzete két primér vizsgálat tükrében

Százhalombatta foglalkoztatási struktúrája az 1950-es évekig alapvetően a mezőgazdaságra épült. E tevékenységrendszer a két nagy ipari üzem létrejöttével (1950-es évek vége) szinte teljes egészében felszámolódott. Néhány év alatt (1949-ben a lakosságszám 1717 fő, 1970-ben már 7742 főt tett ki) az iparban foglalkoztatottak számaránya több mint háromszorosára emelkedett. A város egészét ez az iparvárosi jelleg határozza meg a mai napig is, annak ellenére, hogy időközben a hagyományos, monolitikus szerepkör az igényeknek megfelelően fokozatosan átalakult.

A hagyományos nagyvállalatok mellett megjelentek a magáncégek, egyéni vállalkozások, melyek jelentős befolyást gyakoroltak a város foglalkoztatására, az esetleges szerkezeti átalakulásra. A város „eltartói” továbbra is az iparvállalatok maradtak. 1999-ben a város vezetése létrehozta a Batai Ipari Parkot, a környékbeli magánkezdeményezések megvalósításának lehetőségeként. A telephely teljes nagysága közel 2,5 hektár, így a későbbi fejlesztéseknek is helyet ad. A közel 2200 m²-es épület két szárnyra tagozódik. A csarnoképület 8 db 80 m²-es és 2 db 160 m²-es, minden igényt kielégítő műhelyből áll.¹

2008 végére az ipari parki ingatlanok teljes körűen értékesítésre kerültek. 2012. év elején átadásra került a BIP Északi irányú bővítési területe, ahol 9,4 hektár összközműves ipari terület várja a kis- és közepes befektetőket, 2014 nyarától erre a területre is megkezdődött a befektetés. Jelenleg 64 cég található az ipari park területén, egy részük a MOL Nyrt. érdekeltiségébe tartozik, más részük a város és környékének befektetői körébe.

1961 és 1967 között Százhalombattán épült fel a Dunamenti Erőmű – amely ma (a MET Power AG vállalatcsoport tagjaként) Magyarország legnagyobb teljesítményű hő-

erőműve. Alapfeladata a villamosenergia-termelésen kívül a MOL Nyrt. Dunai Finomító elektromos árammal és jelentős mennyiségű ipari gőzzel való ellátása. 1995-ben az erőmű a mai GDF-SUEZ csoport többségi tulajdonába került. 2008-ban megkezdődött a G3-F8 fejlesztési projekt, melynek célja egy nagy hatásfokú, kombinált ciklusú gázturbinás blokk építése volt, ötvözve a régi és az új technológia előnyeit. Az elmúlt évek jelentős beruházásainak köszönhetően az erőmű segédüzemi technológiai már teljes körűen kielégítik korunk műszaki és környezetvédelmi követelményeit. A vízkivételi technológia modernizációjával az erőmű termelési költsége jelentősen csökkent. Lényegesen emelkedett a vízellátás biztonsági foka is, hiszen az erőmű – saját fogyasztása mellett – a MOL Dunai Finomítóját is folyamatosan ellátja nyersvízzel. A Dunamenti Erőmű Zrt. meghatározó üzleti partnerei a Magyar Villamosenergia-ipari Átviteli Rendszerirányító, a MOL Nyrt. és Százhalombatta városa. A MET Holding cégcsoport tagjaként működő MET Power AG 2014. februárban először 24,5%-át vásárolta meg a Dunamenti Erőműnek, majd július 1-jétől 74,8%-os többségi tulajdonossá is vált. A MET Holding további fejlesztéseket tervez, amely új munkahelyeket teremthet a régióban.²

A Százhalombattai Dunai Finomító a MOL Nyrt. termék-előállítás kereskedelmi divíziójának egysége. Az 1965 óta üzemelő finomító kapacitása évi 8,1 millió tonna. Magyarországon jelenleg egyedül itt folyik kőolaj-desztilláció. Az üzemanyagok, fűtőolajok mellett pb-termékeket, bitumeneket, valamint a vegyipari termékek széles skáláját állítják itt elő.

Százhalombatta a két nagy foglalkoztatóval és Budapest közelségével egyaránt sajátos helyzetben van; a főváros közelsége lehetőséget jelent azok számára is, akik nem találnak helyben állást, de még az agglomerációhoz tartozó bevásárlóközpontok és logisztikai központok

¹ <http://www.bip.hu/bel.php?ssz=7>, 2014

² <http://www.dert.hu/hu/tarsasagunkrol>, 2015

(jelen esetben elsősorban Budaörs) is bővítik a lehetőségeket.

A tanulmány módszertana

A Százhalombattai Önkormányzat megbízásából 2012 őszén egy 500 fős telefonos felmérés készült a 18 és 62 év közötti helyi lakosok körében a százhalombattai foglalkoztatottsági helyzetkép feltárására fókuszálva. A kutatás nem, kor és iskolai végzettség szerint kívánta reprezentálni a városban lakó aktív korú lakosságot.³ A kutatás főkérdése arra irányult, hogy az ezredfordulót követően mi jellemzi az egyik legjobban pozicionált magyarországi települést a helyben élők élethelyzetének és munkaerő-piaci viszonyának összefüggéseiben. A kutatást később kiegészítette egy személyes beszélgetéseken alapuló kismintás vizsgálat is, mely viszont a mélyebb egyéni meglátások, észrevételek mélyebb tartalmára fókuszált. A személyes megkérdezések mintegy kiegészítőivé váltak az 500 fős mintából nyert eredményeknek. Százhalombatta munkaerőpiacra irányuló vizsgálatait végül egy 2014 őszén végzett 100 fős elemzés adta, mely mindezek mellett az életkörülményekre, a település életképességére, illetve a helyi társadalom belső problémáira kívánt választ kapni. A három vizsgálat, illetve kutatás egymást kiegészítve és egymásra épülve biztosította a tanulmány megfelelő alapját és főbb mondanivalóját.

A 2011-ben végzett népszámlálás (Területi adatok – Pest megye, 2013) adatai szerint Százhalombatta összlakosságának 46,4%-a volt foglalkoztatott, 0,5% munkanélküli, 23,5% inaktív és 25,6% ellátott. Mind a város 18 és 62 év közötti lakosai között készített a foglalkoztatottsági helyzetképre irányuló kutatás, mind

pedig a 2014 őszén zajlott vizsgálat nem, kor és iskolai végzettség szerint reprezentálta a városban lakó aktív korúakat.⁴ A 2012-ben végzett városi munkaerő-piaci kutatás adatai szerint (a megkérdezett 500 fő) ezt tartalmában pontosította, így az adatok alapján elmondható, hogy a város aktív korú lakosságának (2012-ben 11 600 fő, 2014 januárjában 10 985 fő volt az aktív munkaerő-piaci szereplő) 60%-a alkalmazottként dolgozott; 4% vállalkozó; a lakosság további 36%-a átmenetileg vagy tartósan inaktív volt. A foglalkoztatottak 61%-a dolgozott helyben, 39%-a ingázott.

A 2014 őszén végzett vizsgálat (100 fő, a városi lakosság kevesebb mint 10%-a) eredményei szerint a város aktív korú lakosságából 64 fő alkalmazottként, 5 fő vállalkozóként, 31 fő pedig inaktívként, illetve eltartottként jelent meg.

A nagymintában vizsgált helyben foglalkoztatottak 37%-a helyi kis- és középvállalkozásnál, 21–21%-a a MOL Százhalombattai Dunai Finomítónál, valamint az önkormányzat intézményeinél dolgozott. Az Erőmű a városban dolgozók 7%-ának (2014. év eleji adat) biztosít munkát. Az ipari parkban kis- és középvállalkozásoknál, valamint multinacionális vállalatoknál a Százhalombattán dolgozók 8%-ának volt állása. Az ingázók között elenben azonos arányban található Budapestre és más, környékbeli településre ingázó is, de ez a többség számára egyfajta kényszermegoldás. Az eredményekből viszont egyértelműen megállapítható, hogy a Budapestre ingázóknak és a nőknek jelentett ez a helyzet különösen nagy gondot. A közlekedési lehetőségekkel kimagasló arányban voltak elégedettek a megkérdezettek, bár a Százhalombatta és Budapest közötti közlekedés színvonalát alacsonyabbra értékelték a többiekénél mindazok,

³ A mintában a teljes aktív népességre vonatkozó adatok statisztikai hibahatára +/- 4,5 százalékpont; ennél kisebb alappopuláció esetén, például egy-egy társadalmi, demográfiai csoportban a hibahatár nagyobb is lehet.

⁴ A mintában a teljes aktív népességre vonatkozó adatok statisztikai hibahatára +/- 4,5 százalékpont; ennél kisebb alappopuláció esetén, például egy-egy társadalmi, demográfiai csoportban a hibahatár nagyobb is lehet. A kutatásban a szerző maga is részt vett.

1. SZ. TÁBLÁZAT ❖ „A helyben foglalkoztatottak aránya a releváns társadalmi-demográfiai jellemzők szerint (%)

A VÁLASZADÓ NEME SZERINT	férfi		nő	
Finomító (MOL)	34		6	
Erőmű	10		4	
önkormányzat	9		34	
kis-és közép vállalkozás	35		40	
multinacionális nagyvállalat	11		17	
ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT	legfeljebb 8 általános	szakmunkás	érettségizett	diplomás
Finomító (MOL)	14	25	20	23
Erőmű	-	10	9	4
önkormányzat	25	14	18	38
kis-és közép vállalkozás	39	45	37	19
multinacionális nagyvállalat	21	6	16	15

Forrás: IPSOS KUTATÁS 2012, saját szerkesztés

akik nap mint nap megteszik ezt a távolságot.

Az ingázási hajlandóság a környékbeli településekre és Budapestre egyaránt magas volt, azonban látható volt az is, hogy azok, akik nem találták megfelelőnek helyben az elhelyezkedési esélyeiket, azok az átlagosnál kevésbé voltak hajlandók ingázni. Ebből arra is lehet következtetni, hogy megjelent egy kb. 7%-os pesszimista réteg, amelynek tagjai kilátástalannak látták helyzetüket, nem érezték úgy, hogy bármit is tudnának tenni ennek javítása érdekében. Ezt némileg gyengítették a 2014-es kutatás adatai. A megkérdezettek közül 75 fő jelezte azt, hogy a főváros közelsége mindenféleképpen előnyt jelent a tartós munkavállalás szempontjából. Az ingázás valóban nem tekinthető hosszú távú életformának, a helyi szinten történő munkavállalás valóban megfelelőbb lenne, de az agglomerációs közlekedés minőségi javulása mindenféleképpen segítheti az ingázás körülményeit.

A nagymintás kutatás adatai szerint a munkanélküliség a város aktív korú népességének 2012-ben a lakosság 10%-át érintette, 2014-ben ez a számadat a 100 főt érintő vizsgálatban 11,4%-ra emelkedett. Valamivel magasabban mért munkanélküliséget jelentett mindez, mint amekkora a regisztrált munkanélküliekre vonatkozó 2012-es vagy 2014-es

év végi adatok szerint volt látható. 2012-ben a megkérdezettek 36%-a legfeljebb fél éve volt munkanélküli, az egy éven túli (tartósan) munkanélküliek aránya ekkor 41%-ot tett ki, a munkanélküliek között viszont csak nagyon kis számarányban (6%) volt található pályakezdő munkanélkülivel. A 100 fő közül 8 fő jelezte tartós munkanélküliségét, 4 fő pedig az az ideiglenes státusát.

A munkanélkülieket a tanulókkal, a szülői szabadságról visszatérőkkel és mindkét a vizsgálat során inaktív, de a munkaerőpiacra visszatérni szándékozókkal kiegészítve elmondható, hogy Százhalombattán 2012-ben megközelítőleg 1400 fő, azaz az aktív lakosság 12%-a szeretett volna helyben, a városban állást találni. Körükben enyhén felülreprezentáltaként jelentek meg a legalacsonyabb iskolai végzettségűek (legfeljebb 8 általános iskolai osztályt végeztek), viszont ettől eltekintve minden társadalmi csoport tagjai képviselték magukat.

A településen az **átlagosnál kiszolgáltatottabb, veszélyeztetettebb csoportok** között a legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezők, az 50–62 év közöttiek, a Lakótelepen és Ófaluban, Óvárosban élők. Emellett minden esetben az átlagnál rosszabb helyzetben a nők szerepelnek.

Ezekben a csoportokban az átlagosnál jellemzőbb volt a munkanélküliség; az attól való félelem, hogy a közeljövőben elveszíthetik állásukat; az, hogy várakozásaik szerint csak nehezen vagy egyáltalán nem találnának állást. Az érettségizettek sajátos helyzetűeknek tekinthetőek, a legtöbb szempontból nem rosszabb a helyzetük az átlagosnál, viszont felülreprezentáltak a tartósan munkanélküliek körében.

2012-ben a leghátrányosabb helyzetben egy megközelítőleg 1200 fős csoport (az aktív népesség 10,3%-a) volt tekinthető, amelynek tagjai vagy tartósan munkanélküliekként jelentek meg, vagy a vizsgálat ideje alatt úgy gondolják, hogy helyben nincs esélyük állást találni. Köztük meglepő módon felülreprezentáltak az érettségizettek, területi szinten pedig a Lakótelepen és Ófaluban élők. A város helyzetét viszonylag pozitívan értékeli a megkérdezettek: az országos átlagnál jobbnak tartja Százhalombattát, a válaszadók 50%-a úgy gondolta, hogy nincs probléma, 30% hasonlóan nem érzett súlyosabb problémát a mindennapokban, viszont ez a csoport már elégedetlenebb volt, mint azok akik nem érznek súlyos problémát.. A lakosság 8%-a érezte úgy, helyzete rosszabb lett, mint korábban (10-15 évvel ezelőtt) volt, köztük nem meglepő módon az átlagosnál valamivel magasabb arányú a munkanélküliek köre. Ennek ellenére Százhalombattán az ott élők szerint korlátozottak az elhelyezkedési lehetőségek, a nagymintás kutatásban megkérdezettek 13%-a gondolta úgy, hogy ha keresnie kellene, – a vizsgálat ideje alatt – akkor egyáltalán nem találna állást helyben. A 2012-es nagymintás és a 2014-es kismintás kutatás és vizsgálat során a többség (55%) viszont úgy érezte nehezen tudná megoldani az elhelyezkedést.

A foglalkoztatásra irányuló 500 fős kutatás során látható volt az is, hogy az akkor tanuló viszonyban lévők kimagasló arányban bizakodtak a helyben történő elhelyezkedésben. A kismintás vizsgálat (100 fő) során

a válaszadók ellenben sokkal erőteljesebben fogalmazták meg kételyeiket, dilemmáikat. A megkérdezettek közül 55 fő jelezte azt, hogy nem érez problémát, a város munkalehetőségei megfelelőek, de nem biztos, hogy hosszú távon biztosítani tudják az ott élők számára a munkalehetőséget/lehetőségeket.. 28 fő (akik egyben az ingázók csoportját is alkották) a város helyzetét felemásan ítélték meg. A munkalehetőségek körét korlátozottnak tartották, a helyi foglalkoztatókkal összefüggésben kissé szkeptikusak voltak, véleményük szerint a helyben élőket teljes körűen nem lesznek képesek foglalkoztatni. 17 fő nem adott értékelhető választ, melyből arra lehetett következtetni, nem kellőképpen bizakodóak a jövőt illetően. Az 500 fős foglalkoztatásra irányuló kutatás során a válaszadók/foglalkoztatottak 67%-a jelezte, hogy biztonságban érzi magát, egyáltalán nem tartja valószínűnek, hogy a következő egy évben elveszítheti az állását. A Százhalombattán dolgozók közül leginkább az önkormányzatnál, illetve önkormányzati tulajdonú vállalatoknál és a Finomítóban dolgozók érezték magukat a legnagyobb biztonságban; legkevésbé pedig az Erőmű dolgozói. A helyi kis- és középvállalkozásoknál dolgozók kilátásai a magyarországi átlagnak feleltek meg. A Finomító jövőjével kapcsolatos várakozások rövidebb távon rosszabbak, mint hosszabb távon (5–10 éves időintervallumot érve ez alatt). Rövid távon a válaszadók 41%-a szerint csökkenni fog a Finomítóban dolgozók száma, hosszabb távon ez az arány már csak 34%-ra redukálódhat.. A Finomítóban dolgozók optimistábbak a vállalat jövőjével összefüggésben, mint azok, akik máshol dolgoznak.

Az Erőműben a szűk többség a foglalkoztatottak számának csökkenését várja rövidebb távon és 45% hosszabb távon is erre számít. Az Erőmű jövőjével összefüggésben pesszimistábbak azok, akik jelenleg is ott dolgoznak, és nagyobb valószínűséggel jelentek meg ebben a csoportban azok is, akik szerint könnyen elképzelhető, hogy a következő években el-

veszíthetik az állásukat. Az ország gazdasági helyzete és a munkahelyhiány mellett a legtöbben a nyelvtudást és a megfelelő szakma hiányát okolják azért, hogy ők vagy a hozzájuk hasonló emberek nehézségekkel küzdenek a munkaerőpiacon; emellett jellemző még a pályakezdőknél a szakmai tapasztalat hiányának említése, az idősebbek esetében pedig az életkor.

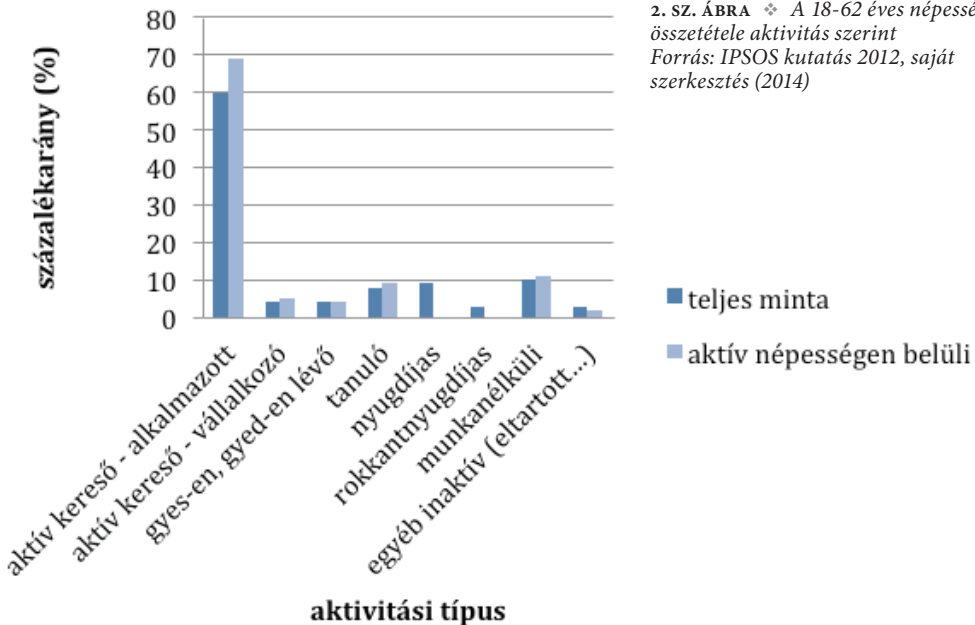
A kismintás vizsgálat (2014) során a vizsgált populáció a foglalkoztatottság vonatkozásában pesszimista volt. A megkérdezettek közül 25 fő nem bízott a helyi munkaerő-piaci szereplőkben. A Finomító jövőjével összefüggően pozitívabb képet vetítettek fel, ellentétben az Erőművel, ennek ellenére úgy gondolják, a város és lakossága e két iparvállalatra hosszú távon nem építhet. A többi városi szereplő (kulturális, szolgáltatási és oktatási intézmények) pozícióját stabilnak, viszont a foglalkoztatás szempontjából nem tartják jelentősnek. A 25 fő közül viszont 2 fő egyértelműen válaszolta azt, hogy a helyben foglalkoztatás ezekre a kulturális és oktatási városi szereplőkre nem építhető.

Foglalkoztatottsági helyzetkép

Az 500 fős foglalkoztatásra irányuló kutatás (2012) eredményeként elmondható, hogy a

18 és 62 év közötti, aktív korú lakosság 60%-a alkalmazottként, 4%-a vállalkozóként dolgozott és 4%-a volt ezidő alatt szülési szabadságon. A tanulók aránya 8%-ot, a nyugdíjasoké 9%-ot, a rokkantnyugdíjasoké 3%-ot tett ki. A munkanélküliség a kutatás ideje alatt az aktív korú népesség 10%-át érintette.

A kutatásban részt vettek 14%-a nem volt munkaerő-piaci szempontból aktívnek tekinthető: nyugdíjas vagy rokkantnyugdíjas; olyan gyesen, gyeden lévő, aki a közeljövőben nem kíván visszatérni a munkaerőpiacra, és olyan inaktív, aki nem tervez a jövőben munkát vállalni. Tehát az aktív népesség 69%-a alkalmazottként és 5%-a vállalkozóként dolgozott. Százhalombatta foglalkoztatottsági struktúrájában 1980 és 2011 között jelentős változás nem következett be, az azonban nyilvánvaló, hogy a munkanélküliek és az eltartottak száma az évtizedek során emelkedett. Az 500 fős foglalkoztatottságra irányuló kutatás és a 100 fős vizsgálat eredményei azt mutatták ez a számadat egyfelől az idős, gyenge munkaerő-piaci pozícióval rendelkezők csoportját, másfelől a még inaktívnek tekinthető 26 éves és az alatti korosztályt foglalta magába. A kismintás vizsgálatban a válaszadók közül 64 fő alkalmazotti, 65 fő vállalkozói státusban,

2. SZ. ÁBRA ✦ A 18-62 éves népesség összetétele aktivitás szerint
Forrás: IPSOS kutatás 2012, saját szerkesztés (2014)

31 fő pedig inaktív vagy eltartottként jelent meg. Ez utóbbi csoporthoz tartoztak a tanulók, nyugdíjasok, a tartós betegségben szenvedők és a munkahelyet keresők köre.

Az 500 fős foglalkoztatottságra irányuló kutatásban (2012) az aktív kereső alkalmazottak 61%-a, a teljes aktív korú városi népesség 37%-a dolgozott ekkor a városban, 19% és 18% járt a környékre és más, távolabbi településeire, illetve Budapestre; 2% pedig messzebb, az ország más területén talált munkát. Az ingázók aránya összességében az aktívak 39%-a volt, a teljes városi 18–62 éves népesség 23%-a. A településen kiemelkedő arányban dolgoztak – ekkor – a szakmunkás végzettségűek, különösen a 30–49 éves korosztályt képviselők, míg a diplomások, érettségizettek és a fiatalok az átlagosnál nagyobb valószínűséggel találtak munkahelyet Budapesten, valamint a Százhalombatta közvetlen környékén. A lakótelepen élők az átlagosnál kisebb, a Dunafüreden lakók az átlagosnál nagyobb valószínűséggel dolgoztak Százhalombattán. Ennek magyarázata talán abban rejlik, hogy a lakótelepen élők korábban elsősorban az Erőműben és a Finomítóban pozicionálták munkahelyeiket. A rendszerváltást követően, de még inkább az ezredforduló küszöbén a két iparvállalatnál történt leépítések a lakótelepen élő lakosokat érintette, ezért a munkahelyeiket fokozatosan a környék vagy Budapest külső területeire helyezték át, így a lakhely és a munkahely közötti távolság időben is járható volt. A vállalatok magasabb státusú lakosai az újváros részek lakosaivá váltak, de az ő esetükben is jellemzővé vált a városon kívüli munkahelyeken történő elhelyezkedés. A kismintás, 100 fős vizsgálat (2014) során 5 fő jelezte, hogy vállalkozóként tevékenykedik, helyben, alkalmazottként 16 fő dolgozott, illetve 12 fő az önkormányzatnál vagy az önkormányzat tulajdonában lévő szervezetnél, 16 fő a MOL-nál, 5 fő a Dunamenti Erőműnél és 10 fő az ipari parkban. Az 500 fős foglalkoztatottságra irányuló vizsgálat során láthatóvá vált, hogy a Százhalombattán

dolgozók legnagyobb részben helyi kis- és közép vállalkozásoknál alkalmazottként jelennek meg (37%); az egyik legnagyobb munkaadó a városi önkormányzat, intézményei és vállalatai a helyben foglalkoztatottak 21%-ának biztosított munkát. Hasonló arányban dolgoztak a MOL Százhalombattai Dunai Finomítónál is, ellentétben az Erőművel, ahol a helyben foglalkoztatottak közül csak 7%. A százhalombattai dolgozók 8%-ának munkahelye ezidőtájt az ipari parkban volt található.

A százhalombattai kis- és közép vállalkozások jellemzőbben biztosítottak munkát az alacsonyabb végzettségűeknek: a legfeljebb érettségizettek relatív többsége ezeken a munkahelyeken dolgoztak a vizsgált időszakban. A városban dolgozó diplomások nagyobb része az önkormányzatnál helyezkedett el, egynegyedük a finomítóban. A városban dolgozók között az ingázókhöz viszonyítva kiemelkedő arányban voltak jelen – mindkét vizsgálati időszakban – a gyári, üzemi fizikai munkát végzők, az oktatás területén dolgozók és a műszaki végzettségűek. Az ingázók között viszont nagyobb arányban volt található a kereskedelem, a vendéglátás területén dolgozó, a gépjárművezető és az állami alkalmazottak csoportja. A Dunai Finomító megtartó ereje mindig is nagyobb volt, mint az Erőműé. Százhalombatta aktív korú népességének 4%-a valaha dolgozott már a Finomítóban és az Erőműben egyaránt. 2014-ben a városi aktív korú lakosság 2%-a dolgozott az Erőműben, amely az 1980-as évek közepén még 13%-ot tett ki. Akik pedig korábban dolgoztak az Erőműben, azok legnagyobb részben (41%) máshol voltak alkalmazottak. Az 500 fős nagymintás kutatás ideje alatt (2012-ben) 19%-uk még mindig ott dolgozott, 15%-uk volt munkanélküli és 15%-uk nyugdíjba ment. A Finomítóban 2012. év első negyedében az aktív korú népességnek már csak 7%-a dolgozott, ezzel szemben az 1980-as években a helyben élő lakosság csaknem egynegyede, azaz 24%-a dolgozott ott. Azoknak, akik valaha a Finomítóban dolgoztak, ma 1/3%-uk

ma is ott dolgozik. Megközelítőleg 30-35% aki a két kutatás ideje alatt valahol máshol volt alkalmazott, 4% pedig vállalkozóként tevékenykedik, tevékenykedett. Ebből a mintából 11% munkanélküli, 23% nyugdíjas. Ez utóbbi csoport nagyobb részben az öregségi, kisebb részben rokkantnyugdíjas. A város vállalkozói rétegét 2012-ben és 2014-ben is az aktív korú népesség 4%-a, azaz aktív státuszúak 5%-a alkotta. *A mintába került nem foglalkoztatottak elemszáma túlságosan alacsony, ezért ezeknek a csoportoknak az összetételére csak nagyon óvatosan lehet következtetni.* A vállalkozók több mint fele (55%-a) – a vizsgálat ideje alatt – Százhalombattán végezte vállalkozói tevékenységét: legtöbbször valamilyen szolgáltatás területén (69%). A megkérdezett vállalkozók 94%-a állt korábban alkalmazásban; többségük Százhalombattán dolgozott mielőtt elkezdte volna önálló tevékenységét. A mintába került vállalkozók átlagosan 12 éve végzik vállalkozói tevékenységüket; mindössze három olyan vállalkozó került a mintába, aki 3 évnél nem régebben üzemelteti a cégét. Ez, és az a tény, hogy mindössze egy megkérdezett vállalkozó volt már munkanélküli, arra utal, hogy ha vannak is kényszervállalkozók a városban, őket nem sikerült a kutatás során megtalálni. A vállalkozók kimagasló többsége gondolta úgy, hogy ha nehezen is, de találna állást helyben – amennyiben erre kerül sor. Budapesten pedig szinte mindegyikük. Ingázási hajlandóságuk, rugalmasságuk is az átlag feletti, kivétel nélkül hajlandóak lett volna Budapestre is munkába járni, ha a helyzet ezt kívánná. A kismintás vizsgálatban (2004-ben) 5 fő jelezte vállalkozói státusát, mind az 5 válaszadó több mint 10 éve vállalkozó, telephelyük részben Százhalombattán, részben Budapest. Korábban mindannyian valamilyen állami munkahelyen dolgoztak, de nem helyben. A helyi szintű foglalkoztatást ellentmondásosnak tekintik, válaszaik elsősorban a két iparvállalat vonatkozásában voltak negatívnak, a helyben működő gazdasági egységeket pedig túl zárkózónak tekintették. Az

aktív korú népesség 4%-a, az aktív státuszúak 4%-a volt a kutatások időpontjában gyesen vagy gyeden. A gyesen, gyeden lévők többségükben alkalmazottként dolgoztak, mielőtt szülési szabadságra mentek (88%), a megkérdezettek 41%-a tud vagy szándékozik visszamenni a korábbi munkahelyére, 28%-nak pedig munkát kell keresnie. Alacsony hajlandóság mutatkozott a tekintetben, hogy otthon maradjanak-e vagy vállaljanak-e egy következő gyereket. A csoportban – nem meglepő módon – különösen magas arányban voltak jelen azok, akik Százhalombattán maradnának hosszabb távon. A gyesen, gyeden lévő, munkába visszatérni szándékozók optimisták az elhelyezkedésükkel kapcsolatban, a válaszadók 81%-a úgy gondolta Budapesten könnyen találna állást, de meglátásuk szerint Százhalombattán is van esélyük. A csoport tagjai a környék más településeire is hajlandóak lennének a jövőben ingázni, de Budapestre már nem szívesen menne a szülési szabadságon lévő nők 1/4-e. A tanulók csoportjába az aktív korú népesség 8%-a, az aktív státuszúak 9%-a tartozott. A vizsgált időszakokban a tanulók 1/3-a egyetemen, 1/10-e főiskolán tanul, de viszonylag magas arányban jelennek meg az érettségit adó intézményben és szakmunkásképzőben tanulók is. A mintába tartozók 31%-ának volt már korábban állása, 11%-uk jelenleg is dolgozik a tanulmányai mellett. A felsőoktatás intézményeibe járók 30%-a mérnöknek, 24%-a közgazdász, marketinges vagy pénzügyi területen tanult. A tanulók 94%-a úgy gondolja, hogy ha nehezen is, de találna állást Százhalombattán; és ebben a csoportban a legmagasabb azok aránya, akik úgy gondolják, hogy könnyen találnának (42%). Ennek megfelelően ők a környékbeli és budapesti álláslehetőségekkel kapcsolatban is optimisták. Az ingázási hajlandóságuk igen magas, kivétel nélkül mindegyikük hajlandó lenne mind a környék valamelyik településén, mind Budapesten munkát vállalni. Ez nem meglepő, hiszen náluk a legalacsonyabb azok aránya, akik helyben szeretnének állást találni,

sőt feltűnő, hogy 13% legszívesebben külföldre menne. A kismintás vizsgálat során az inaktív csoportjából (31 fő) 7 fő jelezte tanulói, hallgatói státusát. E csoportba tartozók közül mindannyian napi szinten jártak be ekkor Budapestre. A vizsgálatok ideje alatt úgy gondolták, ha végeznek, Budapestre maradnak, és egy idő után – megteremtve a feltételeket – elköltöznek Százhalombattáról. A jövőt most még nem tudják elképzelni a városban, 3 fő azonban nem vetette el azt a felvetést, hogy ha családalapításra vállalkoznak, akkor esetleg visszaköltöznek a városba. A munkalehetőségek körét zártnak tekintik, nem próbálkoznak a helyben történő elhelyezkedéssel.

A százhalombattai lakosság körében az aktív korú népesség 9%-a nyugdíjasként van jelen.

A mintába került 62 év alatti nyugdíjasok 75%-a öregségi nyugdíjas és 25%-a rokkantnyugdíjas. Kimagasló többségükben százhalombattai munkahelyekről mentek nyugdíjba, ami arra is utal, hogy korábban a helyben foglalkoztatottság aktívabb mutatókkal rendelkezett. A jelenlegi foglalkoztatottakhoz hasonló arányban dolgoztak a mostani 62 év alatti nyugdíjasok a Finomítóban (26%) és az Erőműben (8%). Legnagyobb arányban (42%) az önkormányzattól vagy önkormányzati tulajdonú vállalattól mentek nyugdíjba. A kismintás vizsgálat során 8 fő nyugdíjas és 2 fő rokkantnyugdíjas jelent meg, akik közül korábban 4 fő a finomítóban, a MOL-ban, 3 fő a Dunamenti Erőműben, 2 fő az önkormányzatnál és 1 fő egy budapesti nagyvállalattól ment nyugdíjba, illetve ezekről a helyekről rokkantosították.

Ingázói helyzetkép

A kutatás során láthatóvá vált, hogy a foglalkoztatottak 61%-a dolgozik helyben és 39%-a ingázik. Az ingázás a legtöbb munkavállaló számára kényszermegoldás: az ingázók 2/3-a szívesebben dolgozna helyben. A környéken más településen dolgozók szinte kivétel nél-

küli naponta (92%) vagy néhány naponta (6%) ingázott; átlagosan egy-egy munkanapon 22 km-t tettek meg és 54 percet töltenek utazással. A Budapestre dolgozók 84%-a naponta, 14%-a néhány naponta járt be a munkahelyére; átlagosan 36 km-t utaztak és egy és negyed órát töltenek utazással. Az utazással töltött idő alapján nem meglepő, hogy – bár a környék más településeiben dolgozók többsége is szívesebben dolgozna helyben – a Budapestre dolgozók elégedetlenebbek voltak a helyzetükkel. A nők számára valamivel nagyobb problémát jelent az ingázás; az átlagosnál jellemzőbb, hogy szívesebben dolgoznának helyben. A többi vizsgált társadalmi, demográfiai tényező nem befolyásolja azt, hogy az ingázók mennyire elégedettek a helyzetükkel. A közlekedési lehetőségekkel a legtöbb megkérdezett százhalombattai inkább elégedett mind a környékbeli települések, mind Budapest viszonylatában. Százhalombatta és a környező települések között 5-ös skálán átlagosan 3,9-re értékelték összességében a helyben lakók a közlekedési lehetőségeket; és a mindennapi tapasztalattal rendelkező ingázók is hasonlóképpen értékelik a helyzetet. A Százhalombatta és Budapest közötti utazási lehetőségeket még magasabban, átlagosan 4,1-re értékelték az emberek, de a Budapestre ingázók nem találják annyira pozitívnak, náluk 3,9-es átlagot ért el a közlekedés minősége. Az ingázási hajlandóság igen magas, az aktív korúak 94%-a hajlandóan mutatkozna a jövőben is, hogy a környéken más településre járjon dolgozni; ez az arány a munkanélküliek és a további állás nélküliek között 100%. Budapestre is hajlandóak lennének a legtöbben ingázni, de ez az arány már „csak” 84%, érdekes módon a munkanélküliek között pedig még kisebb, 67%. A környező településeken vállalt munka az átlagnál kevésbé lenne vonzó a diplomások és az Újtelepen élők számára. Budapestre nem szívesen mennének a gyesein, gyeden lévők és az Újtelepen lakók. Az a tény, hogy a megkérdezettek rossznak látják helyben az elhelyezkedési esélyeiket, nem

növeli az ingázási hajlandóságot, sőt az is egyértelműen látható, hogy akik saját benyomásuk szerint a jövőben könnyen találnának helyben állást, rugalmasabbak az ingázással kapcsolatban. Ez arra utal, hogy van egy szűk, pesszimista, elkeseredett réteg, amelynek tagjai már nem érzi úgy, hogy helyzete javulásáért tenni tudna. Ugyanerre utal az is, hogy a jelenleg munkanélküliek között jóval nagyobb arányban jelentek meg azok is, akik nem járnának Budapestre dolgozni, mint a jelenleg foglalkoztatottak között. Az ingázásra nem hajlandó elkeseredettnek tekinthető rétegben nagyobb arányban voltak találhatóak a nők, mint a férfiak (a gyesein, gyeden lévőköt figyelmen kívül hagyva is, hiszen ők érthető okból nem akarnak messzire elmenni munkába); jellemzőbb ez a 30–49 évesekre, mint a náluk fiatalabbakra vagy idősebbekre; az alacsony végzettségűekre, főleg a legfeljebb 8 általánost végzettek, valamint az Újtelepen lakókra.

Munkaerő-piaci szereplők (aktivitás és inaktivitás)

A kutatásban résztvevők között az aktív korúak 10%-a, a munkaerő-piaci szempontból aktívak 11%-a volt munkanélküli. A munkanélküliek 65%-a regisztrált munkanélküli, 35%-uk nem. A két vizsgálat ideje alatt a munkanélküliek több mint harmada fél évnél régebben veszítette el az állását; egy évnél régebben (tartósan) munkanélküli 41%-uk (a teljes minta 4%-a).

A városban élő aktív korúak 39%-a volt valaha munkanélküli; 22% egyszer és 17% többször is. A leghosszabb munkanélküli időszakuk átlagosan 10 és fél hónap volt. A munkanélküliség által valaha érintettek között valamivel nagyobb arányban található nők, mint férfiak, a férfiak viszont felülreprezentáltak az ismétlődően munkanélküliek között. Kiemelkedő arányban érintette még a munkanélküliség a jelenleg 30–49 éves korosztályt és az Óvárosban lakókat.

A nagymintás kutatás eredményei sze-

rint a városban állást keresők több mint fele (58%) a vizsgált időszakban munkanélküli volt, 23%-a tanuló és 18%-a gyesein, gyeden lévő vagy egyéb inaktív. A városban állást keresők között felülreprezentáltak a legalacsonyabb iskolai végzettségűek (legfeljebb 8 általánost végzettek); a szakmunkások a teljes népességnek megfelelő arányban vannak jelen; az érettségizetteknel és a diplomásoknál pedig az átlagosnál alacsonyabb valószínűsége van a munkanélküliségnek. Ennek a helyben állást kereső 12%-nak a 11%-a úgy gondolja, hogy valójában nincs esélye Százhalombattán elhelyezkedni, 70%-uk várakozásai szerint, ha nehezen is, de fog állást találni és 15% számít arra, hogy ez könnyen fog sikerülni. A bizakodók leginkább (akik feltehetően könnyen fognak helyben állást találni) a tanulók között találhatóak, a helyzetüket teljesen reménytelennek tartók pedig a munkanélküliek és a dolgozni szándékozó inaktív köréből kerülnek ki.

A 2012. évi kutatás és a 2014. évi kismintás vizsgálat alatt a munkanélküliség jobban érintette a nőket, mint a férfiakat.

További a munkanélküliség esélyét befolyásoló tényező az életkor. A városi munkanélküliség legjobban a 30–49 éveseket érinti. Az ennél idősebbekre az átlagosnál kevésbé jellemző a munkanélküliség, de ezt valószínűleg az is magyarázza, hogy a kutatás időszakában sokan ki tudtak „menekülni” kerkedvezményes nyugdíjjal a munkaerőpiacról. A legfeljebb 8 általánost végzettek az átlagnál nagyobb, a diplomások kisebb eséllyel munkanélküliek; a tartós munkanélküliség viszont inkább az érettségizetteknel kimagasló. A munkanélküliek körében területi szinten felülreprezentáltak a Lakótelepen, az Ófaluban és az Óvárosban élők. A foglalkoztatottak közül nem meglepő módon szintén a legalacsonyabb végzettségűek vannak rosszabb helyzetben, ez esetben az idősebbek is a hátrányosabb helyzetűek közé sorolhatók; ennek a két csoportnak a biztonságérzete elmarad a többiekétől, nagyobb esélyt látnak arra, hogy egy éven belül elveszítik az állásukat.

A munkaerő-piaci szempontból aktívak közel fele (46%) úgy gondolja, hogy bárhol keresne, legfeljebb csak nehézségek árán találna állást. Ebből a szempontból a nők és az idősebbek különösen rossz helyzetben vannak; ahogy emelkedik az életkor, úgy csökken az optimizmus az állástalálás lehetőségeivel kapcsolatban. Megjegyzendő, az iskolai végzettség nem meghatározó a helyzetértékelésben: a diplomások nem érzik biztosabbnak a helyüket a munkaerőpiacon, mint az alacsonyabb végzettségűek.

Leghátrányosabb helyzetűnek azt a 10%-os csoport definiálható, amelynek tagjai vagy tartósan munkanélküliek, vagy munkanélküliek, és úgy gondolják, hogy helyben nincs esélyük állást találni és máshol sem menne könnyen; akik, függetlenül a jelenlegi aktivitásuktól, úgy gondolják, hogy nem lenne esélyük sehol állást találni, vagy attól tartanak, hogy elveszíthetik a munkahelyüket és úgy gondolják, hogy helyben nem tudnának elhelyezkedni, és máshol sem könnyen. A csoportban közel azonos arányban találunk férfiakat és nőket és a különböző életkori csoportba tartozókat. Az átlagnál nagyobb valószínűséggel érettségizettek és kisebb valószínűséggel diplomások. Jellemzőbben laknak a Lakótelepen vagy Ófaluban, Óvárosban, mint a jobb helyzetben lévők.

Helyzetértékelés kutatások eredményeinek vonatkozásában

A 2012-ben végzett városi foglalkoztatottságra irányuló kutatás és a 2014 őszén végzett 100 fős vizsgálat eredményeit összevetve elmondható, hogy a munkalehetőségek tekintetében Százhalombattát mindkét kutatásban/vizsgálatban a megkérdezettek fele az országos átlagnál kedvezőbb helyzetűnek látta, 25–30% érezte ugyanolyannak a feltételeket a városban, mint máshol és a válaszadók kevesebb, mint 1/10-e szerint volt rosszabb a helyzet a városukban az átlagnál. A helyzet általános értékelése nem független a kérdezett helyzetétől; a jobb munkaerő-piaci helyzetben lévők nagyobb

valószínűséggel látták úgy, hogy a város az országos átlagnál jobb helyzetben van: az aktívak, illetve a már nem érintett nyugdíjasok kedvezőbben látták a város helyzetét, mint a munkaerőpiacon nehézségekkel küzdők; a diplomások, valamint a férfiak is kedvezőbbnek ítélték meg a helyzetet, mint az alacsonyabb végzettségűek és a nők.

A kérdezettek lakóhelye szerint is található különbség a helyzet értékelésében: a Lakótelepen élők az átlagnál valamivel alacsonyabb arányban érzik jobbnak a helyzetet az országos átlagnál; az Újtelepen élők pedig az átlagnál magasabb arányban gondolják úgy, hogy a város helyzete az átlagosnál rosszabb. A foglalkoztatottak többsége (67%) biztonságban érzi magát, egyáltalán nem tartja valószínűnek, hogy a következő egy-két évben elveszítheti az állását. És csak százhalombattai aktív réteg 1/5-e gondolta úgy, hogy munkája megszűnése könnyen elképzelhető, igaz, csak 2-2% tartja nagyon valószínűnek. A Százhalombattán dolgozók és az ingázók között nincs kimutatható különbség az ezzel kapcsolatos helyzetértékelésben. A különböző százhalombattai munkahelyeken dolgozók közül leginkább az önkormányzatnál, illetve önkormányzati tulajdonú vállalatnál és a Finomítóban dolgozók érzik biztonságban magukat, legkevésbé pedig az Erőműnél dolgozók. A helyi kis- és középvállalkozásoknál dolgozók vélelmezett kilátásai az átlagnak megfelelőek. A 2012-es és 2014-es kutatás és vizsgálat során a Százhalombattán lakó aktív korú foglalkoztatott népesség többsége (61%) dolgozott helyben, illetve amennyiben nem dolgozott, de szeretne elhelyezkedni, helyben szeretne munkát találni (az állást keresők 60%-a). A pillanatnyi állapottól függetlenül a megkérdezettek 15%-a úgy gondolta, hogy nem lenne esélye állást találni a városban, 64% viszont úgy **érzi**, nehezen tudna elhelyezkedni – tartósan – helyben. A város környékén, más településeken sem sokkal jobb a helyzet a megkérdezettek értékelése szerint: 10% úgy érzi, hogy nem tudna munkát találni

és 62% úgy, hogy nehezen. *Összességében 10% vélte úgy, hogy a környék más településén könnyebben kapna állást, mint Százhalombattán; a többség (57%) ugyanolyannak látta az elhelyezkedési esélyeket és 5% szerint a feltételek Százhalombattán jobbak, mint a környék más településein.*⁵

A megkérdezettek valamivel jobbnak látták az esélyeiket Budapesten, mint a környékbeli településeken, 5% utalt arra, hogy a fővárosban nem találna állást, 40% nehezen és 42% könnyen találna. Azok aránya, akik szerint Budapesten jobbak az elhelyezkedési esélyeik, mint Százhalombattán, 32%. Csak Budapesten van esélye elhelyezkedni – érzése szerint – 10%-nak. Ők elsősorban a 30–49 évesek és a jelenleg alkalmazottak közül kerültek ki.

A Dunai Finomító, mint foglalkoztató jövőjével kapcsolatos várakozások inkább kedvezőtleneknek voltak tekinthetőek, de rosszabbak rövidebb távon, mint a következő 5–10 évre: mindössze a megkérdezettek 14%-a várja azt, hogy a következő években több embert fog tudni foglalkoztatni, de hosszabb távon ez az arány már 23%; a foglalkoztatás visszaesését ezen a munkahelyen 41% várja rövidebb távon, de már csak a kérdezettek harmada hosszabb távon. Akik a vizsgálat ideje alatt a Finomítóban dolgoztak, optimistábban látták annak helyzetét: 50%-uk azt gondolja, hogy a közeljövőben ugyanennyi, 16%-uk, hogy több embert fog tudni foglalkoztatni; azok között, akik valaha ott dolgoztak, többségében pesszimisták, 55% gondolta úgy, hogy a közeljövőben kevesebb ember fog tudni ott dolgozni. Hasonló a helyzet a hosszabb távú várakozásoknál is, akik 2012 és 2014-ben ott dolgoztak, nagyobb valószínűséggel voltak optimisták a Finomító jövőjével kapcsolatban.

A Finomítóban dolgozók optimizmusát támasztotta alá az is, hogy 78%-uk egyáltalán

⁵ Az összeg nem adja ki a 100%-ot, mert az adatok nem tartalmazzák azokat, akik a kettő közül bármelyik kérdésre nem tudtak vagy nem akartak válaszolni.

nem tartja valószínűnek, hogy a következő egy-két évben elveszítheti az állását. Az Erőmű sorsáról kevésbé gondolkodtak optimistán a megkérdezettek, mint a Finomítóóról: a többség rövidebb távon a foglalkoztatottak számának csökkenését várja és hosszabb távon is csaknem 50%-os az így vélekedők aránya.

Az Erőmű jövőjével kapcsolatban azok a leginkább pesszimisták, akik jelenleg ott dolgoznak, őket követik azok, akik dolgoztak ott korábban, de még azok is, akiknek nincs tapasztalatuk, fele részben úgy gondolják, hogy az Erőmű a közeljövőben leépítésekre kényszerül. Hasonló a helyzet a hosszabb távú kilátásoknál is. (Itt szükséges megjegyezni, hogy a vizsgálatok órá az Erőmű teljes átalakítása miatt az ott dolgozók számáról pontos adatokat nem tudunk.)

Az Erőműben dolgozók az átlagnál jóval nagyobb arányban gondolták azt, hogy könnyen elképzelhető (45%) vagy nagyon valószínű (9%), hogy elveszítik az állásukat a következő évben. Helyzetük bizonytalanságát jelzi az is, hogy jellemzőbben gondolják azt, hogy nem találnának helyben másik állást, amennyiben elveszítenék az állásukat (25%). A legtöbben a gazdasági helyzetet, a munkahelyek hiányát okolják azért, mert ők vagy a hozzájuk hasonló helyzetű emberek nehézségekkel küzdenek a munkaerőpiacon: a kérdezettek egyharmada ilyen választ adott. Jellemző még a nyelvtudás hiánya és a nem megfelelő szakképzettség is az okok között (13–13%-os arányban jelennek meg), és az idősebb korosztály Százhalombattán is azzal a problémával küzd, hogy egy bizonyos kor felett már nehéz állást találni. A munkanélküliek elsősorban a szakmai tapasztalat hiányát és a kort emelték ki.

Összegzés

A város foglalkoztatási helyzetére ipari dominancia és energetikai, vegyipari ágazati függőség jellemző, amely kedvező szerkezetű munkaképes korúakkal és külső munkaerőtöbbséggel párosul. Mindez kiemelkedő

lakossági, városi és vállalkozói jövedelmeket eredményez, a jelentős vállalatkapcsolt szolgáltatások kedvező lehetőségein túl is. Ugyanakkor a fiatalok és a női munkaerő helyben történő foglalkoztatását erősíteni kell, mely során a városi szolgáltatási szektor pozícióit is javítani szükséges (pl. kereskedelem, pénzügyek, képzés). A nagyvállalatok mellett létrejött gazdasági egységek (Battai Ipari Park, különféle vállalkozások), oktatási és kulturális intézmények nem képesek a helyben élő aktív munkavállalókat foglalkoztatottá tenni. Jelenleg a foglalkoztatottak 61%-a dolgozik helyben, 39%-a ingázik. Az iparvállalatok további létszámleépítése során megjelenő munkanélküliek számára a helyben történő elhelyezkedés egyáltalán nem megoldott, ahogy ez a kutatás során is láthatóvá vált, a helyben élők vállalkozásainak 35%-a az iparvállalatokhoz köthető, tehát ebben az esetben még további felszabadult munkaerővel kell számolnia a városnak. A szociális támogatási rendszer már ezt sem lesz képes finanszírozni. A város foglalkoztatottsága, valamint a szociális támogatási rendszer fenntarthatósága egyértelműen még mindig a két nagyvállaltól és az önkormányzattól függ, viszont a város politikájának célszerű lenne újragondolni munkahelyeivel összefüggő városmegtartó szerepét. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Dunamenti Erőmű MET Csoportja – Társaságunkról. 2015. <http://www.dert.hu/hu/tarsasagunkrol>. Hozzáférés: 2015.07.20. 20:22
- A BATTÁ-INTECH Vállalkozói és Szolgáltató Központ a vállalkozók szolgálatában. (2014.06.30.) <http://www.bip.hu/bel.php?ssz=7>. Hozzáférés: 2015.05.14. 13:15
2011. évi Népszámlálás. 3. Területi adatok. 3.14. Pest megye. (2013). http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_14_2011.pdf. Hozzáférés: 2015.04.23. 18:55, 05.10.09:32,06.13. 23:2
- Százhalombatta Városfejlesztési Stratégiája 2009. <http://www.terport.hu/telepulesrendezes-fejleszt/fejlesztesi> Hozzáférés: 2015.05.20. Százhalombatta város turisztikai marketing stratégiája 2014 (Önkormányzati dokumentum). Százhalombattai Önkormányzat belső anyag
- LAKI ILDIKÓ (2010): *A szocialista iparvárosok különböző formái. Százhalombatta az iparvárosok sorában*. In Á. Varga L. (szerk.): *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv V*. A 2009. nov. 18–19-én megrendezett „Szocialista városok? Városok Magyarországon és a Kárpát-medencében” c. konferencia előadásai. Budapest, Budapest Főváros Levéltára. 199–210.
- LAKI ILDIKÓ (2008): *Százhalombatta a fenntarthatóság jegyében*. Városok az ipar szolgálatában. Budapest, Pallas Páholy Kulturális és Kiadói Kft.

LAKOS KATALIN
lakoskatalin@gmail.com
doktorjelölt (SZTE BTK)

Mikor élt a Buddha?

Kérdések és lehetséges válaszok

— *When Did Buddha Live? Questions and Possible Answers* —

Abstract There are three basic dating schemes for the determination of Buddha's historical dates: (1) "the long chronology", (2) the "corrected long chronology", and (3) the "short chronology". This article analyses the three traditional theories. Each of the theories has some persuasive arguments, yet each has serious problems. Which, if any, should we believe and how could one of them affirm any conclusion?

It was this dilemma that framed Heinz Bechert's symposium in Hedemünden near Göttingen between the 11th and the 18th of April, 1988. The only way to determine the dates of Buddha's life seems to be the examination of indirect evidences, the analysis of economic and cultural milieu in which Buddha's religious movement started and the consideration of the archaeological evidence. However, the available sources do not allow an exact reconstruction of the date of Buddha, because there is no convincing evidence whatsoever of reliable chronological information preserved in India before Alexander's campaign. Therefore the dating of the historical Buddha is still an open question.

Keywords Buddha, biography, chronology

DOI 10.14232/belv.2015.4.8   <http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Lakos Katalin (2015): Mikor élt a Buddha? Kérdések és lehetséges válaszok. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 111–122. pp

ISSN 1419-0222 (print)   ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

A Buddha-datálás fontossága, a kérdés aktualitása

Sákjamuni Buddha halálának, vagyis maháparinirvánájának¹ pontos dátuma a korai indiai történelem kulcsfontosságú dátuma, amely hosszú időn keresztül a legkorábbi, többé-kevésbé pontosan rögzített kronológiai adatnak számított az ókori indiai kronológiában.

Buddha életének pontos datálása nagy jelentőséggel bír többek között olyan nagy jelentőségű ókori indiai királyok, mint a *magadhai Bimbiszára*, a *kószalai Praszénadszit* uralkodási dátumának meghatározásában, *Mahávíra* datálásában, a *dzsainizmus* korai történetének megrajzolásában, a *bráhmaizmus* korai történetében, valamint a korábbi indiai filozófiai iskolák és irányzatok, beleértve az *upanisadok* felfogásának megértésében.

Buddha datálásával kapcsolatban sokáig egyetértés mutatkozott a kutatók körében. A legelfogadottabb álláspont szerint – ami a 19. századtól egészen napjainkig megtalálható a nyugati és a délkelet-ázsiai szakértők írásaiban – Buddha i. e. 480 körül halt meg. Ez a kronológiai számítás azon a buddhista hagyományon alapul, amely részben a ceyloni szerzők által az i. u. 4. és 6. században *Ceylon* szigetén (ma: *Srí Lankán*) szerkesztett páli krónikákat, részben pedig a *Buddhaghósa* által az i. u. 5. században szerkesztett *Szamantapászádikát* veszi alapul. Ugyanakkor ugyanezen forrásokra hivatkozva a ceyloni, valamint a délkelet-ázsiai *théraváda* buddhisták azt állítják, hogy Buddha fizikai halála nem i. e. 480 körül, hanem i. e. 544/543-ban következett be. Ez az eredeti, ún. „nem javított hosszú” vagy más néven „déli buddhista kronológia”, amely ma is használatos valamennyi *théraváda* közösségben *Dél- és Délkelet-Ázsiában*, míg az i. e. 480-nal kezdődő az ún. „javított ceyloni hosszú” kronológia.

¹ „Végső, nagy kialakítás” egyben Buddha fizikai halála.

Kutatástörténeti áttekintés

Az európai buddhista kutatás kezdeti szakaszában, a 19. század elején a kutatók a nem „javított hosszú kronológiát” használták egészen 1837-ig, a *Mahávansza* angol nyelvű fordításának megjelenéséig.² Turnour munkája bevezetőjében többek között arra hívja fel a figyelmet, hogy 60 éves eltérés van *Csandragupta Maurja* uralkodási éveit illetően, a ceyloni hagyományban és a görög forrásokban megőrzött datálás között. Tehát arra a megállapításra jutott, hogy *Csandragupta* és *Asóka* király uralkodási éve hibásan szerepelnek a ceyloni krónikában, a krónika ugyanis túl koraira helyezte a királyok uralkodási éveit. Ugyanakkor elfogadta azt a kronológiai adatot, mely szerint 168 év telt el Buddha halála és *Csandragupta* trónra lépése és 218 év telt el Buddha halála és *Asóka* megkoronázása között. Turnour ezzel megalkotta az ún. „javított hosszú kronológiát”.³ *Asóka* datálását aztán alátámasztotta a megfejtett *Asóka-rendelet*⁴ és a rendeleten említett kortárs görög uralkodók beazonosítása.

Bühler 1877-ben fogalmazta meg téziséit.⁵ Vitatott olvasata szerint *Asóka* a több nyelven is fennmaradt ún. első kis sziklarendeletében⁶ megadta a Buddha halála és a saját megkoronázása között eltelt időt, ami megerősíti a Buddha-datálással kapcsolatos ún. „javított hosszú kronológiát”. Ezzel egy, a mai napig is tartó, ellentmondásokkal teli tudományos vita vette kezdetét.

Már a 19. században felmerültek olyan javaslatok, amelyek Buddha halálát jóval ké-

² TURNOUR 1837.

³ TURNOUR 1837. 48–50.

⁴ *Asóka* XIII. sziklarendeletéről van szó.

⁵ BÜHLER 1877. 149–160.

⁶ Pontosan az I. kis sziklarendeletéről (Minor Rock Edict I.=MRE I.) van szó. Mivel a rúpnáthi (Közép-India) maradt fenn a legjobb állapotban, ezért szokás ezt rúpnáthi rendeletnek is nevezni, de mindenképpen ezt a verziót szokták alapul venni a fordítások során.

sőbbre helyezték. Ezeknek az elméleteknek a hatására a Buddha-datálás körüli tudományos vita a 19. század utolsó három évében és a 20. század első három évtizedében megélenkült. Speyer többek között az ún. „hosszú kronológiával” kapcsolatos hiba eredetére hívja fel a figyelmet,⁷ míg Hultsch már egyenesen cáfolja a „hosszú kronológiát” 1913-ban megjelent tanulmányában.⁸

A 20. század harmincas éveitől kezdve a Buddha-datálással kapcsolatos viták egy időre nyugvópontra jutottak. 1946-ban a tudományos vita újra erőre kapott és az ezt követő évek legfontosabb munkái elsősorban ceyloni kutatók körében születnek. Mendis elutasítja mind a „nem javított hosszú”, mind pedig a „javított ceyloni hosszú kronológiát” és helyette az i. e. 365 körüli időpontot javasolja Buddha halálának.⁹ Barua 1947-ben megjelent összefoglaló tanulmányában pedig az ún. „javított hosszú kronológia” mellett érvel.¹⁰

Ezt követően, kevés kivétel mellett, mindenütt, a Nyugaton és a Délkelet-Ázsiában megjelent, az indiai történelemmel kapcsolatos modern kézikönyvekben, világtörténeti lexikonokban, vallási témájú munkákban is ezzel az ún. „javított hosszú kronológiával” találkozhatunk. Úgy tűnt tehát, hogy az indiai történelemben Buddha kora viszonylag pontosan meghatározott dátumhoz köthető korszak. Persze továbbra is voltak olyan jelentős kutatók, akik inkább az ún. „nem javított hosszú kronológia” mellett érveltek. Ezek közé tartozott többek között Vincent A. Smith.¹¹

Ennek ellenére egyre inkább úgy tűnt, hogy a Buddha korára és az ezzel szorosan összefüggő korai indiai történelmi kronológiára vonatkozó „communis opinio” nem tartható fenn. Ebben közrejátszhatott az is,

hogy a buddhista hagyomány fontos részét képező, korai szanszkrit nyelvű buddhista munkák, amelyek a *théraváda* forrásoktól eltérő kronológiai hagyományt örökítettek meg, hangsúlyosabban kerültek be a kutatásba. Ezek a munkák az ún. „rövid kronológiát” használják, amely szerint Buddha halála és Asóka megkoronázása között mindössze csak 100 év telt el. Amint láthatjuk, a két hosszú kronológia leginkább a *théraváda* hagyománnyal, míg a rövid kronológia részben a *szarvástiváda* és a *mahájána* hagyománnyal mutat összefüggést.

A Buddha-datálás kérdésében kulcsfontosságú szerepe lehet annak, hogy Asóka megkoronázására pontosan mikor került sor. Számos buddhista forrás ugyanis azt adja meg, hogy Asókat Buddha halála után hány évvel koronázták meg. Ennek megfelelően tehát, míg a rövid kronológiával fémjelzett buddhista hagyomány, a szanszkrit nyelvű buddhista források és ezek kínai és tibeti nyelvű forrásai Buddha halálát 100 évvel Asóka királlyá koronázása elé helyezik, addig az ún. „hosszú kronológiát” képviselő, elsősorban páli nyelvű buddhista források 218 évvel számolnak. Amint látjuk, az eltérés több, mint 100 év a két buddhista hagyomány között.

A hedemündeni konferencia a Buddha datálásáról

1982-ben jelent meg Bechert nevezetes tanulmánya, amelyben a szerző nyomós bizonyítékkal és hathatós érveléssel a rövid kronológia mellett tört lándzsát.¹² Az ezt követő döntő fontosságú esemény az 1988. április 11–18-a között a göttingeni egyetem rendezésében, a Göttingen melletti Hedemündenben sorra került szimpózium volt a kor legkiválóbb szakembereinek a részvételével. A szimpózium címe, „A történeti Buddha dátuma és meghatározásának fontossága az indiai histográfia és a világtörténet számára” önmagában is so-

12 BECHERT 1982. 29–36.

⁷ SPEYER 1899. (1992.) 422–426.

⁸ HULTSCH 1913. (1992.) 430–444.

⁹ MENDIS 1947. (1992.) 445–460.

¹⁰ BARUA 1947. (1992.) 461–467.

¹¹ A szerző többek között a több kiadást megért *The Early History of India* című nagy hatású munka szerzője.

katmondó. Az ott elhangzott előadásokból egy háromrészes konferenciakötet is készült,¹³ és a következő években számos publikáció látott napvilágot Európában, Indiában, Japánban és az Amerikai Egyesült Államokban ugyanebben a témában.

Az első kötet elején olvashatjuk *Bechert* angol nyelvű bevezetőjét, amelyben a szerző felvázolja a problémát, valamint a szimpóziumon elért eredményeket.¹⁴ A harmadik kötetben pedig egy német nyelvű összefoglalót nyújt a Buddha-datálás állásáról nyolc évvel a szimpózium eltelte után.¹⁵

A konferencia fő témája elsősorban a Buddha-datálás kérdése és problémája volt, kronológiai és történeti értelemben egyaránt. Az előadások egyik kulcsfontosságú kérdése az volt, hogy maga a buddhista hagyomány hogyan és miként kezelte a *nirvána* dátumát, valamint *Buddha* életének más, fontos eseményeit, így születését, megvilágosodását és tanító tevékenységének állomásait.

A három konferenciakötetben az egyes részekhez írt részletes bevezető mellett összesen mintegy ötven tanulmány található, amelyek különböző témakörök szerint lettek elosztva.¹⁶

¹³ BECHERT 1991–1992–1997.

¹⁴ BECHERT 1991. 1–21.

¹⁵ BECHERT 1997. 1–13.

¹⁶ A kötet első és második részében a tanulmányok az alábbi nagy témakörök szerint lettek felosztva: I. Kutatástörténet; II. Buddha-datálása az indiai kultúrtörténetben; III. Az indiai hagyomány szerinti Buddha-kronológia kiértékelése; IV. A théraváda kronológia elterjedése és az ezzel kapcsolatos összefüggések; V. A későbbi indiai és tibeti buddhista hagyomány; VI. A közép-ázsiai hagyomány; VII. A kelet-ázsiai hagyomány; VIII. A „tengelykor” elmélet és Buddha datálása. Az egyes szekciók között természetesen elkerülhetetlen az átfedés, így a tanulmányok és a cikkek saját belátás szerint beleilleszthetők egyik vagy másik szekcióba. A második és a harmadik kötetben számos, a kutatástörténet szempontjából fontos, korábban megjelent tanulmány újryomatát is megtaláljuk. A harmadik kötetben pedig *Bechert* igen hasznos, válogatott, másodlagos forrásokat tartalmazó bibliográfiája is olvasható, amely az 1995-ig a Buddha-datálással, a Buddha-kronológiával és a

A kötet számos cikke foglalkozik a legszigorúbb értelemben vett kronológiával és történelemmel, de vannak olyan tanulmányok is, amelyek különféle indiai (buddhista és nem buddhista, például puránikus), kelet-ázsiai (kínai, vietnami, koreai és japán), valamint közép-ázsiai (tokhár, ujgur, iráni, tibeti és mongol) eredetű munkák szemszögéből közelítik meg a témát. Megint más tanulmányok a nyelvtörténet felől közelítenek a Buddha-datálás problémájához, néhány tanulmányban pedig a korai indiai kultúrtörténeti fejlődésből levonható tanúságokról olvashatunk, amelyek mérvadóak lehetnek *Buddha* korára nézve. Voltak olyan kutatók, akik a *Buddha* és az *Asóka* között eltelt időszakban végbement releváns filozófiai fejlődés lehetséges időintervallumát vizsgálták. Nem utolsósorban pedig külön kiemelném a régészeti és a kultúrtörténeti megfigyeléseket, valamint a nem buddhista, elsősorban a görög források elemzésének eredményeit.

A szimpóziumon résztvevő valamennyi, a témával foglalkozó kutató számára világos volt, hogy a Buddha-datálás problémáját nem lehet lezárni, és az előadások és viták során egyértelművé vált az is, hogy a kutatók nem fognak és nem tudnak egy konkrét időpontban megállapodni.

Wojtilla Gyula megfogalmazásában „A konferencia remélt célja, tudniillik hogy megkérdőjelezhetetlen bizonyítékot találjanak *Buddha* pontos datálására, nem valósult meg; egyetlen módszer, egyetlen bizonyíték sem bizonyult teljesen meggyőzőnek”.¹⁷

A nyugati kutatásban évszázadokon keresztül elfogadott és érvényben lévő ún. javított „hosszú kronológiának” mindössze két képviselője akadt: *Yamazaki*, valamint *Narain*. A számos indiai kutató körében néha még a mai napig is, néhány nyugati indológus körében pedig egészen az 1930-as évekig használt és

történeti Buddha kérdésével kapcsolatban megjelent bibliográfiák listája.

¹⁷ WOJTILLA 2014. 13.

érvényben lévő ún. „nem javított hosszú kronológiának” viszont nem akadt képviselője a szimpóziumon.

Ugyanakkor megfigyelhető volt egy erőteljes súlyponteltolódás a Buddha-datálásban. Egyetértés mutatkozott a kutatók körében – Yamazaki és Narain kivételével – annak kapcsán, hogy Buddha halálát i. e. 480-nál későbbre kell tenni, az i. e. 420 és i. e. 350 közötti időszakra.

A megoldási javaslatok közül ki kell emelnünk Gombrich tanulmányát.¹⁸ A szerző a buddhista tanítóknak a *Dípavanszában*, a ceyloni buddhista egyháztörténetben ránk maradt évszámait, *Upálitól* kezdve egészen *Mahindáig*, újraértelmezve Buddha életét a széles körben elfogadott dátumoknál kerekén 80 évvel későbbre teszi. Gombrich kifejti, hogy részben egyetért *Bechert* azon véleményével, mely szerint a *Dípavanszában* lévő információ arra vonatkozólag, hogy *Asóka* megkoronázására Buddha halála után 218 évvel került sor – amelyet később a *théraváda* források, továbbá számos nyugati kutató is elfogadott és vallott – túl hosszú és idejétmúlt. Ugyanakkor óvatossá és szkeptikus azzal kapcsolatban, hogy erre Buddha halála utána 100 évvel került volna sor. A szerző a második buddhista zsinatot 60 évvel Buddha halála után, i. e. 345-re datálja. Az időpont véleménye szerint azért is helyesnek látszik, mert a *Maurja* birodalomra sehol nem történik utalás a *Vinaja-Pitakában* és a négy *Nikájában* sem. Az *Asóka* megkoronozása és a harmadik zsinat között eltelt 18 évet pedig pontos adatnak véli. Gombrich véleménye szerint Buddha 136 évvel *Asóka* megkoronázása előtt halt meg, vagyis i. e. 404-ben. Ha a hibalehetőségekkel is számolunk, akkor azt mondhatjuk biztosan, hogy Buddha i. e. 411 és 399 között halt meg.¹⁹

Eggermont a Buddha halálával kapcsolatos legkésőbbi dátumot javasolta. Szerinte Buddha *Asóka* király megkoronázása után 28

évvel, tehát i. e. 261-ben halt meg.²⁰ Elmélete azonban nem talált támogatásra.

Vezető japán buddhológusok már korábban is az i. e. 390 és 368 közötti időintervallumot képviselték és tartották elfogadhatónak. A szimpózium egyetlen japán képviselője kivételével senki sem tett konkrét és pontos javaslatot Buddha halálára a fent említett időintervallumon belül. A kivétel *Nakamura* volt, aki Buddha halálát az *Asóka* megkoronázása előtti 116. évre tette.²¹ A szintén japán *Hirakawa* mélyreható tanulmányában elsősorban a buddhizmus Indián belüli földrajzi elterjedését, valamint a buddhista *szangha* Buddha halála és *Asóka* uralkodása közötti fejlődését elemezte, és arra a következtetésre jutott, hogy az elmélet, mely szerint Buddha halála *Asóka* előtt 100 évvel következett be, elfogadott a buddhisták körében Indiában, és a *szangha* fejlődését vizsgálva is erre az eredményre jutunk. A szerző meg van győződve arról, hogy a buddhista egyházon belüli fejlődés, amely Buddha halála és *Asóka* megkoronázása között zajlott le, egy évszázad alatt végbemehetett. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a kronológiai adatok pusztán évszázadban történő megadása nagyon is jellemző volt a buddhista szövegekben. Jelen esetben az egy évszázad nem pontosan egy évszázadot jelent, hanem sokkal inkább azt, hogy az esemény óta egy évszázad telt el.²²

A rövid kronológiát igazoló tényezők, érvelések és bizonyítékok

A Buddha halálára vonatkozó, kb. i. e. 420 és i. e. 350 közötti időintervallum mellett elsősorban a régészeti és a kultúrtörténeti megfigyelésekből nyert közvetett bizonyítékokkal lehet érvelni. *Härtel* véleménye szerint a régészeti ásatások nem támasztják alá, hogy valamennyi olyan város, amelyben Buddha a

²⁰ EGGERMONT 1991. 237–251.

²¹ NAKAMURA 1991. 296–299.

²² HIRAKAWA 1991. 252–295.

¹⁸ GOMBRICH 1992. 237–259.

¹⁹ GOMBRICH 1992. 240–253.

hagyomány szerint élt, vagy amelyet meglátogatott, már az i. e. 6. században létezett. A szerző szilárd meggyőződése, hogy az északi fekete fényezett kerámiát²³ későbbre kell datálni, vagyis az i. e. 5. század jelölhető meg mint terminus ad quem. Ennek megfelelően a Buddha-datálással kapcsolatos i. e. 5–4. század valószínűbbnek látszik.²⁴ Hasonló véleményen van Erdős is, aki szerint a modern kori régészeti vizsgálatok sokkal inkább megegyeznek a mostanában a kutatók körében javasolt és elfogadott ún. „rövid kronológiával” (kb. i. e. 358–378), amely szinte valamennyi régészeti feltételezéssel is sokkal inkább összeegyeztethető, mint a hagyományos ún. „hosszú kronológia”.²⁵ Ezen az állásponton van Sarao is, aki a Buddha-kori városok régészeti emlékeit elemelve kifejti, hogy a legtöbb kutató ma az i. e. 400 körüli időpontot fogadja el, de hozzáteszi, hogy a Buddha-datálással kapcsolatos viták nem zárultak le teljesen.²⁶

Természetesen nem mindenki ért egyet ezzel a régészeti állásfoglalással. Az indiai Krishna Deva szerint valamennyi korai buddhista város alsóbb rétegeiben találtak ugyan északi fekete fényezett kerámiát, ám ennek megjelenése szerinte az i. e. 6. századra tehető, ennél fogva nem zárható ki az ún. „javított hosszú kronológia”.²⁷ Az északi fekete fényezett kerámia i. e. 6. századra történő datálását vallja Sinha is, aki szerint ilyen kerámiatípust nagy számban és jó minőségben számos a Maurják előttről származó városban találtak.²⁸

²³ NBPW (Northern Black Polished Ware). Fényes fekete színű, Észak- és Közép-India vaskori civilizációjára jellemző áru, többnyire korongolt tálak, csészék, edények. Jellemzően a Gangesz-völgyi városi civilizációval hozzák összefüggésbe. Az északi fekete fényezett kerámiával fémjelzett indiai kultúra ideje nagyjából két nagyobb szakaszra bontható: az i. e. 500–300 és az i. e. 300–100-ig terjedő időszakokra.

²⁴ HÁRTEL 1991. 61–89.

²⁵ ERDÖSY 1995. 99–122.

²⁶ SARAO 2010. 6–16.

²⁷ DEVA 2003. 1–7.

²⁸ SINHA 2003. 79–95.

Kulke tanulmányában – Ghoshra hivatkozva – azt írja, hogy az i. e. 5. századi városok, városi elemek megjelenése a Gangesz-völgyben nem utal olyan nagyfokú és kiemelkedő városiasodásra, mint amilyenek azt sokáig a korai buddhista források tanulmányozása alapján feltételezték. A városi fejlődésben olyan meghatározó tényezők, mint a várostervezés, a városok megerősítése, a monumentális építkezés és a téglá használata nem volt jelen a Gangesz-völgyben az i. e. 4. század előtt. Az észak-indiai korai várostörténetre utaló régészeti anyag sokkal inkább az ún. „rövid kronológiát” támasztja alá.²⁹ Kulke elméletével szemben Sinha azonban azt veti fel, hogy az égetett téglából és kőből készült nagyszabású épületek hiánya nem utal feltétlenül az i. e. 3. század előtti monumentális építkezések hiányára is. Az épületek ugyanis valószínűleg agyagtéglából épültek, amit fából készült részek egészítettek ki, ezeknek viszont romlandó természetüknél fogva vagy nem maradt nyomuk, vagy emberi rongálásnak estek áldozatul, vagy érintetlenül és észrevétlenül maradtak a régészek szeme előtt, ami elsősorban annak köszönhető, hogy a térségben sok helyen még mindig nem végezték el a szükséges teljes körű régészeti ásásokat.³⁰

Kultúrtörténeti szempontból fontos von Simson állásfoglalása, aki tanulmányában arra figyelmeztet, hogy Buddha életének pontos datálása helyett érdemesebb lenne magára a buddhizmusra koncentrálni. Véleménye szerint a jól kiépített, szervezettel rendelkező buddhizmus kialakulásának feltétele egyrészt az elegendő élelmiszertöbblet volt, amelyet a vaseszközök alkalmazásával végrehajtott erdőirtások tettek lehetővé, másrészt a kereskedőkből, orvosokból és jómódú társadalmi elemekből álló városi központok jelenléte.³¹

²⁹ KULKE 1991. 100–107.

³⁰ SINHA 2003. 79–95.

³¹ Ezt az álláspontot képviselte korábban Ram Sharan Sharma, most is elfogadja Romila Thapar, és vitatja Richard Gombrich.

Hogy ezek a feltételek pontosan mikor váltak adottá, arra csak az újabb és folyamatos régészeti ásatások eredményei segítségével lehet választ adni. Von Simson szerint *Buddha* halálának pontos datálása ugyan nem lehetséges, a legvalószínűbbnek ugyanakkor egy későbbi időpont látszik.³²

A nem buddhista, elsősorban görög forrásokból kiszűrhető, *Buddha*-datálásra utaló adatok elemzésével foglalkozó kutatók közül elsősorban *Halbfass* tanulmányát kell kiemelni. A szerző *Megaszthenész Indika* című munkájával, pontosabban annak *Sztrabónnál* fennmaradt részeivel foglalkozik. Az elemzés középpontjában elsősorban a *Megaszthenész*nél szereplő *sarmanes* (szkt. *sramana*) kifejezés áll. *Halbfass* arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ebben a kifejezésben nincsen semmiféle, konkrétan a buddhizmusra utaló tartalom. Valószínűbb, hogy általános értelemben utal a világról lemondókra. *Halbfass* véleménye helytálló, amit *Karttunen* is alátámaszt megfigyelésével, mely szerint *Asóka* görög nyelvű feliratainak a szó *sramenai* alakban ismert, s ez a szanszkrit *sramanával* együtt általában vándor szerzeteseket és ezek különböző csoportjait jelenti.³³ A probléma tehát abból fakad, hogy egyértelműen megfogalmazott, konkrétan *Buddhára* vagy a buddhizmusra történő utalás nem található *Megaszthenész*nél, illetve a *Sztrabónnál* fennmaradt töredékekben, de a többi *Nagy Sándor*-történetírónál sem.³⁴ *Megaszthenész* tehát nyilvánvalóan hallgat *Buddháról* és a buddhizmusról annak ellenére, hogy az általa szerkesztett beszámoló szerint ő maga személyesen is járt *Pátaliputrában*, amely a buddhista források tanúsága szerint közismert volt buddhista jellegéről és emlékhelyeiről. Felvetődik tehát a kérdés, miként lehetséges az, hogy

Megaszthenész, miután járt *Pátaliputrában*, semmit nem hallott *Buddha* életéről és tanításáról? Egyes vélemények szerint *Asóka* kora előtt a buddhisták még nem játszottak olyan fontos szerepet, így *Megaszthenész* sem tett róluk külön említést.³⁵ Ez a felfogás azonban vitatható, mivel a buddhizmus egy élő, fejlődő és egyre inkább terjeszkedő vallás volt és élvezte az egyes uralkodók támogatását a szóban forgó két évszázadban India e részén. Felmerül ugyanakkor az a lehetőség is, hogy *Megaszthenész* hallott ugyan *Buddháról* és a buddhizmusról, de annyira jelentéktelennek tűnt számára, hogy nem említette művében. Jóllehet a mű töredékes volta miatt nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy nem tett említést a buddhizmusról, az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a ránk maradt szövegben nincs buddhizmusra vonatkozó utalás. *Halbfass* érveléséből az derül ki, hogy egyik hipotézis sem teszi lehetővé egy pontos kronológia felállítását, a vallás alapítójának későbbi évszázadra történő helyezéséhez pedig még több, mérvado bizonyítékra lenne szükség. *Halbfass* ugyanakkor azt feltételezi, hogy a buddhizmus *Megaszthenész* korában még nem rendelkezett mintegy két évszázados múlttal, ennél fogva az i. e. 4. század végén még nem is produkálhatott markáns emlékműveket, hiszen új és fiatal vallás lévén hatása még nem volt látható, érzékelhető és értelmezhető, amikor a görög követ meglátogatta *Pátaliputrát* kb. i. e. 300-ban.³⁶ A *sarmanes/sramana* kifejezéssel számos kutató foglalkozott. Az indiai *Sinha* szerint a kifejezés magába foglalta a buddhistákat is, tehát összefoglaló elnevezése a heterodox vallásúaknak: *dzsaináknak*, *buddhistáknak*. A *bráhmanák* és a *sramanák* voltak a két meghatározó és fontos vallási szekta a korban. Ennek megfelelően *Megaszthenész* is e két csoportját különítette el a filozófusoknak.³⁷

A három konferenciakötetben vannak

³² VON SIMSON 1991. 90–99.

³³ KARTTUNEN 1997. 57–58.

³⁴ Az első, egyértelműen *Buddhára* utaló nyugati forrás az i. u. 150–215-ben Alexandriai Kelemen munkájában olvasható, aki ugyanakkor egyértelműen *Megaszthenész* munkájára hivatkozik.

³⁵ DIHLE 1984. 89–97.

³⁶ HALBFASS 1991. 197–208.

³⁷ SINHA 2003. 79–95.

olyan tanulmányok is, amelyeknek szerzői az idő elteltével, a kutatás előrehaladtával, az újabb eredmények és adatok birtokában megváltoztatták korábban vallott nézeteiket. Ilyen kutató *Bareau*, aki korábban a „javított hosszú kronológia” szószólója volt, a kötetben szereplő tanulmányában azonban már egyenesen elutasítja mind a „nem javított”, mind pedig a „javított hosszú kronológiát”, mert ezek, véleménye szerint, nem egyeztethetők össze a modern régészeti adatokkal és bizonyítékokkal. Ennek megfelelően *Buddha* halálát i. e. 400 körülre teszi, a terminus ante quem pedig i. e. 380-ra.³⁸

Fontos *von Stietencron* elmélete, aki a *Puránákban* lévő kronológiai adatokból kiindulva próbálta meghatározni azt, hogy mikor élt *Buddha*.³⁹ Megítélése szerint két lehetséges módja van a számításnak, attól függően, hogy hány évig uralkodtak a *Nandák*, ugyanis ez az időszak eltérő hosszúságú a puránikus hagyományban. Az első számítás alapján i. e. 487/486-at kapunk, amely megfelel az ún. „javított ceyloni kronológiának”. A második számítás alapján pedig i. e. 547/546-at, amely körülbelül megfelel az ún. „nem javított ceyloni kronológiának”. *Von Stietencron* megjegyzi, hogy ezekből a számításokból a pontos dátumot megállapítani nem lehet, ugyanakkor feltételezi, hogy a puránai kronológia már létezett azelőtt, hogy az *Asóka* által küldött első buddhista követek megérkeztek volna *Ceylonra*. Arra is felhívja a figyelmet, hogy noha elképzelhető, hogy a közvetlenül a *Maurják* előtti királyok uralkodási évei pontosan meghatározhatók, de minden, ennél korábbi időszakra vonatkozó évszám túlnyomórészt csak feltételezés.

Az ún. CFrövid kronológia” igazolására gyakran a *Dípavanszában* lévő két szöveghelyet hozzák fel bizonyítékként.⁴⁰ Ezek a szöveghelyeken, számos kutató érvelése szerint,

egyértelmű utalást találunk a „rövid kronológiára”, míg az összes többi hely a „hosszú kronológia” számításait látszik megerősíteni.⁴¹ *Rhys Davids* 1877-ben publikálta először a *Buddha*-datálással kapcsolatos nézetét. Tanulmányában a *Dípavanszában* lévő kronológiai adatokat kritikusan értékelve *Buddha* halálát i. e. 400 és 423 közöttre helyezi: a legvalószínűbb időpontnak az i. e. 412-t sejtí.⁴² A feltételezés tehát, hogy a *Dípavanszában* lévő adatok alapján pontosan datálhatjuk *Buddha* halálát, nem új. *Bechert* ezzel kapcsolatban kifejti, hogy később maga *Rhys Davids* is megjegyzi, hogy az általa korábban publikált számításával nem sikerült megállapítania *Buddha* halálának pontos idejét. *Bechert* hozzáteszi azt is, hogy *Rhys Davids* egyetlen későbbi cikkében sem talált utalást az általa 1877-ben publikált *Buddha*-datálásra. Ennek ellenére *Rhys Davids* mégis többször kritikusan szólt fel az ún. „hosszú kronológiael” ellen.⁴³

Az említett két szöveghelyet *Bechert* is alaposan megvizsgálta. Jóllehet konkrét javas-

⁴¹ Az 1. 24–27.: Tulajdonképpen arról van szó, amint *Buddha* mondja, hogy négy hónappal az ő maháparinirvánja után megtartják az első gyűlést (zsinatot) ... 118 év múlva kerül sor a harmadik gyűlésre (zsinatra), a buddhizmus terjesztése érdekében. Ekkor egy uralkodó fog uralkodni *Jambudípa* (India) fölött, nagy erényű, dicsőséges uralkodó, *Dharmászóka* (Asóka). Ennek a királynak lesz egy fia, az okos és intelligens *Mahinda*, *Lankadípa* (Sri Lanka) tanult térítője. Számos kutató úgy véli, hogy a hiányos és kipontozott szöveghelyen minden bizonytalansággal a második zsinatra történt utalás, amelyre *Buddha* halála után száz évvel került sor, a harmadik zsinatra pedig 118 évvel a második után. (Oldenberg 1879: 119.) Érdekes ugyanakkor, hogy az *Asóka* által összehívott feltételezett harmadik buddhista zsinatra sehol sem találunk említést vagy utalást *Asóka* rendeleteiben. Az 5. 55–59. rész *Tissza* *Moggaliputta* eljövetelel írja meg 118 év múlva, és azt is megtudhatjuk, hogy ebben az időben egy *Aszóka* nevű királyi vezető fog uralkodni *Pátaliputta* fölött, egy igazságos herceg, aki a birodalmat felvirágoztatja. (Oldenberg 1879. 142.)

⁴² *DAVIDS* 1877. (1992.) 401–421.

⁴³ *BECHERT* 1997. 5.

³⁸ *BAREAU* 1991. 211–221.

³⁹ *VON STIETENCRON* 1992. 141–181.

⁴⁰ *Díp.* 1. 24–27. és 5. 55–59.

lattal *Buddha* halálára vonatkozólag nem állt elő, ugyanakkor az i. e. 4. század első felét látta leginkább elfogadható időpontnak. Érvelésében kifejti, hogy a *Dípavansza* e két szövegrészlete bizonyossággal szolgál arra az ősi ceyloni hagyományra, amely szerint *Buddha* és *Asóka* megkoronázása között 100 év telt el.⁴⁴ Egy másik helyen *Bechert* megjegyzi azt is, hogy már maga a tény is – tudnillik hogy egy és ugyanazon forrás kiértékelése különböző lehetséges és feltételezett megoldáshoz vezet – utal a *Buddha*-datálással kapcsolatban alkalmazott számítási módszerek gyengeségére. A szerző kiemeli azt is, hogy a *Dípavanszában* lévő adatok sajnos nem egyértelműek, ennek megfelelően az adatok kiértékelése többszörösen egyenlethez vezet. *Geiger* és *Frauwallner* ráadásul már korábban bebizonyították, hogy a *Dípavansza* olyan különböző források kompilációja, amelyek számos helyen egymással is ellentmondó adatokat tartalmaznak. Arra ugyanakkor már *Kern*, *Thomas* és *Mendis* is utaltak, hogy a *Dípavanszában* nyomai vannak az ún. „rövid kronológiának” is, amely a legrégibbi buddhista kronológia hagyományára utal.⁴⁵ Más kutatók véleménye szerint ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a *Dípavansza* 5. fejezetében lévő kronológiai spekulációt egyetlen más forrás sem támasztja alá még a legkisebb mértékben sem. A *Dípavansza* feltételezett szerkesztésének és *Buddha* feltételezett halálának időpontja között legalább fél évezred a különbség. Valószínűsíthető, hogy egy utókanonikus forrásról van szó.

A hosszú kronológia képviselői

A hedemündeni konferencián elért eredményeket azonban nem minden kutató fogadja el. 2003-ban jelentette meg első ízben *Narain* könyvét, amely tulajdonképpen a

hedemündeni konferencia előadásait tartalmazó, *Bechert*-féle kötetre készült válaszkötet. A könyvben lévő publikációk szerzőinek nagy része a „javított hosszú kronológia” mellett érvel.⁴⁶

Srivastava tanulmányában összegzést nyújt a *Buddha*-datálásról és a németországi konferencián elért eredményekről. A szerző erős kritikával illeti a szimpóziumot, amely egyedülálló volt ugyan a maga nemében, de sajnos egyetlen indiai kutató sem vett részt rajta. Ugyanakkor pozitívként értékelte, hogy *Narain*nak a témával kapcsolatos cikke megjelent a konferenciakötet második részében.⁴⁷ *Srivastava* szerint a szimpózium elsődleges célja az volt, hogy a résztvevők előadásaikkal felülvizsgálják a *Buddha*-datálással kapcsolatos korábbi elméleteket. Ezzel visszautasították az évszázadokig érvényben lévő ún. „javított hosszú kronológiát”, és helyette az ún. „rövid kronológiát” tartották inkább elfogadhatónak, amely az i. e. 4. század környékére helyezi *Buddha* halálát. Fontosnak tartotta kiemelni azt is, hogy a konferencia résztvevőinek nagyrészt az indiai történelmet európai szemszögből értelmező, görög-központú gondolkodás jellemezte, amely a városiasodást és az államiság kialakulását *Nagy Sándor*hoz köti, annak ellenére, hogy ezek a folyamatok – a szerző véleménye szerint – a perzsa *Dareiosz*hoz köthetők. Emellett hangsúlyozta a régészet fontosságát és *Krishna Devara* hivatkozva mellett érvelt, hogy az északi fekete fényezett kerámia az i. e. 6. században jött divatba.⁴⁸ Tehát visz-

⁴⁶ NARAIN 2003.

⁴⁷ NARAIN 1992. 185–199.

⁴⁸ Hasonló véleményen van *Giovanni Verardi* is, aki *Srivastava*ra hivatkozva úgy véli, hogy a Középső-Gangesz völgye, akárcsak *Buddha* születési helye, *Lumbini* és annak környéke már jóval *Buddha* születése előtt – függetlenül attól, hogy a „hosszú” vagy a „rövid kronológiát” vesszük alapul – lakott terület volt. Ez a tény ömagában tehát nem zárja ki a „hosszú kronológiát”, ugyanakkor hozzáfűzi azt is, hogy a buddhizmus felemelkedésével szorosan összefüggő gazdasági változás – a vas széles körű

⁴⁴ BECHERT 1991. 329–343.

⁴⁵ BECHERT 1997. 5–6.

szautasította *Härtel* és *Erdösy* nézetét is, akik a szóban forgó kerámia megjelenésére egy későbbi időpontot javasoltak. *Srivastava* bírálta *Hirakawa* és általában a japán kutatók nézetét is, akiket a szerző véleménye szerint túlságosan befolyásol az északi buddhista hagyomány. Továbbá a japán kollégák véleménye a Buddha-datálással kapcsolatos „rövid kronológia” pontos évszámának meghatározásában megítélése szerint annyira megosztott, hogy nehéz bármelyiküknek is hitelt adni. Szót emelt *Eggermont* azon nézete ellen is, mely szerint a *Mahávíra* halála körülbelül i. e. 252-ben következett be, vagyis *Asóka* uralkodásának 15. évében. Ez azért sem lehetséges – véli *Srivastava* –, mert az képtelenség, hogy egy ilyen fontos esemény *Asóka* uralma alatt említés nélkül maradt, és sem a rendeletekben, sem más forrásokban nem rögzítették.⁴⁹

A hedemündeni konferencia eredményeit bíráló kutatók közé tartozik *Narain* is, aki a Bechert-féle konferenciakötetben megjelent tanulmányában és később is az elsőként *Bühler* által 1877-ben publikált tézist vetette fel újra. A feltételezés szerint az *Asóka*-rendeletben lévő „256”-os szám *Buddha* halálának évére utal. *Narain* úgy véli, hogy az *Ahaurá*ban található *Asóka*-rendelet meggyőzően bizonyítja a „javított hosszú kronológiát”, amely a szektáriánus buddhista hagyománytól – legyen az északi vagy déli – függetlenül kezelendő forrás. Ennek megfelelően *Asóka* uralkodási ideje is független a buddhista hagyománytól.⁵⁰ *Bechert*

használat, a mezőgazdasági többlet – nem tehető az i. e. 5. századnál korábbra, ami pedig a „rövid kronológiát” támasztja alá. A szerző nem foglal állást a Buddha-datálás kérdésben, véleménye szerint a régészet jelenlegi állása alapján nem adható válasz, ehhez további feltárásokra van szükség. (VERARDI 2010. 19–39.)

⁴⁹ SRIVASTAVA 2003. 105–111.

⁵⁰ NARAIN 2003. 51–61. Az MRE I. szóban forgó változatában – amelyet 1961-ben találtak meg – abban különbözik az összes többitől, hogy egyedül itt olvasható az utolsó mondat végén a „Buddha teste” kifejezés. *Narain* erre a kifejezésre és a rendeletben szereplő „256”-os számra hivatkozva próbált újra

érvelése szerint számos kutató, így például *Oldenberg* vagy *Senart*, már közvetlenül *Bühler* tézisének a megjelenése után megkérdőjelezték, hogy a szóban forgó *Asóka*-rendeletben lévő „256”-os szám *Buddha* halálának évére utalna.⁵¹

Összefoglalás

A témával kapcsolatban összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a jelenleg elérhető források és az ezekből leszűrhető adatok alapján konkrét évszámot nem, csak egy relatíve tág időkeretet tudunk felállítani a Buddha-datálással kapcsolatban. Ennek fő oka, hogy az indiaiak *Nagy Sándor* hadjárata előtt nem rögzítették pontosan az időpontokat, illetve csak hozzávetőleges időrendet állítottak fel. A hedemündeni konferencia és az ott elhangzott előadásokból készült háromkötetes Bechert-féle kiadvány, valamint az erre reagáló *Narain*-féle válaszkötet megjelenése óta, legjobb tudomásom szerint, nem jelent meg újabb, a témához érdemben hozzászóló tanulmány vagy könyv. Ennek megfelelően tehát *Buddha* születési évének és halálának datálása a mai napig rengeteg nyitott kérdést vet fel, még akkor is, ha a legfrissebb régészeti és kultúrtörténeti elemzések eredményei alapján a kutatók többsége a korábbi elméletekkel ellentétben *Buddha* halálának időpontját az i. e. 420 és 350 közötti időszakra helyezi. A pontosabb időmeghatározást azonban a kutatás jelenlegi állása nem teszi lehetővé.

A „rövid kronológia” hitelessége és elfogadása ellen a kutatók általában azzal érvelnek, hogy az éppúgy ellentmondásokkal teli, mint a „javított hosszú kronológia”. Sem a „rövid”, sem pedig a „hosszú kronológia” nem szolgál megbízható és hiteles kronológiai adattal. Ugyanakkor, ha feladjuk a *Buddha* halálának i. e. 486/480 körüli dátumát, akkor az egész időrend borul. A „javított hosszú kronológia”

érvényt szerezni a „javított hosszú kronológiának”.

⁵¹ BECHERT 1997. 8–9.

tehát ellentmondásaival együtt is egy sokkal inkább működő és elfogadható hipotézisnek látszik, mint a „rövid kronológia”. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAREAU, A. (1991): Some Considerations Concerning the Problem Posed by the Date of the Buddha's Parinirvāṇa. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 211–221.
- BARUA, B. M. (1947): The Year of Commencement of the Buddha Era. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. 1992. Vol. 2. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 461–467.
- BECHERT, H. (1982): The Date of the Buddha Reconsidered. *Indologica Taurinensia* 10. 29–36.
- BECHERT, H. (1991): The Origin and the Spread of the Theravāda Chronology. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 329–343.
- BECHERT, H. (1991 / 1992 / 1997): The Dating of the Historical Buddha = Die Datierung des historischen Buddha. I. II. III. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- BECHERT, H. (1997): Einleitung: Stand der Diskussion acht Jahre nach dem Symposium. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 3. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 5–10.
- BÜHLER, J. G. (1877): The Three New Edicts of Aśoka. *Indian Antiquary* 6. 149–160.
- DAVIDS, RHYS T. W. (1877): On the Ceylon Date of Gautama's Death. Repr. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 2. 1992. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 401–421.
- DEVA, K. (2003): The Antiquity of Sites Related to the Buddha. In Narain, A. K. (ed.): *The Date of the Historical Śākyamuni Buddha*. New Delhi, B. P. Publishing Corporation. 1–7.
- DIHLE, A. (1984): *Antike und Orient: gesammelte Aufsätze*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- EGGERMONT, P. H. L. (1991): The Year of Buddha's Mahāparinirvāṇa. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 237–251.
- ERDÖSY, G. (1995): City States of North India and Pakistan at the Time of the Buddha. In Allchin, F. R. (ed.): *The Archaeology of Early Historic South Asia: The Emergence of Cities and States*. Cambridge, Cambridge Univ. Press. 99–122.
- GOMBRICH, R. (1992): Dating the Buddha: A Red Herring Revealed. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 2. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 237–259.
- HALBFASS, W. (1991): Early Indian References to the Greeks and the First Western References to Buddhism. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 197–208.
- HÄRTEL, H. (1991): Archaeological Research on Ancient Buddhist Sites. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 61–89.
- HIRAKAWA, A. (1991): An Evaluation of the Sources on the Date of the Buddha. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 252–295.
- HULTZSCH, E. (1913): Contributions to Singhalese Chronology. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 2. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 430–444.
- KARTUNEN, K. (1997): *India and the Hellenistic World*. Helsinki, Finnish Oriental Society.
- KULKE, H. (1991): Some Considerations on the Significance of Buddha's Date for the History of North India. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 100–107.
- MENDIS, G. C. (1947): The Chronology of the Early Pāli Chronicles of Ceylon. Repr. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 2. 1992. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 445–460.
- NAKAMURA, H. (1991): A Glimpse into the Problem of the Date of the Buddha. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 296–299.
- NARAIN, A. K. (1992): The Date of Gotama Buddha's Parinirvāṇa. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 2. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 185–199.
- NARAIN, A. K. (2003): An Independent and Definitive Evidence on the Date of the Historical Śākyamuni Buddha. In Narain, A. K. (ed.): *The Date of the Historical Śākyamuni Buddha*. New Delhi, B. P. Publishing Corporation. 51–64.
- SARAO, K. T. S. (2010): *Urban Centres and Urbanization: As Reflected in the Pāli Vinaya and Sutta Pitakas*. New Delhi, Munshiram Manoharlal Publ.

- SINHA, B. P. (2003): Magadha Chronology and Date of the Buddha. In Narain, A. K. (ed.): *The Date of the Historical Śākyamuni Buddha*. New Delhi, B. P. Publishing Corporation. 79–95.
- SPEYER, J. S. (1899): Buddhas Todesjahr nach dem Avadānaśataka. Repr. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 2. 1992. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 422–426.
- SRIVASTAVA, V. C. (2003): The Date of Historical Buddha and the Göttingen Conference: Some Observations. In Narain, A. K. (ed.): *The Date of the Historical Śākyamuni Buddha*. New Delhi, B. P. Publishing Corporation. 105–111.
- TURNOUR, G. (1837): *The Mahāwanso*. In Roman Characters. With the Translation Subjoined; and an Introductory Essay on Pāli Buddhistical Literature. In two Volumes. Ceylon, Cotta Church Mission Press.
- VERARDI, G. (2010): Buddha's Birth and Reassessment of the Archaeological Evidence. In Cueppers, C. – Deeg, M. – Durt H. (eds.): *The Birth of the Buddha. Proceedings of the Seminar held in Lumbini, Nepal, October 2004*. Lumbini, Lumbini International Research Institute. 19–39.
- VON SIMSON, G. (1991): Der zeitgeschichtliche Hintergrund der Entstehung des Buddhismus und seine Bedeutung für die Datierungsfrage. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 1. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 90–99.
- VON STIETENCROON, H. (1992): Die purāṇischen Genealogien und das Datum Buddhas. In Bechert, H. (ed.): *The Dating of the Historical Buddha*. Vol. 2. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 148–181.
- WOJTILLA GYULA (2014): A Buddha élete és tanítása. In Szilágyi, Zsolt – Hidas, Gergely (szerk.): *Buddhizmus*. Budapest. Vallástudományi Könyvtár – L' Harmattan Kiadó 6. 9–23.

OLÁH ANDRÁS PÁL

olahandraspal@gmail.com
történész (Szeged)

Az OVERLORD hadművelet, azaz az 1944. évi nyugat-európai partraszállás számára nyújtandó légi támogatás a Földközi-tengeri térségből

(forrásközlés)

— *Operation OVERLORD – The Possibilities of Air Support by Mediterranean Allied Air Force (source publication)* —

Keywords air support, operation Overlord, Mediterranean Theater, Mediterranean Allied Air Force

DOI 10.14232/belv.2015.4.9 <http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.9>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Oláh András Pál (2015): Az OVERLORD hadművelet, azaz az 1944. évi nyugat-európai partraszállás számára nyújtandó légi támogatás a Földközi-tengeri térségből. Forrásközlés. Belvedere Meridionale 27. évf. 4. sz. 123–128. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Az OVERLORD hadművelet¹ előkészületei kapcsán meggondolásra került a mediterrán térségből indítható támogató és elterelő célú hadműveletek kérdése. A legnagyobb szárazföldi elterelő hadműveletnek magát az olaszországi hadszíntéren folyó harcokat lehetett tekinteni, ahol 1944. január 12-től nagyszabású támadás volt kibontakozóban a Guszttáv-vonal ellen. Ez az Anzio és Monte Cassino térségében lezajlott véres csatákban teljesedett ki, végül Róma 1944. június 4-i elfoglalását eredményezte.

Ezzel egyidőben a szövetséges hírszerzés elemzés, valamint megfontolás tárgyává tette a Földközi-tengeri Szövetséges Légierő (Mediterranean Allied Air Force – MAAF)² által nyújtható légi támogatás lehetőségeit is. Ugyan összefüggéseiben korábban is sejthető volt, az alább közölt dokumentum bizonyítékkal szolgál arra, hogy a légiúton történő

² Az MAAF felállítására 1943. december 10-én került sor. Alárendeltségébe került a térségben tevékenykedő összes szövetséges légi egység. Állománytáblázatához lásd: CRAVEN, WESLEY FRANK– CATE, JAMES LEA (1983): *The Army Air Forces in World War II*. Vol. Two. Washington D.C., Office of Air Force History. 840. A továbbiakban, követve a forrás nyelvezetét, igyekszem az eredeti rövidítéseket használni.

¹ A szövetségesek nyugat-európai inváziója mint ismeretes, végül 1944. június 6-án kezdődött meg.

támogatási lehetőségek az alábbiak lehetnek:

1. A folyamatban lévő hadműveletek, főként a POINTBLANK³, folytatása és befejezése.
2. A balkáni szállítási útvonalak rombolása.
3. Az OVERLORD hadművelet által megkívánt elterelő támadások.
4. A német kézben lévő, az MAAF hatósugarába került olajipari objektumok lerombolása.

Ezek mindegyike megvalósult utóbb, több-kevesebb sikerrel, annak ellenére, hogy a dokumentum keletkezésekor mindezek csak fikcióként és lehetőségként merültek fel. Jelenleg a nyugati szövetséges és a szovjet kapcsolatok, valamint a közöttük zajló információk áramlásának mértéke csak találgatásokra ad lehetőséget, de a szövetséges katonai hírszerzést dicséri egyrészt az, hogy a várható szovjet csapatmozgások irányait is meglehetősen pontosan felmérte. Másrészt azt is, hogy mindezen hadműveletek (főként az „olajháború” néven elhíresült), túlmutatva az OVERLORD hadművelet támogatásán, hosszútávon valóban Németország és balkáni szövetségeseinek bukását eredményezték.

T I T K O S

OVERLORD – A légi támogatás lehetőségei az MAAF-nál⁴

1. Jelen dolgozat célja az, hogy vizsgálat alá vegye a közvetlen, illetve közvetett módon

³ A magyar nyelvű források helytelenül a szövetségesek egyesített bombázóoffenzívájával (CBO-Combined Bomber Offensive) azonosítják, valójában ennek a hadműveletnek az első fázisát takarta. A hadművelet célja a német vadászvédelem megtörése, valamint az európai légtér fölötti teljes uralom megszerzése volt. A hadművelet 1943. június 14-től vette kezdetét (Pointblank directive).

⁴ Eredeti címe: *OVERLORD – The Possibilities of Air Support by M.A.A.F.*, Air Force Historical Research Agency (AFHRA)

az OVERLORD támogatásának, valamint a németek végső legyőzésének kapcsán a németek ellen kialakult helyzetet, valamint az MAAF együttműködésének lehetőségeit, és a támadható célpontokat.

2. A JELENLEGI HELYZET

Az ellenséget az alábbi nagystratégiai lépések fenyegetik, melyek közül bármely, vagy bármelyek kombinációja megvalósulhat:

- a. Támadás az OVERLORD területén.
- b. Támadás a keleti fronton.

1. Orosz támadás Jassyból Barladon át a Galatz⁵–Focsani vonal ellen, majd tovább a bukaresti alföldre.

2. Konyev hatalmas seregének támadása⁶ a Lwow–Przemysl–Tatár hágó tengelyen át a magyar Alföldig⁷, vagy egy északi és nyugati irányú támadás a Kárpátok körül Lengyelországba, a Krakko–Breslau⁸ tengelyen.⁹

c. A mediterrán térségből és az Egyesült Királyságból történő légitámadások folytatása a létfontosságú ipari célpontok ellen, amely hadműveleteknek a sikere bizonyosan kihat majd az ellenség

⁵ Az eredeti szövegben Jassy, a mai Iasi, Barlad, a mai Birlad, Galatz, a mai Galati helységneveket takarja. A feltételezett támadás iránya északról dél felé.

⁶ Konyev marsall alárendeltségébe az 1. Ukrán Front egységei tartoztak. Ezek Lengyelország déli részén, Szilézián keresztül törtek át az Elba felé.

⁷ A feltételezett támadás iránya délnyugat.

⁸ Az eredeti szövegben Krakow, Breslau a mai Wroclaw. A feltételezett támadás iránya északnyugat.

⁹ 1944 nyarán a keleti fronton a hatalmas méretű BAGRATYION hadműveletet Belorussziából a német Középfőhad seregcsoport ellen 1944. június 23-án indították meg az 1. balti, valamint a szovjet 1., 2. és 3. belorusz front csapatai. Nyugat-Ukrajna felől 1944. július 13-án kapcsolódott be a harcokba az 1., 2. 3. és 4. Ukrán Front, a német Észak-Ukrajna, valamint a Dél-Ukrajna hadseregcsoport ellen. Ezekben a hadműveletekben a szovjet csapatok a német Középfőhad seregcsoportot felőrölték, az Észak-Ukrajna, valamint a Dél-Ukrajna hadseregcsoportot pedig egészen a Kárpátokig visszanyomták.

fronton való helytállására.

- d. Politikailag a Balkán, főként Románia és Bulgária legyőzéséből következne a Reich déli szárnyának kiszolgáltatottsága. A német háborús gazdaság elveszténé alapvető utánpótlását, amelyet jelenleg a Balkán és Törökország biztosít számára, végül a Fekete-tenger megnyílna a szövetséges hajózás előtt.

3. FELTÉTELEZÉSEINK

A fentiek kapcsán a következőket tételezzük fel:

- a. Az OVERLORD július 1-je előtt megindul.
- b. Az OVERLORDdaleyidőben, illetve egy olyan időpontban, amely az OVERLORD időszakába esik, Oroszország támadást indít a Tatár-hágó térségében, és/vagy a Galatz–Focsani vonal ellen.
- c. A 8. AAF¹⁰ jórészt taktikai célokkal lesz elfoglalva az OVERLORD keretein belül, de a 15. AAF hatósugarán kívül eső fontos célokat is le tudja majd fedni.

4. AZ MAAF STRATÉGIAI KÉPESSÉGEI

Az MAAF hatókörébe jelenleg a következő stratégiai műveletek esnek:

- a. A meglévő direktíva keretein belül a POINTBLANK folytatása és további kiaknázása, úgymint légi parkok¹¹, repülőtereken tartózkodó repülőgépek, javítóműhelyek elleni támadások a Foggia körüli 650 mérföld¹² sugarú körben.
- b. A balkáni közlekedési vonalak elleni támadások, melyek célja:

¹⁰ Army Air Force (légi hadsereg); A 8. AAF Angliában, a 15. AAF Olaszországban állomásozott.

¹¹ Az eredeti szövegben „air parks”. Itt valószínűleg a repülőgépgyárak, összeszerelők raktáiról, vagy lerakatairól van szó.

¹² Pontosan 1040 km, ez volt az MAAF egységeinek az általános hatótávolsága.

1. Egy orosz áttörés elősegítése a bukaresti alföldre a Galatz–Focsani vonalon keresztül.
2. Németország balkáni csatlósai legyőzésének siettetése.
- c. Az OVERLORD által megkívánt elterelő támadások.
- d. Támadások a német kézen lévő olajipari létesítmények és raktárkészletek ellen.

A fenti lehetőségeket folytatólag áttekintjük.

5. A POINTBLANK FOLYTATÁSA ÉS TOVÁBBI KIAKNÁZÁSA STB.

A 8. és a 15. AAF POINTBLANK hadművelete elsősorban a német repülőgépipar és az ahhoz kapcsolódó iparágak ellen irányult. Ezeknek a támadásoknak az volt a fő célja, hogy szétmorzsolják az ellenség légierjét, ezáltal szabadabban mozoghassanak a szövetséges bombázók, és gyengébb ellenállásba ütközzön az OVERLORD. Hogy ez a hadművelet milyen mértékben volt sikeres, azt az új gyártású ME-109-esek utóbbi 2 hónapban észlelt számbeli csökkenése jelzi. Tudomásunk szerint áprilisban ennek a géptípusnak mindössze 150 példánya készült el¹³, és ha a további bombázás már nem is akadályozza a gyártást, akkor sem várható, hogy a típusból ennél nagyobb számú repülőgépet gyártsanak le májusban. Ezen repülőgéptípus gyártási potenciáljának nagyobb része az MAAF hatókörébe esik. A kétmotoros vadászgépekből a területen kb. 50 darabot gyártsanak havonta, és ez valószínűleg májusban is így marad. A gyártás elleni közvetlen támadássorozat mellett az MAAF az ellenség vadászerejét is erőteljesen morzsolja.

Az MAAF területén a golyóscsapógyártás mértéke a hat hónappal ezelőttnél kevesebb, mint a harmadára esett vissza.

Előfordulhat, hogy mindezen termékeknek a gyártását nem lehet már további bombázással jobban akadályozni. Ennek az az oka, hogy az ellenség képes tartani egy gyártási minimumot a gyáregységek szétszórásával.

¹³ Az információ alátámasztására nincs adatom.

Azáltal, hogy sikerült lecsökkentenünk az új termékek termelését, a késztermékek és a javítóegységek a következő két hónapban nagyobb jelentőséggel bírnak majd, amikor is várhatóan beindul az OVERLORD. Valószínűleg a németek hatalmas légi veszteségeket szenvednek, amely még fontosabbá teszi a repülőgép utánpótlást, főként a vadászgépeket. Egy rövid ideig a repülőgép utánpótlást főként a légi parkok és a javítóműhelyek fogják biztosítani, ezért eddig a POINTBLANK és más célpontok tekintetében a MAAF azzal segített leginkább az OVERLORDnak, hogy végleg lerombolta a már majdnem teljesen szétrombolt célpontokat, valamint fokozta a támadásokat a légi parkok, a kész repülőgépek és a szerelőcsarnokok ellen.

A 15. AAF ezeket mind le tudja folytatni, mégis lehetséges, hogy ez a program nem hagy elegendő alternatívát az időjárás zónák miatt a légierő lehető legteljesebb kihasználására. Ugyanakkor a bevetések levezénylése, és a kész gépek elleni támadások folyamatos elkötelezettséget jelentenek, tehát további POINTBLANK célokat kell felderíteni, hogy a legjobban ki lehessen használni az erőinket. Ebből kifolyólag elképzelhető, hogy szükséges lesz az új kategóriájú célpontok felvételének mérlegelésére a POINTBLAK keretein belül.

6. A BALKÁNI KÖZLEKEDÉSI VONALAK ELLENI TÁMADÁSOK

A dél-orosz fronton történő sikeres német ellenállás, a Románia és Bulgária feletti politikai ellenőrzés fenntartása, valamint a Balkán ásványkincseinek kiaknázása nagymértékben függ attól, hogy a sérülékeny vasúti közlekedést fenn tudják-e tartani Jugoszláviában, továbbá a Duna és a Kárpátok között. Az MAAF képes lehet arra, hogy a németeket a Balkánról való kivonulásra sarkallja úgy, hogy:

- a) Taktikai segítséget nyújt a várható orosz támadáshoz azáltal, hogy összezavarja az ellenség közlekedési vonalait, és a keleti front déli szektorából való evakuációját.

- b) Az ellenség Dél-Balkánon állomásozó egységeinek utánpótlási útvonalait támadja, segítséget nyújtva a partizánoknak.

- c) Az ellenség balkáni gazdasági erőforrásait csökkenti az olaj, króm és réz szállítási útvonalainak támadásával.

Egy ilyen (német) visszavonulásnak a következő előnyei lennének:

- a) Németország végső legyőzéséhez nagymértékben hozzájárulna, valamint megnyitná a közvetlen tengeri és szárazföldi útvonalakat Oroszország felé.
- b) Az észak-balkáni, beljebb fekvő repülőterekről is indulhatnának a bombázók és a vadászkísérők.
- c) Az alapvető nyersanyagok utánpótlásának megszűnése komoly csapás lenne a német hadiipar számára.

7. ELTERELŐ TÁMADÁSOK AZ OVERLORD ÉRDEKÉBEN

Ezek a támadások az alábbi két csoportba oszthatóak: azok, amelyek speciálisan a fő célkitűzésről akarják elterelni az ellenség figyelmét, illetve azok a támadások, melyek az MAAF fő célkitűzéséről terelik el a figyelmet, és csak korlátozott céljuk van.

Valószínű, hogy meg kell felelni az OVERLORD terv bizonyos követelményeinek. Ezek tulajdonképpen a mediterrán térségben állomásozó repülő haderők által végrehajtott olyan bombatámadások lennének, amelyek elterelnék az ellenség figyelmét, és a kevésbé fontos területeken a földhöz szegeznek az ellenség haderejét. Végül pedig, ha felgyorsulnak az események, például Olaszországban, specifikus támadásokra lesz szükség, amelyek a vasúton történő szárazföldi csapatmozgatásokat akadályozzák.

Az ilyen elterelő műveletek, bár már a végrehajtásuk kapcsán is fontosak, az MAAF részéről csak csekély erőfeszítést igényelnének, és a feladatok többségét közép- és könnyűbombázókkal is végre lehetne hajtani.

8. AZ OLAJKÉSZLETEK ELLENI TÁMADÁSOK

A 15. AAF hatókörébe tartozó olajipari célpontok közül aránylag kevés megtámadása is már jelentős eredménnyel járna.

A célcsoportok a következők:

a) 7 csoportja a Ploesti környékén lévő olajfinomítóknak.¹⁴ Ez a csoport jelenleg 8.865.000 tonnát termel évente, azaz a német olajfinomítók össztermelésének 60%-át, továbbá az összes német (szintetikus és nyersolaj termékek) gyártási kapacitás 1/3-át.

b) 12 finomító Közép-Európában (Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia), amelyek összes kapacitása kb. 2 millió tonna évente. Ez Németország összes finomító kapacitásának 11%-a és teljes készletének 13%-a (szintetikus és nyersolaj).

c) 4 szintetikus olajgyár – Brűx, Blechammer¹⁵ észak és dél, illetve Deschowitz – amelyek mindegyike jelenleg bővítés alatt áll.¹⁶ Ez a négy gyár összesen kb. 1.580.000 tonnát termel évente a jelenlegi színvonalon. Ez a teljes német szintetikus olajgyártási kapacitásnak hozzávetőlegesen ¼-ét teszi ki, valamint a kombinált nyers- és szintetikus olajtermelés több mint 10%-át.

Tehát a 15. AAF hatókörébe került Ploesti, a 12 további finomító és a 4 szintetikus gyár elleni sikeres támadások megfosztanák Németországot azoktól a létesítményeitől, amelyeknek az összes nyers- és szintetikus olaj készletének több, mint felét köszönheti. A 8.

AAF által 10 további szintetikus olajgyár¹⁷ ellen indított sikeres kiegészítő támadás a 15. AAF célpontjaival együtt Németország szintetikus olajkészlete háromnegyedének elpusztulását jelentené, ami a teljes német olajkészlet több, mint háromnegyed része.

Egy idő múlva a kiesett, finomított olajkészlet egy részét pótolni tudják a nyugat-európai finomítóba küldött nyersolaj feldolgozásával, amelyek jelenleg vagy egyáltalán nem, vagy nagymértékben kapacitásukon alul működnek, mindazonáltal ez nem jelentene számottevőbb termelési hányadot, ráadásul ezeket a finomítókat bármikor légitámadás érheti.

Annak érdekében, hogy döntő taktikai eredményeket érjünk el, ezeknek a támadásoknak érinteniük kell a tartálytelepeket és raktárkészleteket¹⁸ is. Ezen felhalmozott tartalékok mennyiségét és helyszínét érintő adatok még nem teljeskörűek, azonban eleget tudunk ahhoz, hogy megállapítsuk, hogy az olaj nagy részét valószínűleg maguk a finomítók környékén tárolják, valamint a fő vasúti és kikötői központokban, mint például Giurgiu, Ploesti és Constanta. Lehetséges, hogy ezeket a készleteket is érinteni tudjuk az olaj és vasúti célpontok támadása során úgy, hogy az olajat és olajipari termékeket szállító vezetéseket, valamint az áttöltő állomásokat is bombázzuk.

9. ÖSSZEFOGLALÁS

Ennek az esszének a célja mindössze az, hogy annak a lehetőségeit vizsgálja, hogyan segíthetne az MAAF az OVERLORDot, valamint hogy mivel járulhatna hozzá közvetlenül Németország legyőzéséhez. A feltételezések az időtényezőn és az

¹⁴ A mai Ploiesti. Az itt található finomítók közül a legfontosabbak az Orion (Phoenix), Colombia, Dacia, Astra Romana, Lumina, Concordia Noria, Fratia, Standard és a Campina voltak. *Attacks On Non-Active Oil Targets*, AFHRA A6539; *Oil Industry Targets For The 15th Air Force*, AFHRA

¹⁵ Az eredeti szövegben helytelenül Bleckhammer.

¹⁶ A Blechammer körüli gyárak az IG Farben, a Deschowitz (Odertal) melletti a Schaffgetsch Benzin, a Brűx melletti üzem a Brabag cég tulajdonában voltak. *Weekly Survey of Axis Europe Oil Production* No. 25, 29 December 1944, AFHRA

¹⁷ A legfontosabb telepek Pölit, Gelsenberg, Scholven, Welheim, Lievin, Bethune, Leuna, Böhlen, Magdeburg, Zeitz, Lutzendorf, A. G. Für Kraft és Wesseling voltak. *Enemy Oil Committee – Western Axis Subcommittee: Estimated Production of Synthetic Oils in Axis Europe – 1943.*, AFHRA

¹⁸ Az eredeti szövegben: tank farms, storage depots

események lehetséges irányán alapulnak, emiatt problémákköreleszűkülhetegyre, amely a légierő főleg taktikai természetű problémája, és emiatt nem tekinthető az MAAF erők teljes kidolgozott tervének. Ez nyilvánvaló, ha a 15. AAF lehetséges célpont követelményeit vizsgáljuk. Lehetséges, hogy a jelenlegi program és a javaslatok nem biztosítanak elegendő féle célpontot a különféle területeken bevethető erők teljes kihasználásához, amelyek időről időre az időjárás által is akadályoztatva vannak.

Az ebben a beszámolóban szereplő referenciák alapján az MAAF leghasznosabb hozzájárulása az OVERLORDhoz tehát a következő:

- a) Azoknak a célpontoknak a lerombolása, amelyek repülőgépgyártással kapcsolatosak, valamint a támadások fokozása a légi parkokban és javítóműhelyekben található késztermékek, valamint a repülőtereken lévő repülőgépek ellen. Ezek a támadások közvetlen segítséget jelentené minden fronton, mivel pontosan a nagyszabású hadműveletek közben szakítanak meg a repülőgép utánpótlást, továbbá a német légierő¹⁹ vadászgép erejének további gyöngítése a MAAF bombázók hatékonyabb és kevésbé költséges kihasználásához vezetne.
- b) A Galatz térségén át történő, dél felé irányuló orosz támadás esetén fontos segítséget nyújtanának a korlátozott német szállítási útvonalak elleni támadások. A célpontok átgondolt kiválasztásával kétszeres hatást érhetnénk el: összezavarhatnánk a katonai utánpótlást, valamint a Balkánból Németországba áramló nyersanyagellátást.
- c) Az MAAF képes elterelő támadásokat indítani, amelyek az ellenséget félrevezetnék, vagy a létfontosságú

területekre történő specifikus mozgásokat akadályoznák meg. Az ilyen támadások bizonyos részét, főként Dél-Franciaországban, könnyű- és közepes bombázók is végrehajthatnák.

- d) A német olajlétesítmények elleni támadások hosszabb távú hadműveletet jelentenek, és ami az MAAF-ot illeti, ezt 6-8 hétnél kevesebb idő alatt nem tudná kivitelezni. Ez a támadás tehát nem lenne valójában közvetlen taktikai hatással a hadműveletekre az elkövetkezendő 2 hónapban, kivéve az orosz frontot, azonban az ilyen célpontok kitöltenék nehézbombázóink programját, ugyanakkor komoly csapást jelenténe a folyamatos szövetséges offenzívákkal szembeni német ellenállás számára.

1944. április 29.²⁰

WRL/5

Földközi-tengeri Szövetséges Légierő
főhadiszállása, Hírszerzési részleg

¹⁹ Az eredeti szövegben GAF, azaz German Air Force.

²⁰ Az eredeti szövegben elmosódott, így lehet 28-a is, de valószínűbb a 29-e.

JANCSÁK CSABA PHD
jancsak@jgypk.szte.hu
docens (SZTE JGYPK)

„Próféták” Hallgatói demokráciakísérlet a hatvanas években, Szegeden

— «Prophets» – Students’ Political Attempt to Make Democracy
in the Early 1960s in Szeged, Hungary —

DOI 10.14232/belv.2015.4.10 <http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Jancsák Csaba (2015): „Próféták” – Hallgatói demokráciakísérlet a hatvanas években, Szegeden. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 129–139. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Az alább következő sorokban Horváth Tamás íróval készített interjú részletei olvashatóak. Az SZTE Oral history kutatócsoportjának keretében felvett video-életútinterjú három ülésben (2012. október 17-én, 2013. március 3-án és 2013. október 30-án) készült.¹ Készítette, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Jancsák Csaba. Közreműködött Kiss Gábor Ferenc.

Horváth Tamás 1940. június 4-én született Szegeden. A család 1944-ben a szovjet front elől Nyugatra menekült. Hazatérésük után édesapját, aki a szegedi járásbíróság polgári irodájának volt a vezetőjét, B-listázták²,

¹ Az interjú videofelvétele elérhető: SZTE Oral history kutatócsoport archívuma. Az itt közölt interjúból a kérdéseket kivágtuk.

² A B-lista a politikai okokból a rendszer által nem-

a család a társadalom árnyékos oldalára került. Keresztszüleit 1952-ben a Hortobágyra internálták.³ Horváth Tamás középiskolai

kivánatosnak ítélt személyek listája volt, akiknek a munkából való elbocsátás, és a továbbiakban hátrányos megkülönböztetés lett a sorsuk. Az 1945-46-ban létrehozott és a Magyar Kommunista Párt által irányított igazolóbizottságok háromféle kategóriába sorolták a vizsgált személyeket: megbízhatóak (A), elbocsáthatóak, de egy éven belül visszavehetőek (B), politikailag megbízhatatlanok, nem visszavehetőek (C). Vö. KAHLER FRIGYES (2005): *Jogállam és diktatúra*. Budapest, Kairosz.; KISZELY GÁBOR (1990): *ÁVH – Egy terrorszervezet története*. Budapest, Korona Kiadó.

³ „...A Tito-banda a szocialista építés és nemzetközi békefront ellenségeinek egyik legaktívabb rohamcsapatává változott. [...] Déli határainkon valóságos kéminváziót szerveztek. [...] Volt olyan hét, hogy több mint száz kémét dobtak át.” (Szabad Nép 1949.

tanulmányait a Radnóti Miklós Gimnáziumban kezdte az 1954/55-ös tanévben, Gallé László⁴ igazgatósága alatt. A következő tanévben osztályával együtt áthelyezték az „Új Gimnázium”-nak nevezett intézménybe, mely 1956 októberétől 1957 márciusáig a Hunyadi János Általános Gimnázium, 1957 márciusától

június 8.) Az ellenségesnek tekintett személyek (Horthy-katonatisztek, kuláknak nyilvánítottak, külföldről hazatelepültek, délszlávok) déli határ közeléből való deportálást Rákosi 1949. szeptember 30-án (Rajk halálra ítéltése után 6 nappal) az MDP nagybudapesti pártaktíva értekezletén mondott beszéde indította el: „...nekünk tudomásul kell venni, hogy déli határainkon egy mindenre elszánt kalandor banda áll ugrásra készen. Olyan ellenség, a kalandorok, spiclik, provokátorok, néparulók olyan hada, amelyet az amerikai imperialisták tartanak pórázon, mint a láncos kutyát és amely, akárcsak Rajk és bandája, azt teszi, amit gazdái parancsolnak.” RÁKOSI MÁTYÁS (1951): *A békéért és a szocializmus építéséért*. Budapest, Szikra. mek.oszk.hu/04300/04351/04351.rtf

A Nagyszegedi Pártbizottság 1949 decemberében kérte az illetékes állami és pártvezetőket (Farkas Mihály, Péter Gábor, Kádár János), hogy „a határ közeléből az országtávolabbi részére telepítsék át azokat az elemeket, akik erősen feltételezhetőleg a titoista ügynökök munkáját támogatják” – idézi FARKAS CSABA (2010): *A Rákosi diktatúra éve*. In Blazovich László (szerk.): *Szeged Története 1945–1990*. 5. kötet. Szeged: CSML, 113.p.

Lásd még SOLT PÁL et. al (szerk.) (1993): *A Budapesti Népbírósg ítélete Rajk László és 5 társa ügyében. Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 2. kötet. Budapest, KJK. 385–451

⁴ „Ő volt az igazgató, akit rendkívüli módon kikezdett a pártvezetés és mindenáron el akarták őt távolítani a Radnóti éléről. Kitűnő pedagógus volt, nagyszerű igazgató és egy nagyszerű-nagyszerű gimnáziumot csinált, az ország legjobb 6 vagy 8 gimnáziuma közé tartozott a Radnóti Gimnázium. Azért, hogy a gimnáziumot is lefokozzák, ezért elhatározták, hogy indítanak egy új gimnáziumot.” (Horváth Tamás közlése 2013. március 3-án.) Gallé László (1908–1980), tanár, biológus. Egyetemi tanulmányait a belgrádi és a szegedi tudományegyetemen végezte. 1930-ban természetrajz-kémia szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1936-ig tanáregéd az egyetemen. 1936-tól a Klauzál Gábor (ma Radnóti Miklós Gimnázium) tanára. 1945–1955 között a gimnázium igazgatója. 1955 és 1970 között a Ságvári Gimnáziumban tanított.

a Ságvári Endre Általános Gimnázium nevet viselte. Első osztályfőnöke Rully János volt, akit politikai indokok alapján felmentettek az osztályfőnöki feladatok alól⁵. Értékvilágát és gondolkodásmódját formáló tanárai Pataki Szilveszter⁶ és Medzibrodzsky Endre⁷. Horváth Tamás középiskolásként jelen volt a MEFESZ 1956. október 20-i Auditorium Maximum-beli ülésén.⁸ (Ld. képmelléklet.)

Az érettségi után kirakatrendező iskolába járt Budapesten, majd visszatért és 1961-től a

⁵ „Egy napon kivezényelték az osztályt az Anna-kút elé, ott volt egy két vagy három villamoskocsiból álló szerelvény, az alkalmi kiállításon mutatták be az élen járó szovjet tudomány csodáit fotókon és egyebeken, makettekben mutatták be. Minden iskolának kötelező volt ezt a kiállítást megtekinteni. Mi is elmentünk az osztályfőnökünk vezetésével és végigjártuk ezt a kiállítást, és amikor jöttünk el, az egyik gyerek – mert minden gyereknek adtak egy prospektust, hogy vigye haza, mutassa meg a szülőknek, ők is jöjjenek el – azt mondta, »Sokkal jobban örülnék, ha valami jó kis detektívtörténetet nyomnának a kezembe«. Mire visszaértünk a gimnáziumba a Hősök kapujához, már nem Rully János volt az osztályfőnökünk.” (Horváth Tamás közlése 2013. március 3-án.) Rully János (1910–1989) magyar-német szakos tanár. 1955-ig a Radnóti Gimnázium, 1955–57 között a Ságvári Gimnázium tanára.

⁶ Pataki Szilveszter (1914–1993) tanár. Főiskolai oktató, majd áthelyezik és 1956-ban a szegedi Hunyadi (kétszáz Ságvári) Gimnázium francia–angol–német–latin–orosz szakos tanára. A forradalom bukása után külföldre menekül. Az USA-ban telepedik le, ahol több egyetem tanára. Lásd még Apró Ferenc: Pataki Szilveszter halálára. *Reggeli Délvilág*. 1993.08.14.

⁷ Medzibrodzsky Endre franciás műveltségű, művészetek iránt elkötelezett pedagógus. Előbb Szentesen, majd Szegeden középiskolai történelemtanár, az egyetem történeti tanszékének szak módszertan-oktatója.

⁸ Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége: az 1956-os forradalmi egyetemi ifjúsági mozgalom, mely 1956. október 16-án alakult. Második nagygyűlését október 20-án tartotta. Itt és ekkor öntöttek végős formába az október 16-án megfogalmazott politikai követeléseiket, melyek október 23-án a forradalom követeléseivé váltak. Lásd még JANCsÁK CSABA (szerk.) (2011): *A szegedi szikra*. Szeged, Belvedere Meridionale.

Szegedi Egyetem jogi karának lett hallgatója. 1963-tól III/III-as csoportfőnökség megfigyelése alatt állt. 1965. szeptember 21-én letartóztatták. 1965. november 10-én az ügyészség a BTK 127§ 1.b-be ütköző izgatással vádolta meg Horváth Tamás, Simó Zoltán, Barna Dezső és Schandl Gábor hallgatókat. Horváth Tamás az 1966. július 6-án kezdődő per első rendű vádlottja volt. Izgatás vádjával 1966. augusztus 5-én egy év szabadságvesztésre ítélték.

Horváth Tamás 1967. január 9-én szabadult. Április 21-én dr. Polinszky Károly művelődési miniszterhelyettes határozatával az ország összes felsőoktatási intézményből kizárták. Többszöri kérése után 1970. október 31-én dr. Sáránci Imre, az ELTE Állam és Jogtudományi Karának dékánja engedélyezte a tanulmányainak folytatását, és kiegészítő vizsgák letétele után a tanulmányok befejezését. A következő húsz évben Magyarországon száműzöttként, a rendszer által másodrendű állampolgárnak tekintett személyként élte életét. 1971-től jogászként dolgozott. A '70-es évek végétől írói, közírói, forgatókönyvírói pályára lépett, a rendszerváltás előtt-alatt-után jelentős szerepet vállalt abban, hogy az 1956-os forradalom eszméi és az egykori forradalmárok méltó helyre kerüljenek a magyar történelemben. Könyveit 1999-től – halott corvinista barátja előtti tisztelgésül – Benedikty Tamás néven publikálja.

„1961-ben kezdtem az egyetemet, 1961/62. tanévet jártam estin és '62-ben kérvényeztem végül, hogy vegyenek át nappalira. Átvettek. [...] Az óráközi szünetekben kialakultak kis csoportosulások, akikben volt egy kis intellektus, azok egyből megtalálták egymást. Pillanatok alatt mi mindig ugyan azt a kis csoportot alkottuk. Néha odacsapódott hozzánk X, vagy Y, de általában ugyan az a kis mag jött össze. És hozzá kell tennem, hogy akkor még voltak szemináriumok, ahol kötetlenebbül, beszélgetésszerűen, meg beszámolószerűen

szerepeltettek bennünket, és ezeken bizony én igen gyakran vitába keveredtem már akkor másokkal bizonyos kérdésekben. Ugye volt állam- és jogelmélet meg volt szocialista jogelmélet, tehát ideológiai kérdések igen gyakran felmerültek. Óhatatlanul kibukott belőlem az ellenkezés, ami végestelen-végig meg volt '56-ot követően. Az ember hiába próbálta elnyomni magában, nem felejtette el, hogy mi történt, és nem felejtette el azt sem, hogy hányan és hányan rajta vesztettek. [...] Az az életosztón, ami '57 januárjában még megvédett, eltűnőben volt. Nem élhet úgy az ember állandóan, hogy konspirál. Az egész gyerekkorom erről szólt. Annak idején a szüleim állandóan, mikor családi találkozó volt, mondták, hogy erről fiam nem szabad beszélni senkinek, mert ha erről beszélsz, akkor mindannyiunkat elvisznek. Be voltunk avatva. Az egész életem egyetemista létemig, mondhatni a konspirációról szólt. Állandóan konspirálni nem lehet, beleőrül az ember! Meg egyébként is a mentalitásom másra készítetett. Kialakult körülöttem egy kör, és közben tartottam a pesti ismerőseimmel is a kapcsolatot. Elutaztam időnként hozzájuk. Simó Zoltán hajdani gimnáziumi osztálytársam és barátom, aki harmadrendű vádlott volt a perünkben, aki Pesten járt jogra és nagy levelezésben voltunk, egymással, meg másokkal is. Volt egy másik barátom, aki a Vígszínházban volt világosító, ő verseket írt. Vele is leveleztem. [...] A legfontosabb levelezőpartnereim Schandl Gábor és Simó Zoltán voltak, a későbbi per 2. és 3. rendű vádlottjai.

A hatvanas évek elején ez abból állt, hogy az ember bejárt órákra és bejárt a kötelező szemináriumokra és vizsgázott, amikor kellett. A világon semmiféle közösségi élet nem volt. Olyan, hogy egyetemi klub, ilyenről nem is ábrándozhattunk, hiszen gondoljunk csak bele, az utolsó '56-os kivégzések 1961-ben zajlottak. Úgy félték a fiatalságtól, mint a tűztől. Már

olyan értelemben, hogy ne legyenek együtt lehetőleg, ne adjanak arra alkalmat, hogy valamiféle klubban, vagy bármilyen helyen, nagyobb csoportok találkozzanak. Ezért nagyon szürke volt az élet. Mondhatnám, hogy a magánéletre korlátozódott. Presszóknak, albérleti lakásokban tanyáztunk, vagy olyanoknál, akik idevalósiak voltak, és fel lehetett menni hozzájuk. Itt folytak a beszélgetések, meg a bulik, mert azok is voltak. És aztán a jazz-hallgatások. Szinte semmi nem volt, az égvilágon semmi! Volt olyan próbálkozás, hogy induljon el a jazzklub. A Jégkunyóban rendeztük az első ilyen koncertet. A D+C együttes játszott akkor. Én voltam az egyik konferansziéja ennek a műsornak, vagy kezdeményezésnek. De a jazz is tiltott gyümölcs volt. Többé-kevésbé tiltották, „mert minden ami amerikai, fertőzi a fiatalságot”. [...]

Találkoztam régi középiskolai tanárommal Medzibrodsky Endrével. Többször is beszélgettünk. Ő vezetett el engem a távolkeleti festészethez, a kínai, a japán festészethez. Akkor kezdtem el felfedezni ezt a világot. [...] Így éltünk, és különböző helyeken találkoztunk. A Virág teraszán, a Tisza Szálló presszójában. A Papp cukrászdában. Kocsmákban is időnként. Én nem voltam annyira kocsmás, mint inkább presszós. Volt ugye egy bár, a Hungária Szállóban, mely be van zárva már évtizedek óta. Később megnyílt a Szeged bár, de az már inkább a hatvanas évek második felében történt. [...] 1964/65 körül indult el az egyetemi filmklub. Art Kino-nak hívták. Matolcsy György vezette, a mostani Magyar Nemzeti Bank elnöknek az édesapja, aki egy nagyon kitűnő, nagyon kedves, nagy tudású filmesztéta volt. [...] Hihetetlen sokat jelentett, mert ezeket a filmeket csak zárt körben vetítették.

Azon kívül indult a Collegium Artium, egy tudattágító, műveltséggazdagító zenetörténeti sorozat Monteverditől Mozarton át Beethovenig, és Bartókiig. Aztán volt

képzőművészeti része is. Mezei Árpád⁹ jött le, kiváló művészettörténész és pszichológus, aki a francia szürrealistákkal élt együtt Párizsban. [...] Pogány Frigyes¹⁰ professzor építészet-és művészettörténész tartott fantasztikus, frenetikus előadásokat sorozatban, Rómáról, Firenzéről, Párizsról. Ezek mind élményszámba mentek! Ezek mind általában az Auditorium Maximumban zajlottak. Elkezdte a működését a Szegedi Egyetemi Színpad Paál István¹¹ vezetésével, 1964-ben. Én akkor ismerkedtem meg vele, de még nagyon laza volt a kapcsolatunk. Volt egy közös barátunk, Laboda Kálmán ekkor joghallgató, később könyvtáros Mezőkövesden. Istvánnal a kapcsolatunk még a kezdetén tartott. Hála istennek, merthogy engem ugye pillanatokon belül szinte már le is tartóztatnak, pár hónapon belül, és ez a kapcsolat még nem tudott annyira elmélyülni, hogy őt is kikezdhesék és az egész egyetemi színpadot csírájában megfojthassák. Igazából, amikor kijöttem a börtönből, akkor lettünk életre-halálra barátok. Isti rendkívüli bátor fiú volt és rendkívüli tehetség és rendkívüli intellektus. Állítom, hogy a magyar színház egyik megújítója a hetvenes években. Irigykedtek is rá! Már egyetemi színpados korában olyan előadásokat rendezett, hogy Jancsótól Kazimirig egész hadak vonultak le. [...] Igazi tehetségek is adódtak. Olyanok, akiből tényleg remek színházi szakember, vagy színész lett. Mondok egyet: Dunai Tamás¹². Ő is az egyetemi színpadon

⁹ Mezey Árpád (1902–1998) pszichológus, filozófus, művészettörténész.

¹⁰ Pogány Frigyes (1908–1976) építész, művészettörténész, urbanista.

¹¹ Paál István (1942–1998) rendező - A szegedi József Attila Tudományegyetemen szerzett diplomát 1965-ben, magyar szakon, 1968-ban népművelés szakon. 1961-től 1974-ig a szegedi Egyetemi Színpad tagja, 1965-től művészeti vezetője is volt.

¹² Dunai Tamás (1949–) színművész. 1973-ban Szegeden magyar-francia szakon végzett a JATE Bölcsészettudományi Karán. 1967-től 1976-ig a szegedi Egyetemi Színpadon játszott.

kezdte. Vagy mondok két nagyszerű rendezőt: Ács Jánost¹³ és Árkosi Árpádot¹⁴. Ők is az Istinnél kezdtek. Jancsi is, Árpi is remek színészek is voltak. [...] Ahogy haladtunk előre az időben – ez már a hatvanas évek vége – az egyetemi színpadnak a súlya egyre jobban növekedett és egyre veszélyesebbé vált. Nagyon erősen látókörbé kerültek.

A szegedi jogi kar nagyon vegyes oktatói karral rendelkezett, kiszuperált ÁVO-sok is voltak, rendőrtisztek, bedolgozók. Azóta már biztos kiderült sok minden. És volt néhány nagyszerű professzor, akik az idősebb generáció közé tartoztak és nem annyira haverkodtak a hallgatókkal. Az oktatás színvonala hullámzott, de nem volt igazán kontaktus. Volt két-három olyan adjunktus vagy tanársegéd, aki megpróbált haverkodni, ilyen-olyan okok miatt. Főleg nőügyek miatt jó volt nekik a fiatalokkal barátkozni, mert néha beesett egy-egy lány is az ágyukba. Igazából kontaktus nem volt, magunk közt voltunk. És magunk közt jött létre a bizalom úgy egyáltalán, hogy az ember megnyíljon. Az más kérdés, hogy a szemináriumokon előfordultak összecsapások. Pl. amikor a Hruscsovot leváltották '64-ben, én akkor nagyon összekaptam a tudományos szocializmus sztálinista papnőjével, az akkori tanszékvezetővel, Ördögh Piroskával¹⁵, mert természetesen kilógott a lóláb, hogy egyik napról a másikra eltűnt a főtitkár Hruscsov. Azt

kérdeztem, hogy lehetséges ez egyáltalán? Nem furcsa ez? Úgy tűnik el, mint ahogy eltűntek a Hruscsov által sztálini időszaknak felrótt bünsorozatban a különböző funkcionáriusok? Ezt aztán kikérte magának, és ebből vitánk támadt. De becsületére legyen mondva, a szigorlaton jelest adott. Ezekből én nagyon jó voltam. Tudományos szocializmusból, történelmi, meg dialektikus materializmusból és politikai gazdaságtanból jelesem volt. Meg filozófiából is. Ezek mentek nekem, nem kellett velük különösebben bíbelődni. Mások ezekbe pusztultak bele. Annyira egymásra voltunk utalva, annyira egymás aurájában sütkéreztünk, annyira kívántuk egymás társaságát, hogy az ember egy kicsit bele is lovallta magát a fejtegetésekbe. A pesti barátaimmal heves levelezésben álltam. [...] A pesti ismeretségi köröm is úgy alakult, hogy volt közte reklámgrafikus, jogász, és fizikus hallgató. Schandl Gábor barátom a másodrendű vádlott, színházi ember volt, aki egy falusi művelődési háznak lett az igazgatója, amikor letartóztatták, ő ott már dolgozott. 1956-ban középiskolai sztrájkot szervezett Zalaegerszegen és akkor kicsapták a gimnáziumból, nagy nehezen tudott csak később leérettségizni. Versekert írt. Simó Zoltán barátommal folytatott levelezésben mentünk legmesszebb politikai elképzeléseink fejtegetésében. Nyíltan írogattunk egymásnak, és valamikor '62 végén vagy '63 elején, egyszer, amikor felmentem, és ott aludtam nála az albérletében, arról esett szó köztünk, hogy hogyan lehetne változtatni a kádárista diktatúrán.

Mit kellene csinálni? Ideológiai úton lehet csak ellenállni. Tehát a filozófia, szociológia, társadalomtudományok, művészet, a művészeti alkotások segítségével, és írással. Ha politikai részre tereljük a dolgot, először is kéne egy új Alkotmány, és egy új államtípus. Nem proletárdiktatúra, hanem alkotmányos demokrácia. És új államforma, nem szocialista köztársaság, hanem többpárt-rendszerű polgári köztársaság. Itt kezdődik a dolog. Mi

¹³ Ács János (1949–) rendező, egyetemi tanár. Tanulmányait a JATE Bölcsészettudományi Karán, majd a Színház és Filmművészeti Főiskolán végezte. Az 1970-es években a szegedi egyetemi színpad színésze és rendezője volt.

¹⁴ Árkosi Árpád (1948–) rendező. 1972-ben gépészmérnök szakon végzett a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetemen. Amatőr rendezőként került kapcsolatba a színházzal. 1975 és 1980 között a József Attila Tudományegyetem színpadának rendezője volt.

¹⁵ Ördögh Piroska a történelemtudományok kandidátusa, a JATE Tudományos Szocializmus tanszék adjunktusa (1973–74), docense (1974–85).

kell ehhez? Egy alkotmányozó nemzetgyűlés. Alakuljanak meg a pártok, szabad választásokat kell tartani Magyarországon ahhoz, hogy elkezdődjön az élet. Ahhoz viszont fel kell mondani a Varsói Szerződést. Hogy ezeket el ne felejtjük, én felírtam egy papírlapra, azzal a címmel, hogy mit és hogyan akarunk csinálni. De csak azért, hogy el ne felejtjük.

Én ezen a találkozón azt mondtam neki, hogy figyelj ide, írjuk már le, ha legközelebb folytatjuk, legalább már ezeket nem kell. Majd gondolkodunk rajta, s ha te jössz Szegedre, folytatjuk. Egyébként a szülei Szegeden éltek, gyakran meglátogatta őket.

Ez a drága barátom pedig beletette a polgári jogi tankönyvébe és ott is felejtette szépen. Múltak a hónapok, hetek, elfeledkeztünk róla. Végül is ez lett az egyik legfőbb bizonyíték a letartóztatásunk után. [...]

Aznap, 1965. szeptember 21-én amikor engem letartóztattak és bevettek, és kezdte nekem mondani a Dobosi Imre őrnagy, hogy maga aztán igazán nem nagy híve a szocializmusnak, bejutott az egyetemre és ez a hála? Holott magukra lesz építve a rendszer, tudja ezt nagyon jól, maguknak kell a szocializmust megvédeni, és maga így viselkedik? Kérdeztem, hogy honnan veszi ezt. És akkor elővette ezt a papírlapot és odaadta nekem. Azt mondta, hogy ezért. Amikor megláttam ezt a papírlapot – mert addig tagadásban voltam – akkor rádöbbentem, hogy egy perc alatt megállapítja egy írásszakértő, hogy ez az én írásom. Egyértelmű volt, hogy mit gondolok én erről a kádárista diktatúráról, a szovjet rendszerről, tagadni nem lehetett.

Schandl Gáborral költészetről, irodalomról beszélgettünk, felmerült az is közöttünk, hogy egy olyan intellektuális újságot, folyóiratot kéne indítani, talán, amelybe az irodalom mellett, társadalomtudományok, szociológia, filozófia is helyet kaphatna. Schandl még nálam is vadabb dolgokat írt néha a leveleiben. **Szinte felhívta ránk a hatóság figyelmét.**¹⁶

¹⁶ Ismeretlen, hogy a BM III/3 számára mi volt az in-

terjútem, de ő azt válaszolta, hogy bolond vagyok, úgysem lesz ebből semmi, ne legyenek ilyen gyáva. [...]

1963-ban az egyházi perek voltak éppen soron. De ezek később is, ezek a papokra állandóan rászálltak. 1964/65 körül meg éppen az egyetemi hallgatókra és oktatókra. Így pl. néhány hónappal a letartóztatásom előtt Bálint Sándor professzorra csaptak le¹⁷, aki a néprajz tudósa volt, a legszögédibb szögédi. [...] Amikor rám került a sor, megpróbáltak összekombinálni velem. Amikor ez nem ment, akkor elővették a bölcsészkar művészettörténet tanárát, Dr. Lehel Istvánt¹⁸ és őt próbálták belekeverni. Közben persze figyeltek bennünket, és mi erről semmit nem tudtunk. Arról sem, hogy a szegedi rendőrség

dítószikrája Horváth Tamás levéllenőrzése elrendelésének. Az első erre utaló bizonyíték a vizsgálati dossziében található levél, melyet Schandl Gábor írt és 1963. január 1-jén érkezett Horváth Tamáshoz. Az ügyvel kapcsolatban legkorábbi időpontra utaló szöveg: „1963 őszén I. r. Horváth Tamás és III. r. Simó Zoltán rendszerezni kívánták ideológiai gondolatukat és rögzíteni akarták, hogy a szocialista társadalmi rend ellen milyen módon lehet harcolni. Ennek rögzítésére, gondolataikat egy programtervezetben írásban is rögzítették, melynek »mit akarunk csinálni, miért akarjuk csinálni« címet adták.” (Vádirat, 1965. november 10.)

¹⁷ Lásd még PÉTER LÁSZLÓ (szerk.) (2004): *A célszemély: Bálint Sándor. Ügynökjelentések, pöriratok 1962–1965*. Szemtanú 5. [Sorozatszerkesztő: Jancsák Csaba.] Szeged, Belvedere Meridionale.

¹⁸ A szegedi egyetemen 1947-ben létesült önálló művészettörténeti tanszék (1950-ben megszüntették). A tanszékvezető – a Kolozsvárról kiutasított Felvinczi Takács Zoltán – és az 1948-ban a pedagógiai főiskolán a Rajz–Művészettörténeti Tanszék létrehozója Vinkler László körül szellemi műhely szerveződött, mely meghatározta az 50-60-as évek modern művészeti törekvéseit. E kör tagja volt Lehel István, későbbi neves művészettörténész, festőművész, a Spirál Kör tagja. Lehel István asszociatív utalású festészetének, érdeklődésének a modern képzőművészeti törekvések hazai átültetése állt a homlokterében.

már előzetes csoportdossziét nyitott rólunk.¹⁹

Már akkor úgy figyelték, hogy variáltak, ki a főnök, vagy a fő kolompos, kik azok, akik a leginkább a figyelem középpontjában vannak, vagyis ők konstruálták ezeket a csoportokat. Miért történt ez? Mert már kifulladásban volt az 1956 utáni vérengzés és megtorlás. A politikai rendőrség, amely állam

¹⁹ A Cs-705 számú, Proféták fedőnéven nyitott csoportdosszié fedlapján 1965. december 7-i dátum szerepel mint a megnyitás napja. Ez nyilvánvalóan elírás, hiszen Horváth Tamás 1965. szeptember 21-i letartóztatásától 1966. július 7-ig már előzetes letartóztatásban volt. A Csongrád megyei Rendőrfőkapitányság III/III alosztályának vezetője Czene Mihály rendőr alezredes 1964. július 30-án engedélyezte Operatív Intézkedési Tervet így vezette be a BM munkatársa: „Alulírott XY, Rendőrkapitányság III/III-as alosztály megvizsgáltam Horváth Tamás, egyetemi hallgató és társai laza csoportosulásához tartozó személyek birtokomban lévő operatív anyagát, és megállapítottam, hogy nevezettek szervezett ellenséges ideológiai tevékenységet folytatnak társadalmi rendszerünk ellen. Ezt figyelembe véve határoztam úgy, hogy Horváth Tamás és társaira »Proféták« fedőnév alatt előzetes csoportdossziét nyitok. A további egyszerű operatív feldolgozó munka érdekében.” (ÁBTL3.1.5. 0-12641/1) A vizsgáló tiszt Horváth Tamás 1965. szeptember 21-i letartóztatása után: „Elővezetett [Benedikty Tamás – JCS] operatív adatai szerint a csoportosulás politikai tekintetben kiforratlan, nézeteiben zavaros ellenséges ideológia befolyásolása alatt álló egyetemisták csoportosulása. Tevékenységük ideológiai, főleg művészeti téren jelentkezik. Valamennyien az absztrakt irányzat hívei, és az általuk modernnek nevezett absztrakt irányzatnak próbálnak meg újabb híveket szerezni. A művészet szabadságát hirdetik, közülük egyesek olyan állásponton vannak, hogy a jelenlegi társadalmi rendszer nem megfelelő, mert nem biztosít megfelelő lehetőséget és szabadságot a művészek kibontakozásához. Összejöveleik alkalmával művészeti kérdéseken kívül politikai kérdéseket is megvitatnak. A vita során hangot adnak nacionalista nézeteiknek, élteik a nyugati világot és becsmériik a Szovjetunió rendszerét. A csoport tagjaira nagy hatást gyakorolt az egzisztencializmus eszméje. Az egzisztencialista irányzatot valamennyien magukénak vallják. Ezt az eszmét kívánják irodalmi és művészeti téren továbbterjeszteni, melynek érdekében a csoportosulás feladatát a profétáskodásban jelölték meg.”

volt az államban, fel volt töltve ÁVO-sokkal. Akik engem letartóztattak, kivétel nélkül az ÁVO-nál kezdtek. Sőt, az a Gyorskocsi utcából leérkező csoport, amely a szegedi nyomozóktól átvette az ügyet néhány nap után, az is kivétel nélkül ÁVO-sokból állt. Magas rangú tiszték, akik meglehetősen alacsony intellektuális szinten mozogtak, paranoiás pszichopaták, szerintem elmebetegek. Annyira ragaszkodtak ahhoz, hogy az ő szervezetük a legfontosabb alapköve a kádárista diktatúrának, hogy szinte vallásukká, rögeszméjükké vált az, hogy ha ők nem fedezik fel az ellenséget, itt minden összedől. Másrészt egzisztencialisan is kellett nekik bizonyítani a létüket. Ezért konstruálták a pereket, ahogy csak lehetett. Egyik levelemben azt írtam, hogy igaz szavakra van szükség, igaz mondatokra, és amikor az ember az igazsággal találkozik, az úgy kell hirdetni, ahogy a proféták. Innen kapta a csoportdosszié a Proféták fantázianévet. Evidens, hogy egy 23-24 éves ember nem biztos, hogy a rendszer megdöntése miatt írja, hogy az igazsághoz ragaszkodni kell. Micsoda baromság az, hogy én éjjel-nappal a rendszer megdöntésén gondolkodom, holott ugyanúgy éltem, szerettem, vágyakoztam, akárcsak mások. Ezek azt hitték, hogy az ember minden percét azzal tölti, hogy fűrészel a nagy fát alattuk. Műveltségi szintjükre jellemző, hogy Jean Paul Sartre-ot úgy írták le, hogy „SZART”. Így! [...] Az is furcsa, hogy 1964 nyarán kiengedtek Lengyelországba. Akkor már mindent tudtak, nyugodtan letartóztathattak volna '64 májusában már. Tehát semmivel sem lett több anyag '65 szeptemberére. Nem tudom, mire vártak. Tény az, hogy akkor nem lehetett úgy utazgatni, mint ma. Csak szocialista útlevél volt és csak meghívó levéllel. Én sehova máshova nem akartam utazni, csak Lengyelországba. Ott kicsit szabadabb légkör volt, a lengyel filmekből is lehetett ezt érezni. Meg a jazzből, akkor már európai fesztiválokon vettek részt a lengyel jazz együttesek, meg a színházművészetükről is lehetett tudni. Továbbá a képzőművészeti

nyitottságukról. [...] Felvettem a kapcsolatot egy varsói egyetemistával, elkezdtem vele levelezni és jött a meghívólevél. A lengyelországi utunkat úgy képzeltük el, hogy elmegyünk a szlovák határig stoppal, Szlovákián valahogy átvergődünk és onnantól egész végig a tengerpartig, de stoppal. Pénzünk minimális volt, ott állunk, nálunk egy sportszatyor, ami abba belefér. Ott állunk ki az országút szélén, volt nálunk egy kis magyar zászló. (Ezt persze nem vettük elő Csehszlovákiában, hanem a lengyel részen.) Jött velem egy évfolyamtársam Szegedről. Így kettesével mentünk, mert úgy lehet stoppolni. Amikor átértünk Zakopane közelébe, akkor valahogy újra összegyűlt a kompánia. (Ld. képmelléklet.) Itt áll egy kis csoport. És ez a felvétel ott van az iratok közt, a titkos archívumban. Tehát követtek bennünket Lengyelországba is. Akivel én voltam, Berky Tamás a szegedi jogász társam és barátom, nála nem volt fényképezőgép. Valaki fényképezett, de, hogy ki volt, nem emlékszem, lehettünk nyolcan, tízen. Pestiek is voltak ott akkor. Ennek csak annyiban van jelentősége, hogy az ügynök vagy az ügynökök végig kíséreltek egészen a tengerpartig. Elég kalandosra sikerült az utunk: országút melletti földeken aludtunk, sátorlappal takaróztunk. Felértünk a keleti Tengerhez. Gdanskban barangoltunk, már kettesben voltunk. Utána átmentünk Sopotba ami egy olyan fürdőhely, mint Keszthely. Ahogy sétálunk, látjuk, hogy az egyik teraszon ott ült Zbigniew Cybulski. [...] Ő volt az európai James Dean. [...] A barátommal odapofátlankodtunk hozzá és bemutatkoztunk, mondtuk, hogy nem akarjuk zavarni, Magyarországról jöttünk, és milyen örömmel tölt el bennünket, hogy láthatjuk. Nagyon kedves volt, leültetett, néhány percet beszélgettünk, és annyit mondott, hogy szereti ezt a Gdansk–Gdynia–Sopot háromszöget, mert itt kezdte a pályafutását, mint színész. Kérdezte, hogy fürödünk-e már a tengerben. Mondtuk, hogy nem. Erre ő: kicsit hideg lesz, de ne tévovázatok, vágjátok bele magatokat mindjárt az

első hullámba. Aztán elbúcsúztunk, eljöttünk. És ennek azért van jelentősége, mert amikor letartóztattak, egy héten keresztül éjjel-nappal azt kérdezték, minden negyedik vagy ötödik kérdés az volt, hogy ki az én CIA összekötőm. Azt hittem, hogy meg vannak bolondulva. Aztán arra gondoltam, hogy ezek paranoiás pszichopáták, persze, hogy mindig a legmagasabb C-n kezdik. Kezdi a kémkedéssel, ha az nem jön be, akkor összeesküvés, ha az sem jön be, akkor mennek lejjebb. Biztos, hogy semmi szín alatt nem vállalom be a kémkedést, az tuti. Mondogattam, hogy nincsen CIA összekötőm. Nem is gondoltam akkor hirtelen arra, hogy szerintük éppen a Cybulski volna az. Ezek az örültek lehet, hogy azt hitték, hogy én azért mentem ki Lengyelországba, hogy a Cybulskival találkozzam. Ő járt nyugatra, filmezett nyugaton, talán lehet, hogy Amerikában is volt. Az ember esze megáll! Ebből lehet látni, hogy micsoda beteg hatalom, beteg diktatúra volt ez!

1964 nyarán egy hét alatt, hangsúlyozom, egyetlen hét alatt, három listát készítettek el, hogy ki legyen benne ebben a Próféta csoportban. Egy-két napos különbséggel. Minden csoportnál én szerepelek, mint a társaság vezetője, szervezője, de kik legyenek a csoportokban benne? Az első változatnál négy személyt jelölnek meg. A következőnél már 13 személyt. Tehát kezdtek bővíteni. Egy nappal később újabb névsort állítottak össze, ebbe került bele dr. Lehel István, akiről már beszéltem.²⁰

Mi erről semmit sem tudtunk.²¹ Én az első

²⁰ „Eddigi adataink szerint a csoportba szorosan véve 8, 20-28 éves fiatal tartozik. Ám Horváth Tamás köre jóval szélesebb, adataink szerint kapcsolatot tart Dr. Lehel István egyetemi adjunktus festőművésszel, kinek lakásán rendszeresen összejövetelek szoktak lenni.” (1964. július) (ÁBTL3.1.5. 0-12641/1)

²¹ „Fenti feladatok végrehajtása érdekében [...] A csoportosulás tagjainak hálózati ellenőrzésére hálózati személyeink közül felhasználjuk a Csongrádi, a Lovász, a Csaba, Farkas nevű hálózati személyeket célirányos, összehangolt céllal. És minden hálózati személy részére külön-külön foglalkoztatási tervet dolgozunk ki. Horváth Tamás mellé történő beszer-

gyanús jeleket 1965 tavaszán éreztem, tavaszutón. Az egyik évfolyamtársam²², barátom szintén május 1-jén lelépett. Bécsbe egy társutazás során, amit a szegedi IBUSZ szervezett. El tudta intézni, kiment, lelépett. Ez a barom – már elnézést, hogy ezt mondom – írogatott nekem lapokat, onnan Traiskirchenből²³. Amikor nálam házkutatást tartottak 1965. szeptember 21-én, az volt a fő indok, hogy adjam elő ennek a Barna Dezsőnek a hozzám írott leveleit. Természetesen mindent odaadtam azonnal, de ők folytatták a házkutatást: úgy csináltak, mintha kutatták volna, holott azonnal tudták, hova kell nyúlni. Hogy hol van az elbeszélésem? – hiszen akkor már több éve írtam, voltak filmkritikáim, novelláim, verseim. Mindent tudtak, mi hol van. Tehát bementek egyszer titokban a lakásunkba, a budapesti barátom lakásába is, mind a két budapesti barátom lakásába, amikor nem voltak otthon, és akkor kutattak. És bementek a mi lakásunkba is. Egyetlen egyszer, ha volt olyan helyzet, hogy nem volt otthon senki, akkor bementek és lefényképezték azt, amit kellett. És tudták azt, hogy hova kell nyúlni házkutatásnál. [...]

vezés céljából évfolyamtársai közül tanulmányozzuk arató, téglás és Kornél fedőnevű ügynökeinket. Közülük a legalkalmasabb személyt beszervezzük. [...] A csoportosulás ellenséges tevékenységének dokumentálása céljából Horváth Tamás lakásán titkos házkutatást tartunk.” (Idézet a csoportdossierben található titkos operatív iratból, melynek kelte 1964. november 20. ÁBTL3.1.5. 0-12641) „A Csongrádi fedőnevű Németh Ferenc a *Délmagyarország* újságírója volt. A Lovász fedőnevű Tarajosi Béla évfolyamtársam volt, őt a kartonja szerint 1964 májusában szervezték be. A többi személyt nem tudom ki lehetett.” Horváth Tamás szóbeli közlése 2013.05.29-én

²² Barna Dezső a későbbi igaztási per IV. rendű vádlottja volt.

²³ Az alsó-ausztriai Traiskirchenben 1898-ban épült cs. és kir. tüzér hadapród-iskola épületeit az 1956-os forradalom menekülthullámának elhelyezésére, segítésére alakították át a menekülttáborrá. A napjainkban is működő intézmény a nyolcvanas években a magyar menekültek mellett keletnémet, lengyel és román menekülteket is fogadott.

Amikor ez a barátom lelépett májusban, akkor éreztem, hogy valami miatt, megéreztem, hogy bajban vagyok. Eltűnt egy levél, amit valaki írt és utána talán júliusban eltűnt még egy. Nekem volt egy ismerősöm az IBUSZ-nál, akivel még levelezős koromban ismerkedtem meg, és jelentkeztem én is egy ilyen bécsi társutazásra és feltett szándékom volt, hogy szeptemberben én is lelépek. Volt még három vizsgám hátra az abszolutóriumból, de éreztem már akkor, hogy ennek nem lesz jó vége. Akkor úgy volt, hogy ha végzett az ember, egyetlen egy munkahelyre mehetett, és azt ki kellett előre jelölni. És ha nem volt az ember mögött protekció, elvtársi összeköttetés, mehetett a legrosszabb helyre. Én például a békéscsabai Állami Építőipari Vállalathoz kerültem volna. Ki akar oda menni?! De azt is éreztem, hogy felbontják a leveleimet. Mert volt '65 áprilisában egy találkozókn itt, Szegeden a pesti barátaimmal, közülük kettő is lejött. Akkor szóba került az, hogy csináljunk egy irodalmi, társadalomtudományi újságot és ezen a találkozón derült ki, hogy én nem kaptam meg két levelet, ami erről szólt. És akkor már éreztük, hogy valami hihetetlen nagy baj van, és rá néhány hétre le is tartóztattak. Nem lehetett élni állandóan ebben a konspirációban. Az ember vagy habozás nélkül elfogadta a diktatúra rendszerét és akkor egy fafejű, ostoba káder lett, vagy ha nem ilyenek születtek, akkor konspirálni kellett, hazudozni kellett. Az önéletrajzon keresztül a hitvalláson át, mindenben. Voltak ilyenek az egyetemen, KISZ kolbászoknak hívtuk őket. Ez alkati, mentális kérdés. Aki ezt nem tudja csinálni, úgyis megbukik előbb-utóbb valamilyen szinten. Nem bünygyi szinten, de kiszorítják a margóra. Mindenki tudta ezt. Én nem bírtam ezt, elegendő lett. [...] Az IBUSZ-ban elfogadták a jelentkezésemet. És az utazás előtt egy héttel kapok egy táviratot: „utazását hatósági engedély hiányában visszavonjuk”. Ebből tudtam, hogy most nagyon nagy baj van. Rá 10 napra letartóztattak. Tudták ők azt már, hogy én le

akarok lépni. Mindent tudtak. Kivárták ezt a kiváló pillanatot. Úgy látszik, hogy akkorra már belátták, többet nem tudnak belőlünk kihozni és elérkezett az alkalmatos pillanat.

Voltaképpen hónapokig ültem az előzetesben és vártam a fejleményeket.²⁴ Menet

²⁴ Az 1965. november 10-én a Szegei Járási ügyészségen kelt vádiratban, melyben a BTK 127§ 1.b-be ütköző izgatással vádolta meg Horváth Tamás és Simó Zoltán egyetemi hallgatókat, Schandl Gábor (felsőfokú technikai hallgató) és (távollétében Barna Dezső egyetemi hallgató) Vass István ügyész a következőket írja: „Politikai nézeteiknek lényege az volt, hogy a szocialista társadalmi rendben az ifjúságnak nincs perspektívája, érvényesülni nem tudnak, és ezért a fennálló szocialista társadalmi rend a felelős. Ez a társadalmi rend nem helyes, mivel a magánkezdemenyezésnek nincs tere, ezért egy polgári demokratikus alapon álló szocializmust kellene megvalósítani. Felmerült továbbá közöttük, hogy Magyarország nem független, hanem a Szovjetunió csatlós állama és arra tekintettel, hogy III. r. Simó Zoltán székely származású felmerült közöttük, hogy igazságtalan az, hogy Erdély és a Felvidék nem tartozik Magyarországhoz, ezeket a területeket vissza kellene csatolni, mert történelmileg Magyarországhoz tartoznak. Egyetértettek abban és egymás előtt hangoztatták azt, hogy a csehszlovák és a román kormány az ott élő magyarokkal szemben nem alkalmas, a lenini nemzetiségi politikát, hanem az ott élő magyarokat elnyomja. [...] Mivel I. r. Horváth Tamás Szegeden, III. r. Simó Zoltán pedig Budapesten élt a politikai

közben az elsőfokú bíróság összeesküvésé minősítette az ügyet, a megyei bíróság viszont változatlanul izgatásnak minősítette. Határköri összeütközés keletkezett közöttük, felterjesztették az ügyet a Legfelsőbb Bírósághoz, ott aztán szerencsénkre megint csak izgatásnak, tehát enyhébb bűncselekménynek minősítették. Megszületett az ítélet²⁵, egy évet kaptam...” *

nézeteiket személyes megbeszéléseken túlmenően levelezés útján cserélték ki. [...] II. r. Schandl Gábor terhelte 1956-ban az ellenforradalomban való részvétel miatt a középiskolából kizárták és ez az esemény az egyébként is fennálló meggyőződését még inkább a szocialista társadalmi rend ellen hangolta. Ez adott alapot arra, hogy I. r. Horváth Tamással megismerkedve, közöttük szorosabb baráti kapcsolat alakuljon ki. I. r. Horváth Tamás és II. r. Schandl Gábor a rendszer ellenes politikai nézeteit beszélgetéseik során illetve levelezés útján egymás között kicserélték és ezekben a kérdésekben egymással egyetértettek.”

²⁵ A Szegei Járásbíróság (Fedor Attila tanácselnök, Vitéz István ülnök és Haris Lászlóné ülnök) 1966. július 6- a és augusztus 5-e között lefolytatott nyilvános tárgyalásán Horváth Tamást és Schandl Gábort bűnösnek találta folytatólagosan elkövetett izgatásban, és (távollétében) Barna Dezsőt hazatérés megtagadásában. Horváthot és Schandlt egy-egy évi szabadságvesztésre, Barna Dezsőt tíz hónapi szabadságvesztésre ítélte, Simó Zoltánt bizonyítottság hiányában felmentette.

Mellékletek

1. ÁBRA ❖ Horváth Tamás (1940–) az SZTE-n az életútint-erjű készítése közben

2. ÁBRA ❖ A lengyelországi kiránduláson készült kép, mely – mint később kiderült – a III/III-as megfigyelési csoportdossziéba került

3. ÁBRA ❖ Az 1956. október 20-i MEFESZ nagygyűlés a Szegei Egyetem BTK Auditorium Maximumában. A képen karikával jelölve Horváth Tamás

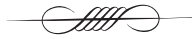
2. SZOCIÁLISTA MUNKÁSOK ÉRTÉKELŐ LEVÉLTÁRA -készen állt az új készült másolat.

3.

SZABÓ SÁNDOR
szabosandor18@freemail.hu
hallgató (SZTE BTK)

Világháborús narratívák Kunszentmártonból

— *World War Narratives from Kunszentmárton* —

Keywords personal narrative, world war 2, Kunszentmárton, historical narrative, military history
DOI 10.14232/belv.2015.4.11 <http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Szabó Sándor (2015): Világháborús narratívák Kunszentmártonból. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 140–146. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

„*Semmire sem emlékszünk olyan kitaróan, mint azokra a dolgokra, amelyeket nagyon szeretnénk elfelejteni.*” – Michel de Montaigne¹

A mintegy egy éve megkezdett kutatásaim középpontjában a második világháborúban szolgálatot teljesítő kunszentmártoni katonák visszaemlékezései állnak. Munkám alapjául 22, a világháborút megjárt veterán interjúja szolgál, melyek 1988, 1989 és 1991-ben készültek. Az említett interjúkat a szintén kunszentmártoni Nagy Magdolna készítette, hogy tiszteletét fejezze ki és emléket állítson a háborús veteránoknak. Munkáját nem tudta befejezni korai halála miatt, így ez a feladat rám maradt. Az interjúkat, a korabeli technikának megfelelően, kazettás diktafonnal készítette, s eddig nem kerültek a szélesebb nyilvánosság elé. 2014-es digitalizálásukig vártak arra, hogy feldolgozásra kerüljenek. Sajnos az évtizedek nem kedveztek a minőségnek, így vannak

olyan részei a felvételeknek, ahol nem kivehető a beszélgetés, így ez nagyban megnehezíti a feldolgozásukat.

„*Az ember beszélő lény, homo narrans. Történetei forgalmazásakor – vagy épp ennek megtagadásakor – narratív stratégiákat követ, alkalmaz, tudatosan, valamilyen céllal vagy épp ösztönösen.*”²

Munkám az úgynevezett oral history-n, vagyis az elbeszélte történelmen alapul. Mint minden történeti forrásnál, itt is fontos kérdés a forrásérték minősége. Meg kell vizsgálnunk ezen források hitelességét és felhasználhatóságát. Mennyire helytálló az ezekből nyert információ, továbbá a valóságnak milyen minősége ismerhető meg ezekből, ha az orális, elbeszélte történetre építünk.³ Gyáni Gábor véleménye szerint az elbeszélte történet, az oral history közvetlenül a személyes emlékezet te-

¹ BÁNKI 2006. 261.

² NAGY 2013. 18.

³ GYÁNI 2000. 128.

rében nyilvánul meg, így szorosan összefügg a kollektív emlékezettel.⁴ A továbbiakban azt is figyelembe kell vennünk, hogy az oral history az elmondható történetek sokféleségére és sokaságára világít rá.⁵ Ezt követően vizsgálódás tárgyá alá kell tennünk az a kérdést is, hogy az emlékező, amit előad a múltról, mennyire hihető, mennyire felel meg a valóságnak.⁶

„A problémát itt az emlékezés, vagyis a múlt, a valamikor (velünk) megtörtént és a bennünk lezajlott tapasztalati események tudati reprezentációjának az episztemológiája képezi. Mi az értéke a valóság megismerése, annak utólagos rekonstrukciója szempontjából az ilyen emlékezésnek, a múlt eme felidézésének? Az emlékezés (és nem az emlékezet) pszichológiája kell, hogy vezessen bennünket, amikor igyekszünk a kérdésekre válaszolni.”⁷

Ahogy Pászka Imre megfogalmazásában olvasható: „A narratív történetforma tehát az, amely valakinek vagy valakiknek az élményeit, tapasztalatait, vágyait, érzelmeit stb. fedi fel, szubjektív nézőpontból úgy, ahogy a saját megélt és elbeszélte életét, a körülötte zajló eseményeket látta, illetve látja.”⁸ Vagyis a narratív elbeszélések minden egyes alkalomkor más-más formát öltenek, mivel változik az előadás körülménye, a közönség és különböző mértékben kapcsolódnak az igazi eseményekhez, emberekhez és az előadókhöz is. Megállapítható azonban hogy az elbeszélte történet vizsgálásakor az előadó vagy az előadóknak a múlt, a jelen és a jövőbeli események közötti kapcsolataik és megállapításaik találhatóak. Az előadók a helyzetükről és az eseményekben betöltött szerepükről alkotottakat adják elő úgy, ahogy azt a múltban látták, most látják és láttatják. Az elmondottak a történetek tényekből és cselekményeiből rajzolódik ki. Az összefüggések jelentősége a későbbiekben

rajzolódik ki az események és kontextusaik kibontakozásakor.⁹

Tehát: „Az életeknek az elbeszélő tapasztalata alapján való tanulmányozása azt feltételezi, hogy a megélt életeknek történetek formájában való elbeszélését relatíve valósnak tekinthetjük, vagyis az elbeszélte történetek meghatározható, konszenzusos társadalmi valóságon alapulnak, amelyek megbízhatóan reprodukálhatók.”¹⁰ Vagyis az elbeszélte történet az adott személy élethelyzetének árnyaltabb megértését biztosítja.¹¹

Az antropológia szerint, az élettörténet egy személy által átélte és elbeszélte élettörténet, továbbá azonosítja a történelmet a történelemmel. A life history, vagyis az élettörténelem egy adott személy történelme, amit kiegészít a life story, az élettörténet.¹² Tehát az élettörténet egy élet történelméből és ugyanannak az életnek a történeteiből épül fel. A life history már a 19. századi antropológusok munkájában is jelen van, mikor elkezdtek összegyűjteni az írástudatlan emberek életéről szóló szóbeli elbeszéléseket. A későbbiekben az így kapott adatokat kiegészítették, másokkal készült beszélgetések adataival. Az önéletrajz és az életrajz fogalmak nem fedték le ezt az adatbázist, így másik elnevezést kellett találni az általuk leírtakra. Ezek a történetek, egy ember életének történéseit tartalmazzák, így a life story kifejezést tartották a legalkalmasabbnak.¹³

„A life history terminussal tehát az őslakók elbeszélései nyomán összegyűjtött beszámolók teljes anyagát jelölték. Vagyis egy személy által megélt életet azonosították az elbeszélte élettörténetével úgy, ahogy a történetírásban az esemény-cselekvés összefüggést azonosítják az ábrázolással, a tapasztalati teret, a megélt életet a nyelvi megnyilatkozással, az elbeszéléssel.”¹⁴

⁴ GYÁNI et. al. 2007. 38.

⁵ GYÁNI et. al. 2007. 39.

⁶ GYÁNI 2000. 129.

⁷ GYÁNI 2007. 156.

⁸ Pászka 2007. 165.

⁹ Pászka 2007. 165–166.

¹⁰ PÁSZKA 2007. 166.

¹¹ PÁSZKA 2007. 166.

¹² PÁSZKA 2007. 167–168.

¹³ PÁSZKA 2007. 169.

¹⁴ PÁSZKA 2007. 169.

Kezdetben tehát az volt a törekvés, igaz kevésbé kidolgozott technikákkal, hogy feltárják az egyes társadalmi csoportok kevésbé ismert társadalomtörténetét: az indiánokét, a munkásokét, a kisebbségeket. Tehát azokat a társadalmi rétegeket melyekről kevés a történeti forrás. Vagyis az elbeszélte történet az olyan társadalmi rétegeknek/csoportoknak az élet- és mentalitástörténetét kutatja, melyekről nincs tágabb társadalomtörténeti tudásunk.

„Az oral history kelet-európai recepciójára is jellemző, hogy olyan történeti eseményeket és társadalmi csoportokat kutat, melyekről nincs más hasonló jellegű forrás. Az interjúalanyok így elsősorban – akár a strukturált interjúnál „adatközlők”, akiknek az emlékezetén (élményeik felidézésén) keresztül addig ismeretlen történelmi események, összefüggések rekonstruálhatók. Ilyen céllal készültek monográfiák például az 1956-os forradalom „fehér foltjairól”, illetve a közép-európai soáról.”¹⁵

A későbbiekben, a szociológiában, Thomas-Znaniacki a chicagói iskola tanárai, egy lengyel emigráns, Wladek élettörténetét vizsgálták és egyéb személyes dokumentumok mellett több élettörténetet is összegyűjtöttek. A szociológiai és az antropológiai terepmunka közötti különbség abból adódott, hogy írástudó személyektől is gyűjtött adatokat. Majd javítóintézetből feltételeken szabaddá helyeztetek kértek arra, írják meg a saját élettörténetüket. Ugyanígy egy felkérésre készült el egy tolvaj élettörténete is. A későbbiekben más forrásból származó adatokat is hozzáadtak. Például rendőrségi és bírósági feljegyzéseket, orvosi és pszichológiai, pszichiátriai vizsgálatok eredményeit. Ezt követően az ily módon összegyűjtött adathalmazt „esettörténet”-nek nevezték el. K. N. Denzin pedig „*life history*”-nak nevezte el, a kultúrantropológia hagyományaihoz híven.

Az élettörténet gyűjtése, akkor lendült fel igazán, amikor megjelentek a magnetofonok. Az így összegyűjtött és elbeszélte személyes

történeteket, ahol a beszélő egyes szám első személyben beszél az életéről, az antropológusok átdolgozás után önéletrajzként írták le.¹⁶ Denzin, aki a *life history* életrajzként értelmezte, a megbízhatóság és az igazságtartalom miatt a kiegészítések mellett tette le a voksát. Követte a chicagói iskola példáját és az mellett érvelt, hogy ki kell egészíteni az élettörténetet más adatokkal is: hivatalos feljegyzésekkel, szociális munkások beszámolóival, levelekkel, a barátokkal és rokonokkal készített interjúkkal.¹⁷ A posztmodern líra képviselője, Charles Olson, a történelem és a történet közötti különbséget a beállítottság és a hozzáállás fogalmával igyekszik magyarázni. Két egymást kiegészítő beállítódást különböztet meg. A történetet és a történelmet. Véleménye szerint a történet gyökere a „*facio*”, vagyis a kitalálás, nem hazugság, hanem „*csinálmány*”, a történelem pedig felfedezés. Olson fogalom meghatározása is arra mutat rá, hogy a történet és a történelem fogalma nem azonos, így azokat nem lehet egymással helyettesíteni.¹⁸

Az oral history nem csupán az előadó, a narrátor elbeszélése, hanem megmutatja egy szemtanúnak, a kutatás révén megszületett kérdéseire a válaszokat, amik egy rögzített interjúközegben születtek meg.¹⁹ Az oral history megvalósulása interjúhelyzetben történik, az irányított archiválás vagy épp publikálás céljából. Így a nyersanyaggyűjtés irányított interjúkkal történik. A kérdező és az interjúalany élő személyek, és a végeredmény a két ember alkotása. Ilyenkor a cél a lokális társadalomtörténet leírása a korábbi átélők látottai és hallottainak az előadásában. Az eredmény ilyen esetben nem történelem, hanem egy megszerkesztett eseménytörténet úgy, ahogy azt a visszaemlékező látta.²⁰

A történelem látszatát az keltheti, hogy az

¹⁶ PÁSZKA 2007. 170.

¹⁷ PÁSZKA 2007. 171.

¹⁸ PÁSZKA 2007. 173.

¹⁹ GYARMATI 2005. 197.

²⁰ Pászka 2007. 177–178.

¹⁵ Kovács 2007. 271–272.

interjúkban igyekszik a kérdező az elbeszélő élményeit és véleményét feltárni egy nagyobb vagy országos történelmi esemény kihatásáról, mely eseménynek az interjúalany is részese volt. Az ilyen beszámolókat azonban szubjektíven kell kezelni. Megállapítható azonban az, „*hogyminden lokális történet egy nagyobb esemény struktúrába integrált, akár csak az egyes egyén élete is.*”²¹ Nem lehet a történelmi elbeszéléssel azonosítani a lokális történések elbeszéléseit és az abban játszott szerepüket. Az oral history az adatgyűjtés fontos eszköze és részét képezheti a történelemírásnak. A nehézség abban rejlik, hogy az elbeszélő történet és a történelmi valóság összecsúszik.²²

Ugyanakkor az oral history korlátai közé sorolhatjuk, hogy ez az interjú módszer nem teszi lehetővé annak a megválaszolását, mi és hogyan történt valójában. Továbbá nem reflektál az emlékezet, az élmény és az egykori esemény közötti különbségre. Tehát arra a folyamatra, ahogy a szubjektum a saját múltjából a megőrizni kívánt emléket kiválasztja.²³ Nem mindent ismerünk fel és idézünk fel, amit észleltünk. Vagyis a felismerés és a felidézés megkülönböztető jegyei, az őket megelőző észlelés módjában vagy körülményeiben rejlenek.²⁴ „*A felidézéssel kapcsolatban a leginkább visszatérő problémák mind arra vonatkoznak, hogy hogyan használjuk fel a múltbeli tapasztalatot és a múltban adott reakciókat, mikor visszaemlékezünk valamire.*”²⁵ Magyarázható azzal, ha feltételezzük, hogy az egyedi eseménynél valamilyen nyomok sorozata alakul ki és raktározódik a szervezetben vagy az elmében.²⁶

Ahogy Jan Assmann is említi: „*az emlékezet és az emlékezés alanya mindig az egyes ember marad, aki persze függ azoktól a „kere-*

tektől”, melyek emlékeit szervezik.”²⁷ Az emlékezet a kommunikációban él és ott is marad fenn. A felejtés akkor következik be, ha a kommunikációban a közvetített valóság vonatkoztatási keretei megváltoznak vagy elenyésznek. Ugyanis az ember csak arra emlékszik, amit a kommunikációban átad, és amit a kollektív emlékezet vonatkoztatási keretei közé el tud helyezni.²⁸

„*Az emlékezet abban az értelemben egyéni, hogy benne az egyes kollektív emlékezetek mindig páratlan módon kapcsolódnak össze: az egyéni emlékezet a legkülönbébb csoportokhoz kötődő kollektív emlékezeteknek s ezek mindenkor sajátos kapcsolódásának a színtere.*”²⁹ Tehát csak az észlelés egyéni, és nem az emlékezés.³⁰

Bármennyire is vizsgálódunk, megállapítást nyer az a tény, hogy az emlékezés mindig a jelenből íródik, és ezen az sem változtat, ha gazdag az előadó által adott emlék.³¹

Azonban a traumatikus élmény, a trauma, teljesen új perspektívát nyit az egyéni emlékezés és a kollektív emlékezet értelmezésének szempontjából.³² A stresszhormonok bizonyítottan javítják a memóriát és a tanulás képességét. A fontosabb események megőrzése biológiailag is fontos, ugyanis ezeket a jövőben fel kell ismerni, hogy akár megismételni vagy épp elkerülni tudjuk őket.³³ Az olyan traumatikus élmények, mint a Holokausztnak, és a második világháborúnak, a magyar történeti részei értelmileg és lelkileg nincsenek egészen feldolgozva.³⁴

Ilyen katasztrófaélmény az interjúkban a Don-kanyarra és a közvetlen harci cselekményekre való visszaemlékezés vagy a hadifogság, a lágerek szörnyűsége és a kényszer-

²¹ PÁSZKA 2007. 178.

²² PÁSZKA 2007. 178.

²³ KOVÁCS 2007. 272.

²⁴ BARTLETT 1985. 276.

²⁵ BARTLETT 1985. 288.

²⁶ BARTLETT 1985. 288.

²⁷ ASSMANN 2004. 37.

²⁸ ASSMANN 2004. 37.

²⁹ ASSMANN 2004. 38.

³⁰ ASSMANN 2004. 38.

³¹ GYÁNI 2000. 131.

³² GYÁNI 2010. 268.

³³ BÁNKI 2006. 279.

³⁴ GYÁNI 2010. 275.

munka. Fontos megjegyezni, hogy a drámai és a nagy traumatikus emlékek kapcsán a feltűnően élénk emlékezés a későbbiekben minden mást elhomályosító jelentőségre emelkedhet. Ugyanakkor tartalmi téren is gazdagabbá, élénkebbé válnak annak megfelelően, hogy ezek az emlékek az egyén életében csak később kerülnek előtérbe.³⁵ Nem szabad megfeledkezni az emlékezés irányítottságáról sem. Az emlékezés mennyire pontos és részletes, milyen jellegű narráció manifesztálja az újra átélt élményt. Ezek az adott dokumentumok a műfaj sajátosságaitól függenek.

Mind közül a legintimebb és a legszemélyesebb, a napló. Ez nem másnak íródik, így természeténél fogva személy közeli. A memoár teljesen más, ezt a szerző nyilvános közlésre szánja. Ebben egy olyan kép jelenik meg előttünk, ami próbál megfelelni az aktuális társadalmi konvencióknak. Teljesen más végül az oral history, vagyis az interjú. Itt a kérdező a társadalmat közvetlenül és személyesen is megjelenítő személy. Az interjú közvetlen formában tudatosítja az élményt és az emléket újraélő személyben a tőle elvárt társadalmi elvárásokat, így igyekszik ennek megfelelni.³⁶ Az oral history egyszerre nyilvánul meg múlt és a jelen valóságos tapasztalatába beékelődött mítoszról és a való élet történéseiről.³⁷ Összefoglalásképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a narratív történetformák lehetnek szóbeliek, **spontán elbeszélések vagy épp a kutató segítségével előállítottak, vagy direkt írott produktumok, önéletírások.** ezeknek együttesét a narratív történetformák együttesének tekinthetjük.³⁸

Az interjúk feldolgozásához várható hipotézisem, hogy – ismerve az oral history, vagyis az elbeszélte történet módszertanát –, képet kapok a második világháborús katonák mindennapjairól a fronton és a hadifogságban. Ahogyan megélték a háború borzalmaikat, annak

1. ÁBRA ❖ A szerző dédapja, Sipos István (Budapesten, 1941. március 12., a szerző gyűjteménye)

adalékai tükröződnek vagy épp pontosítják az eseményeket.

Ahogy Vértesi Lázár is megállapítja: „*az oral history számos tudományágban eredménnyel használható kutatási technikát jelent, melynek egyik legnagyobb erénye, hogy nem önállóan, kizárólagos kutatási szisztémaként kíván érvényesülni, hanem éppen a történelem és társadalomtudományok egyes területeinek összefüggéseire, s nem az őket elválasztó problémákra hívja fel a figyelmet. Ezzel pedig bővítheti a történész által a megválaszolás reményében feltehető kérdések körét, és az így nyert válaszok alapján egyedülálló módon járulhat hozzá a történetírás gazdagodásához.*”³⁹ Az elbeszéltek gyakorlatokat, gondolkodásmódokat és értékrendeket hoznak létre illetve legitimálnak. „*A történetek élnek, változnak, elfelejtődnek.*”⁴⁰

Az interjúk elemzéséhez a következő életútbeli csomópontokat veszem górcső alá: 1. a bevonulás körülményei; 2. a fronton eltöltött mindennapokat és az ott szerzett élményeket; 3. a hadifogság és a hazajutás élményei. Az interjúkban Nagy Magdolna arra kérte a veteránokat, hogy születésüktől kezdve beszéljenek életükről, gyerekkorukról, majd a

³⁵ GYÁNI 2000. 142.

³⁶ GYÁNI 2000. 143.

³⁷ GYÁNI 2000. 144.

³⁸ PÁSZKA 2007. 253.

³⁹ VÉRTESI 2004. 164.

⁴⁰ KESZEG 2002. 8.

katonaévekről, és az akkor szerzett emlékekről. Ezek a felidézett emlékek olyan elevenen éltek az idős emberekben, hogy több esetben napra pontosan meg tudta mondani például a bevonulás napját. A fronton eltöltött idő igen részletesen kirajzolódott az interjúk során, ahogy a fogságba esés körülményei, a hadifogság átélése és a sokszor kalandos hazajutás. Az átélt traumatikus emlékek eredete különösen a fronton szerzett élményekhez és a hadifogság idejéhez köthetőek: „*Nem az orosz hadsereg tette tönkre a 2. magyar hadsereget, hanem a hideg. Tél tábornok.*”⁴¹ „*Ha nem dolgozom azt mondta, belém vágja a vasvillát.*”⁴² De a bajtársak tragikus sorsa is mélyen él: „*Molnár András akna vágta agyon, Hürkecz Ferit meg repülőgép géppuskája úgy találta el.*”⁴³ Imre Márton a család fájó hiányát idézi fel emlékeiben: „*Fűtött a vágy, az a gondolat, hogy néhány nap múlva, ha sikerül, Kunszentmártonban leszek, otthon, szüleimmél.*”⁴⁴ Megfigyelhető, hogy szülővárossal kapcsolatban is elevenen élnek az emlékeik, ahogy azt Árvai Márton felidézi: „*Itthonról az utolsó levelet (1944) október 7-vel kaptam meg. A feleségem megírta, Kunszentmárton elesett. Mi még az első vonalban harcoltunk.*”⁴⁵ Ahogy Pásztor István is elmondja 1989. május 14-én a vele készült interjúban: „*El se tudja képzelni az olyan, aki nem volt olyan helyzetben, mi is az: honvág.*”⁴⁶ A felidézett emlékekből érzékelhető a bizonytalanság, a helyzetükből adódó félelem, a magány és a kilátástalanság érzése. Kijelenthető, hogy a fronton eltöltött idő, és annak emlékei más-más módon, de meghatározó módon váltak különleges élettapasztalattá emlékeikben. Az interjúkból kinyert adatok alapján összeállításra került táblázat megmutatja a bevonulás helyét és a honvédek beosztását. Természetesen ezen adatok további pontosításra szorulnak,

de ha megnézzük a bevonulási helyek és beosztások sokféleségét, előrevetítik az inter-
2. ÁBRA ❖ *Kunszentmártoni honvédek a második világháborúból. (a szerző gyűjteménye)*

júk fordulatot, eseménydús élményanyagát.

Az első világháborúnak már 1929-ben elkészült Kunszentmártonban egy helyi szintű feldolgozása, a „*Kunszentmártoni Hősök Albuma*”. Ez a mű, emléket állít az első világháborúban elesett kunszentmártoniaknak. Hasonló módon kívánom feldolgozni a második világháborút, illetve ahogy azt megélték településem katonái. Továbbá igyekszem emléket állítani a kunszentmártoni katonáknak és dédapáimnak, Sipos Istvánnak és Nyíri Györgynek, akik a második világháború idején teljesítettek katonai szolgálatot.

Összefoglalásképpen arra a megállapításra jutunk, hogy a történeti elbeszélés a múltbeli valóság egy utólag megkonstruált mentális képe. Ez azonban kivétel nélkül konkrét tényállásokon alapul.⁴⁷ Az előbbieken kifejtett gondolatok jegyében kerül sor az interjúk további feldolgozására.

Végezetül záró gondolatként, ahogy az 1929-es Kunszentmártoni Hősök Albumában

⁴¹ KAKUKK 02:48

⁴² PÁSZTOR 24:30

⁴³ BODÓCS 06:50

⁴⁴ IMRE 53:56

⁴⁵ ÁRVAI 27:25

⁴⁶ PÁSZTOR 59:09

⁴⁷ GYÁNI 2007. 190.

NÉV	BEVONULÁS HELYE, IDEJE	BEOSZTÁS
Árvai Márton	Szolnok, 1942.	10/II. gyalogos zlj.
Bajnóczky József		
Balla Péter	Újvidék, 1944.	
Balogh Béla		
Balogh István	Kecskemét, 1942. 10. 03.	7/II. gyalogos zlj.
Bíró Ferenc	Pápa, 1942. októbere	1. ejtőernyős sz.
Bodócs Balázs	Cegléd, 1942. 10. 02.	52. páncélos és légvédelmi gépágyú tüzérsztály
Boszik Béla	Szolnok, 1943. 10. 03.	6. légvédelmi kiképző alosztály
Czakó Károly	Kecskemét, 1943. 10. 04.	7. gyalogezred
Gyöngyösi Gyula	Kecskemét, 1942. 10. 05.	3. harcokosi ezred, II. zlj.
Harangozó Pál		
Huszár József	Cegléd, 1944.	52. páncélos és légvédelmi gépágyú tüzérsztály
Imre Márton	1944.	
Imrei András	Mezőtúr, 1940. decembere	nehézfegyverszárad
Jernei Bálint	Nagyberezna, 1943. 03. 15.	24. gyalogezred
Kakukk János	Debrecen, 1939.	híradó alakulat
Kelemen János	Cegléd, 1943. októbere	7/II. zlj., 4. század
Mészáros István		
Némedi István	Budafok, 1942. 10. 05.	101/ VIII. híradós zászlóalj.
Pásztor István	Kolozsvár, 1944. 09. 30.	
Radics János	Cegléd, 1942. decembere	3/I. harcokoszászlóalj
Takács József	Orosháza, 1943. ősze	18. tábori tüzérsztály

is olvasható: „Nagy igazság az, hogy ha rövid is az öröm, mégis hosszú az azt megelőző remény és még hosszabb a reá következő emlékezés.”⁴⁸ *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Árvai Márton interjú. Készült: 1989. 04. 16.
- BÁNKI CSABA (2006): *Agyunk fogságában*. Budapest, Pro Die Kiadó.
- BODÓCS BALÁZS interjú. Készült: 1989. 04. 10.
- F. C. BARTLETT (1985): *Az emlékezés*. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány. Budapest, Gondolat.
- GYÁNI GÁBOR (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- GYÁNI GÁBOR (2007): *Emlékezés és oral history*. In Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Budapest–Piliscsaba, LOISIR Könyvkiadó Kft. 155–165.
- GYÁNI GÁBOR (2007): *Relatív történelem*. Budapest, Typotex.
- GYÁNI GÁBOR (2010): *Az elveszített múlt*. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- GYARMATI GYÖNGYI (2007): *Az oral history kézikönyve*. *Múltunk*. 50. évf. 2. sz. 196–200.
- IMRE MÁRTON-interjú. Készült: 1989. 03. 27.
- JAN ASSMANN (2004): *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- KAKUKK JÁNOS-interjú. Készült: 1989. 04. 03.
- KESZEG VILMOS (2002): *Homo narrans*. Emberek, történetek és kontextusok. Kolozsvár, Komp-press.
- KOVÁCS ÉVA (2007): *Interjúk módszerek és technikák*. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Pécs, Néprajzi Múzeum. 271–272.
- NAGY ZSOLT (2013): *A mítosz mint reprezentáció és a mitizálás mint elbeszélői stratégia*. Egy 19. századi maroszeiki pomológus életpályájának narratív megjelenítése. *Belvedere Meridionale* 25. évf. 2. sz. 6–21.
- PÁSZKA IMRE (2007): *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- PÁSZTOR ISTVÁN-interjú. Készült: 1989. 05. 14.
- TIMON ZSIGMOND (1929): *Magyar mementó*. In Mezey Lajos (szerk.): *Kunszentmártoni Hősök Albuma*. Mezey Lajos, Kunszentmárton.
- VÉRTESEI LÁZÁR (2004): *Oral history*. A szemtanúként elbeszélő történelem lehetőségei. *Aetas* 19. évf. 1. sz. 158–172.

⁴⁸ TIMON 1929. 17.

HORVÁTH CSABA PHD, EZREDES
horvath.csaba@mail.militaria.hu
hadtörténész (Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

„Földi” felderítés az európai hadszíntéren a második világháborúban

— *Ground reconnaissance at the European Theater in the World War Two* —

DOI 10.14232/belv.2015.4.12 <http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.12>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Horváth Csaba (2015): „Földi” felderítés az európai
hadszíntéren a második világháborúban. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 147–155. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

KEYWORDS World War 2, ground reconnaissance, reconnaissance, european theater, eastern front

*„Gondosan hasonlítsd össze az ellenség seregét a sajátoddal, mert csak így tudhatod meg,
miben erősebb a másik, és miben vagy erősebb te.”*

(Szun-ce: A háború művészete)

A háborúk átszövik az emberi társadal-
mak történetét. Talán nem volt egyetlen olyan
nap, amikor a Föld valamelyik pontján nem
volt háború, fegyveres összecsapás. A háborúk
a huszadik században már olyan pusztító
eszközöket vonultattak föl, amelyek az emberi
veszteségeket hihetetlen módon megnövel-
ték. A „Nagy Háború” (Első Világháború)
elképesztő embervesztéseit, az azt közel húsz
évvvel követő „Második Világháború” már túl
is szárnyalta, jelezve, a haditechnika fejlődése
hihetetlen módon felgyorsult.

A második világháború minden tekin-
tetben az emberiség eddigi legnagyobb, leg-
kiéleztettebb háborúja volt. Mindhárom di-
menzióban egyre újabbé újabb haditechnikai

eszközök szolgálták ki a hadviselő feleket és
számtalan újítást alkalmaztak az ellenség
legyőzése érdekében. Módosították azokat
harceljárásokat, amelyekhez addig görcsö-
sen ragaszkodtak, változtattak a hadászati,
hadműveleti, harcászati elveken.

Hadszíntér alatt a háborús térségnek
olyan kontinentális vagy óceáni méretű részét
értették, melyben a szemben álló hadviselő
felek hadipotenciáljának adott kontinensre
vagy óceánra eső részei helyezkednek el. (Nap-
jainkban, a helyi háborúk és a hagyományos
pusztító eszközökkel vívott fegyveres küz-
delmek időszakában, a hadszínterek, a konti-
nensek egy részét fogják át, mégpedig olyan
részét, melyet nagyobb természetes akadályok

határolnak. Kisebb országok esetén a hadszíntér területileg egybeeshet a háborús térséggel, ami egy sziget, egy közös határ menti terület is lehet.) A hadászati célok és a fegyveres csoportosítások méretétől függően megkülönböztethettek fő és mellékhadszíntereket. A természetföldrajzi jelleg szerint kontinentális, szárazföldi, óceáni és tengeri hadszínterek kerültek meghatározásra.

A siker kulcsa azonban ezeken a hadszíntereken is, a felek által egységesen preferált felderítés volt. Információ az ellenségről, annak szándékáról, erejéről, lehetőségeiről. Amelyik fél ezeket az információkat meg tudta szerezni és folyamatosan frissíteni, hihetetlen előnybe került az ellenségével szemben.

A felderítés, mint összefoglaló fogalom, minden területet magában foglalt. Minden olyan területet, ami a potenciális ellenfélről, bármilyen módszerrel, bármilyen területről információkat tudott szerezni.

„A felderítés: Az állami apparátus vezető szervei és a különböző szintű parancsokságok azon intézkedéseinek, rendszabályainak és tevékenységeinek összessége, amelyek egy ország v. ország csoport érdekeiről célkitűzéseiről, szándékairól, terveiről... szólok adatok megszerzését, gyűjtését és tanulmányozását célozzák.” A katonai felderítés ebben az esetben viszont minden olyan területre koncentrált, ami a harc megvívásához szükséges információk megszerzésével, előnyökhöz juttathatta a felet ellenségével, ellenségeivel szemben.

„A katonai felderítés: A felderítés a hadművelleti és harcbiztosítás legfontosabb fajtája: azon rendszabályok összessége, amelyeket a parancsnokok, a törzsek hoznak abból a célból, hogy a küszöbön álló hadművellet harctevékenységi körzetében a harc előkészítéséhez és sikeres megvívásához szükséges adatokat megszerezzék az ellenségről és a terepről.”

A katonai felderítést a végrehajtás térsége szerint szárazföldi, légi és tengeri felderítésre osztották fel, míg mélysége szerint hadászati, hadművelleti, harcászati szintet különböztettek

meg. A klasszikus felderítésnek az emberi erővel folytatott felderítés tekinthető: ami magába foglalja mindazokat az ember által végzett adat és információgyűjtési eljárásokat, amelyeket az emberi érzékszervek, vagy ember által közvetlenül kezelt műszerek felhasználásával végzünk. Ide sorolhatók: a figyelők, felderítő járőrök, hírszerzők, által gyűjtött, a hadifoglyok és átszököttek kihallgatása útján nyert, vagy a felderítő összekötő tisztek által szolgáltatott adatok és információk. Itt említhetjük a lakosságtól nyert információkat is. A második világháború éveit az európai hadszíntéren kiemelten az úgynevezett „földi-, légi (repülő)- és rádiófelderítést” alkalmazták. Ezen belül a földi résznél a harcfelderítés, figyelés, vállalkozás, lesállítás, rajtaütés került előtérbe. Emellett természetesen folytattak még műszaki- és tűzérfelderítést. Ezekhez a felderítési módokhoz megfelelő szervezeti formákat alakítottak ki a saját haderőn belül.

A felderítő csapatok

1939-ben egy német gyaloghadosztály például a következő szervezeti elemeket foglalta magába:

- törzs, a megfelelő osztályokkal,
- 3 gyalogezred (egy gyalogezred három zászlóaljából (9 század), egy géppuskás-zászlóaljából (3 század), egy aknavető-, vagy gyalogsági ágyús századból, egy páncéltörő századból állt,
- egy tüzérezred,
- egy páncéltörő osztály,
- egy felderítő-zászlóalj,
- egy műszaki zászlóalj,
- egy híradózászlóalj és hadtáp.

A gépesített hadosztályok felderítő zászlóaljának technikája, hasonlóan az előbb bemutatott szervezethez, a páncélgépkocsi volt.

Az első páncélos hadosztályok szervezése 1935-ben kezdődött Németországban és 1939 őszén már hét ilyen sereggel rendelkeztek.

Állományukban 1 páncélos dandár (kettő ezred), 1 gépesített gyalogdandár mellett tüzérezred, páncéltörő osztály gépesített felderítő-, műszaki-, híradó zászlóalj és hadtáp csapatok kaptak helyet. Egy hadosztály összesen 324 harckocsival rendelkezett, míg a felderítő zászlóalj a motorkerékpárok mellett tíz páncélgépkocsival.

Az *olasz* gyaloghadosztályok általában 2 gyalogezredből (6 zászlóalj), 1 milic légióból (kettő feketeingos zászlóalj), tüzérezredből, gránátvető zászlóaljból, 47 mm-es páncéltörő századból (nem mindegyik), híradó, egészségügyi- és felderítő osztagokból álltak. A felderítő erők döntően motorkerékpárokkal rendelkeztek. Az olasz gépesített hadosztályok 2 gyalogezredből, 1 bersaglieri (kerékpáros) ezredből és 1 gépesített tüzérezredből álltak. Ebben a kategóriában ezek voltak a leggyengébb mutatók.

A *francia* gyaloghadosztályok szervezeti felépítése hasonló volt a németekéhez, de fegyverzete, technikai ellátottsága annál gyengébb volt.

Az *angol* gyaloghadosztály szervezése

kisebb mértékben eltért a németétől. A törzs mellett, 2-3 gyalogdandárból, gépesített géppuskás zászlóaljból, könnyű tüzérosztályból, gépesített műszaki zászlóaljból, gépesített híradóosztályból, harckocsi osztagból és gépesített felderítő osztagból állt. A dandárok ereje nagyrészt megegyezett a német ezredékével, de szinte minden alárendeltje gépesített volt és rendelkezett harckocsi köteléssel is. A szervezetben említett felderítőosztag alapvetően terepjáró gépkocsikkal rendelkezett. Az angol páncélos hadosztályok, amelyeket csak a fokozódó háborús veszély miatt kezdtek 1938 végén felállítani, békeállományába 2 könnyű- és 1 vegyes páncélos dandár, 1 páncélozott felderítőezred 2 gépesített tüzérosztály, továbbá műszaki és híradó alegységek tartoztak. Összesen 260 harckocsi. A gépesített hadosztályok a németekénél is erősebbek voltak, hiszen 2 páncélos felderítő-, 3 könnyű, 2 vegyes harckocsi-, 2 gépkocsizó lövészzászlóaljjal, továbbá tüzérezreddel és szakcsapatokkal bírtak.

Érdekes módon a *szovjet* lövészadosztályok, az 1941. áprilisi állománytábla alapján, nem rendelkeztek

szakfelderítő erőkkel. A hadosztály, törzsből, 3 lövés ezredből, 2 tüzérezredből, páncéltörő-, légvédelmi tüzérosztályból, továbbá híradó-, utász- és gépkocsizó szállító zászlóaljakból állt. A szovjet harckocsi-hadosztályok 2 harckocsiezredből, 1 gépesített ezredből, tüzérezredből, légvédelmi tüzérosztályból, továbbá műszaki, híradó és vegyvédelmi alegységekből álltak. Itt sem találunk szakfelderítő erőt.

Érdemes viszont megvizsgálni a hadosztálytörzs felépítését a háború kezdetén és 1944–45-ben. 1941-ben a következő alosztályok működtek: - hadművelet, - felderítő, - híradó, - nyilvántartó, - hadtáp, - különleges. A felderítő alosztályon 2 tiszt látta el a feladatokat. A háború utolsó időszakában: - hadművelet, - felderítő, - híradó, - nyilvántartó, - különleges, - térképész, - gazdaság. A felderítő alosztályon ekkor 3 tiszt szolgált.

A hadtest és hadsereg törzsekben osztagok működtek, nagyjából hasonló feladatkörökkel. A háború kezdetén a felderítő osztag 4, míg a háború utolsó időszakában 5 tiszt látta el a feladatokat.

A felderítést befolyásoló tényezők

Az európai hadszíntér tartogatott előnyöket és hátrányokat is a felderítő csapatok számára.

Az évszakok váltakozása meghatározó jelleggel kihatott a hadműveletekre, az utánpótlás biztosítására, ruházatra, fegyverzetre. Téli időben például fehér álcázó festést kaphattak a felderítő technikai eszközök, a katonák pedig fehér álcaruhát kellett, hogy viseljen, megelőzve, hogy az ellenség idő előtt felfedje őket. Tavasszal és ősszel természetesen változott az álcázó szín. Többnapos figyelés, lesállítás, vagy más felderítési mód alkalmazása megfelelő öltözetet kívánt, különösen télen. Kiemelt feladat volt a megszerzett információk azonnali jelentése a kiküldő parancsnokság

felé, hiszen egy több órával később leadott jelentést már nem lehetett hitelesnek tekinteni, sőt félrevezető is lehetett. Ezért a megfelelő összeköttetés és azonnali jelentés alapvető feladat volt.

Az északi területeken lezajlott harcok kitűnő példákkal szolgáltak. Akár a norvég, akár finn területen lezajlott harcokra gondolhatunk, de az 1941. decemberi moszkvai ellentámadás is a téli harctevékenység kitűnő példája. A fehér álcaruhában sítalpon mozgó finn erők számtalan helyzetben tudták meglepni a szovjet erőket, akik az elszünetelt komoly veszteségek után, levonva a következtetéseket, sokat tanulhattak az 1939, novembere és 1940 márciusa közötti időszakból.

Az európai hadszíntéren változatos a domborzat és a terep fedettsége is döntő (erdők, erős aljnövényzet stb.), ami a rejtőzést segíthette. Természetesen ez az ellenség számára is előnyt jelenthetett, hiszen jól tudta csapatait, technikai eszközeit rejtteni. Kitűnő példa erre az 1940. májusi német támadás Franciaország ellen. Az Ardenneken keresztül támadó német páncélosokat nem sikerült felderíteni, így azok meglepetésszerűen jelentek meg a francia-brit főerők mögött, eldöntve ezzel a franciaországi összezsapást.

A talaj minősége, a hegyes terep kivételével, jó lehetőséget biztosított a műszaki munkákhoz, illetve a figyelők gyors kiépítésére, álcázására. A már említett fedett terep viszont kitűnő lehetőségeket biztosított a lesállítások, rajtaütések végrehajtására. A felderítő erők felfedése esetén azonban ezek a terepviszonyok segíthették az ellenségtől történő gyors elszakadást is.

Az európai hadszíntér meghatározó része volt a vízrajz. A kontinens nagy folyamokkal, folyókkal, gyorsan duzzadó patakokkal telített. Ez minden tekintetben lassíthatta a mozgást, de segíthette a védelmi rendszerek kiépítését, stabilizálását. Nem volt könnyű az ellenség által védett folyószakaszon, gázlót találni, észrevétlenül átkelni azon, foglyokat ejteni

és esetlegesen visszatérni. Minden esetben tisztázni kellett a nehéztechnika alkalmazási lehetőségét mocsaras, vizenyős helyeken. Komoly feladat várt ezeken a helyeken a műszaki felderítésre is.

A folyókon átívelő műtárgyak (hidak) felderítése, megtartása is a gyorsan mozgó felderítő erők feladata volt. Több esetben azonban a hidakon átmenő forgalom megfigyelését végezték el, jól kiépített figyelőhelyekről. Természetesen más szerepe volt ezeknek a műtárgyaknak nagyobb városok védelmének (lásd: Harc Budapestért). Ezzel párhuzamban említhetjük a vasútvonalak fontosságát és funkcióját is. Igaz, ezek a légiere számára könnyű célpontnak számíthattak, hiszen álcázásuk szinte lehetetlen volt. Hasonló volt a helyzet a békében meglévő repülőterekkel. Ezek helye ismert volt, ezért csak rövid ideig lehetett azokat használni. Ezért, előtérbe került a tábori repülőterek használata és gyakori váltása.

Felderítés a lakott területeken

A lakott területek a második világháborúban már meghatározó jelleggel bírtak. A felderítés talán itt került a legnehezebb helyzetbe, hiszen eddigi feladataikon túl (ellenség helyzete, ereje, szándéka) újabb információkat kellett megszerezniük.

Részletesen kellett jelenteni az adott lakott terület (város, nagyobb település) jellemzőiről:

- utak, utcák szélessége, állapota,
- épületek, házak anyaga (tégla, beton stb.), falvastagságok, pincerendszer.
- csatornák, közművek állapota, bejárhatósága stb.

A felderítési módok azonban itt sem változtak. A figyelés, a vállalkozás, a lesállítás, a rajtaütés és a harcfelderítés is szerepelt a felderítők mindennapi palettáján.

A *figyelés* a városban és a nagyobb helységekben folyó harcban a felderítők legfontosabb,

leghatékonyabb módszere volt. Mivel itt a feleket csak házak, esetleg falak választották el, ezt kiemelt módszerként alkalmazták. Meg kellett határozni az ellenség elhelyezkedését, erejét, szándékát. Folyamatosan tisztázni kellett a saját és az ellenség első vonalait (ez különösen a légiere számára volt fontos). Adatokat kellett szerezni veszélyes tűzgyevidéiről, műszaki akadályrendszeréről, torlaszairól, gócpontjairól. Minden esetben, az adott egység teljes sávjában, figyelőrendszert kellett kialakítani, amelybe a felderítő erőkön kívül más fegyvernemi alegységek is bevonásra kerülhettek.

„A Berlinért folytatott harcban a Prenzlauer utca közelében 1945. április 28-án a figyelés megállapította, hogy az ellenség a Keibel Strasse környékén gyülekezik. Nyilvánvaló volt, hogy kisebb támadást készít elő. Egy óra múlva a német tüzérségi és aknavető tüzőtől támogatva, század erejű csoport indította meg támadását az Alexander Platz irányába, a szovjet állások felszámolására. Azonban az ellentámadásról idejében értesített csapatok már fel voltak készülve a támadásra és lövegeiket előre kitolták az előkészített tüzelőállásba. A megindított támadás a közvetlen irányzású ágyútűzben percek alatt összeomlott.”

Városharcban a *vállalkozás* célja fogolyejtés, fegyver vagy okmányszerzés, illetve egyedül álló géppuskafészek, óvóhely, őrszem, figyelőhely, kisebb házak, épületek elfoglalása, megsemmisítése volt. A vállalkozást több napos előkészítés kellett, hogy megelőzze, ami a célobjektum megfigyelését és a tevékenység begyakorlását jelentette. A vállalkozást általában 8-10 katona hajtotta végre.

„Katoviczban az egyik felderítő csoport a következő feladatot kapta: a célpont azon háza, amelyből egy golyószóró a teret állandóan tűz alatt tartja. A figyelés tisztázta, hogy a fegyver a ház falán ütött résen át tüzel és az irányzón kívül más nem tartózkodik ott. A következő éjszaka megközelítették a házat, így felfedték a bejáratnál elhelyezett műszaki csapdákat is. Másnap este észrevétlenül megközelítették a

tüzelő fegyvert és hátulról, kézigránálttűzzel megsemmisítették.”

A lesállást a városharcban is gyakran alkalmazták. Ebben az esetben a felderítők rejtkehelyen várták be az előzetesen megfigyelt célpontot. A célpont általában ellenséges parancsnoki gépkocsi, összekötő tiszt küldönc, kisebb katonai csoport, volt. Ezek általában ugyan azon az útvonalon, ugyan abban az időben jelentek meg az adott helyen, így folyamatos figyélssel előre jelezni lehetett ezeket a célpontokat. A felderítő járőrök (5-10 fő) ezután az általuk kiválasztott helyen lesben álltak, majd általában tűzrajtaütéssel megsemmisítették, illetve foglyul ejtették a célpontot. Az akció után, az előre megtervezett visszavonulási útvonalon, gyorsan elhagyták a helyszínt.

„A budapesti harcok során a figyelés megállapította, hogy két épület között, egy kőkerítés mellett gyakori a német mozgás. A tüzérség két helyen is rombolta a kerítést, de a mozgás nem szűnt meg. A felderítők azt a feladatot kapták, hogy közelítsék meg a helyet, álljanak lesben és ejtsenek foglyot. A négy katonára átkészve egy nyílt területen, lesben állt a fal mellett. Több órás várakozás után sikerült a feladat végrehajtása. Végül sikerült a foglyot a nyílt területen épségben visszajuttatni, akitől értékes információkat nyertek.”

A felderítők gyakran *rajtaütéssel* oldották meg feladataikat lakott területen. Ez valójában a felderített, megfigyelt célpont megrohanását, megrohamozását jelentette. Tehát itt, ellentétben a lesállással, a célpont stacionális volt, míg a felderítők (ennél a feladatnál a felderítő csoport létszáma 25-30 fő is lehetett) voltak mozgásban. A célpont általában fogolyejtés, okmányok zsákmányolása, ellenséges parancsnokságok, híradó központ szétzúzása, továbbá fontos kijelölt célpontok (hid, raktár, műhely, erődítés stb.) megsemmisítése volt.

„1945. április 10-én egy felderítő szakasz 12 katonája a breszlai gázgyár környékén található kétemeletes házat kapott célpontul, ahol

a főbejáratnál géppuska, míg a míg a második emeleten két golyószóró volt tüzelőállásban. A felderítők váratlanul indították meg rajtaütésüket, a géppuskát kézigránálttűzzel semmisítették meg, majd betörve a házba, több foglyot ejtettek a meglepett német katonák közül. Majd a parancsnok jelére, a megbeszélte tűztámogatás fedezete mellett, veszteség nélkül visszatértek.”

A *harcfelderítést* városban csak abban az esetben végezték, ha más felderítési mód nem hozott eredményt. Ekkor korlátozott támadást indítottak/színleltek, hogy az ellenség tüzet nyisson és így felfedje állásait, tüzefegyvereit. A cél tehát az ellenség főellenállási vonalának meghatározása, a gyalogság, a tüzérség, az aknavetők tűzrendszerének felderítése volt. Emellett nagy figyelmet fordítottak a megerősített helyek tűzrendszerére, a csatlakozási pontok, szárnyak megállapítására és a műszaki akadályok jellegére, azok helyének pontosítására.

Sztálingrád, Budapest, Berlin ostroma és a város körül lezajlott események közismerten kiemelkedő hadművészeti példákkal szolgálnak a városharc témakörben. Ezek közül is kiemelkedik *Sztálingrád*, hiszen itt, mind két fél részéről, előtérbe került a támadó és a védelmi hadműveletek tervezése és megvívása (ezekre részletesen itt nem térünk ki) is.

A felderítés szempontjából vizsgáljuk meg a terep jellemzőit. A Volga jobb partján 25 km hosszan húzódó város környezetét átszegdelt, domborzatilag alapjában véve sík, sűrű folyókkal átszegdelt terep jellemzi. A németek által uralt magasabb oldal biztosította a jó betekintést a szovjet részre, de gyakorlatilag, a folyóátkelésen kívül, egyik fegyvernem számára sem jelenthetett komoly akadályt. A Don mellett az Észak-Donyec, a Kalitva és a Csir jelent komolyabb vízi akadályt. Valamennyi É–D folyásirányú. A Don és a Volga között a távolság Sztálingrádnál 50-60 km. Az egész területen csak a folyók mentén van erdős rész, ami megnehezíti az álcázást, a védelmi munkákat és a csapatok rejtett mozgását. Úthálózata gyenge.

A német csapatok a sikeres támadó műveletek után megkezdték a helységarcot a város elfoglalásáért. Az utakra támaszkodó, erőfölény létrehozására törekvő városi műveleteket aktív tüzérségi előkészítés és a légierő intenzív bombázása támogatta. A támadás előkészítésének idején precíz felderítést hajtottak végre a csatlakozási pontok és a védelem gyengébb részeinek kipuhatólása érdekében. Ezt felderítő repülőgépekkel és különleges felderítő harcokocsikkal oldották meg. A repülőgépek lefényképezték a szovjet csapatok helyzetét, a tüzérség tüzelőállásait, a harcokocsi és a tartalékok elhelyezkedését. Gyalogos felderítő csoportjaik rendkívül aktívak voltak.

Felderítő tevékenységüket a saját tüzérségi és aknavető tűz után, az előretolt tüzelőállások és a védelmi rendszer csapatai ellen mindig megismételték. Így akarták teljes megismerni és pontosítani a védelmi rendszer berendezését és a

megszállását. Néha éjszakai fogolyjéttéssel próbálkoztak.

A szovjet csapatok a sikeres védelmi harctevékenység mellett, az erősítések beérkezésével párhuzamosan, megkezdték a felkészülést, a végül november 19-én megindított, ellentámadásra és bekerítésre. A felkészülés teljes ideje alatt folyt a német csapatok fokozott felderítése. A felderítés felada-

ta az ellenség peremvonalának, műszaki építményeinek, tüzrendszerének és csapatai csoportosításának megállapítása volt. A felderítés „általános” módszerein kívül a hadosztályok erőszakos harcfelderítést is végeztek. November 14-én 17.00-kor például a 293. lövészhadosztály hajtott végre sikeres erőszakos harcfelderítést egy megerősített lövészszázalajjal az 1034. lövészrezd terepszakaszán, míg a 76. lövészhadosztály a 93. lövészrezd erőivel rohamozta meg az ellenséget és 300 métert előre jutva javította meg megindulási helyzetét a támadásra. November 18-án a hadosztályok

tervezett támadási sávjában felderítő osztagok hajtottak végre erőszakos harcfelderítést. Ezek ereje minden lövészredeből 1-2 lövészszázad volt. Véglegesítették a tüzrendszert, a peremvonalat és megerősítették az ellenség csapatainak csoportosításáról eddig meglévő adatokat. Az erőszakos harcfelderítést a szovjet csapatok sztálingrádi ellentámadás előtt kezdték aktívan alkalmazni.

A német parancsnokság, a felderítés tekintetében, az ellentámadás megszervezésének időszakában passzívnak bizonyult. Lekötötték a helység harc feladatai, a tél és az ellátási problémák. Igaz, felderítő repülésekkel igyekezett információkat szerezni, de ilyen méretű csapatmozgásokat, átcsoportosításokat képtelen volt követni. Ha kisebb jelek utaltak is a következő hetek várható eseményeire, azok megmaradtak a feltételezések szintjén.

Harcfelderítés

A második világháborúban az ellenséges védelem áttörésének fő formája az arcból mért csapás volt. Ezt a már említett *harcfelderítés* előzte meg, amely folyamatosan fejlődött a háború során. A harccal történő felderítés tehát a kiépített védelem ellen irányult. Célja az ellenséges peremvonalának, a csapatok csoportosításának, műszaki akadályrendszerének részletes felderítése volt. Ez többször kiegészült a támadást megelőző megindulási helyzet javításával is, amikor ellenséges terepszakaszokat, árkokat tudtak elfoglalni. A harcfelderítés pontos célját mindig a kialakult helyzet határozta meg. A konkrét célokat, feladatokat, a végrehajtás idejét és helyét, a felderítő osztagok összetételét a szovjet hadseregben általában a hadsereg-, illetve a frontparancsnok határozta meg. Ők intézkedtek a tüzérsséggel, harckocsikkal, repülőkkal, valamint műszaki erőkkel-eszközökkel történő megerősítésről és támogatásról is. A harcfelderítés végrehajtását a lövészadosztály-, és hadtestparancsnokok vezették, irányították.

A szovjet csapatok csak 1942 elején kezdték meg alkalmazni a harcfelderítést, a támadást megelőzően 2-3 nappal, de ekkor még korlátozott erőkkel és korlátozott céllal. A sztálingrádi ellentámadás idején a német csapatok már a peremvonaluk elé 1-2 km-re előretolt állásokat hoztak létre. A szovjet tüzérsségi előkészítés kezdetekor pedig erőiket az első árokból a másodikba vonták vissza egészen a tüzérsségi tűz befejezéséig. Ezután ismét elfoglalták az első árkokat és pusztító tüzrel fogadták a támadó erőket. Ennek hatására rendszeressé tették a harcfelderítést, hogy pontos képet kapjanak az ellenség peremvonaláról és az esetleges változásokról. A sztálingrádi ellentámadástól a hadműveletek előkészítésének kötelező elemévé vált a harcfelderítés. Széles arcvonalon hajtották végre megerősített lövészszázadokkal vagy századokkal.

„A sztálingrádi ellentámadás előtt a 21. hadsereg és az 5. harckocsi hadsereg első lépcsőjében levő minden hadosztály 2-3 tüzerrosztállyal megerősített lövészszázadot, vagy zászlóaljat alkalmazott harcfelderítésre, a támadás megindítása előtt két nappal. Így sikerült felderíteni, hogy az 5. harckocsi hadsereg sávjában az ellenség 2-3 km-re visszavonta erőit a peremvonalról. Ezek alapján módosítani tudták a tüzérsség és a légi előkészítésben résztvevők, valamint az első lépcsőben támadók feladatait.”

Példánkkal ellentétben azonban Sztálingrádnál a szovjet erők nagyobbik része még 5-10 nappal a támadás előtt hajtotta végre a harcfelderítést, aminek eredményeként a németeknek elég ideje maradt erői átcsoportosításához és a védelmük tüzrendszerének megváltoztatásához. Ezen tapasztalatok alapján a kurszki ellentámadás idején a harcfelderítést már csak egy nappal a tervezett támadás előtt hajtották végre. Ekkor viszont már nem felderítő osztaggal, hanem az első lépcsőben harcoló lövészredek állományából kijelölt, megerősített lövészszázadokkal. Ez a gyakorlat a későbbiekben is megmaradt. 1944-

ben az előrevetett zászlóaljok általában el is foglalták az ellenség állását, majd az első lépcső hadosztályok fejlesztették tovább a sikert. Így a harcfelderítés és az áttörés egy folyamattá olvadt össze.

Az aktív felderítés elleni rendszabályok

A „földi felderítés” ellen természetesen a potenciális ellenfelek igyekeztek felkészülni és ellenintézkedéseket foganatosítani.

Ezek a következők voltak:

- megtévesztő, meg nem szállt állások kiépítése,
- a súlyképzés leplezése a csapatok mozgásával,
- színlelt csapatmozgások,
- élőerő, technikai eszközök, állások álcázása,
- makett technikai eszközök alkalmazása,
- felderítés elleni rendszabályok erősítése a csapatoknál,
- vezetési pontok, hírközpontok fokozott biztosítása,
- parancsnokok, hírvivők, futárok fokozott védelme stb.

Az európai hadszíntéren 1939 és 1945 között lezajlott hadműveletek számtalan tapasztalattal gazdagították a hadművészet (hadászat, hadműveleti művészet, harcászat) kérdéskörét. Ezzel párhuzamosan új eljárások kerültek előtérbe a felderítés területén is. Egy dolog azonban évszázadok után sem változott és azt a második világháború utáni értékelések is megerősítették: az ellenség komplett, naprakész ismerete nélkül nem lehet győztes háborút vívni, és ehhez a felderítés szerepe nélkülözhetetlen!

*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A hadművészet története III. A hadművészet a második világháborúban (1941–1945) ZMKA. 1978.
- A második világháború története.* 1-12. Budapest, 1982, Zrínyi Katonai Kiadó.
- DOUGLAS, ROGER (1992): *Sztálingrád.* Budapest, Littoria könyvkiadó.
- GAULLE, CHARLES DE (1973): *Háborús emlékiratok.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- HORVÁTH CSABA (2006): *A magyar katonai felderítés története a kezdetektől 1945-ig.* Püedlo.
- LÁNSZKI JÁNOS (1998): *A katonaföldrajz néhány elméleti és gyakorlati kérdése.* ZMNE Fórum 8. évf. 4. sz.
- Felderítés városban.* A Honvédelmi Minisztérium kiadványa a 42.275/Elnökség – 1949.sz. körrendeletéhez.
- MOSZKALENKO, KIRILL SZEMJONOVICS (1982): *A délnyugati irányban.* I-II. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- SZIMOJAN, RAJR GEOGIJEVICS. – GRISIN, SZERGEJ VLAGYIMIROVICS (1984): *Felderítés a harcban.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.

LAKATOS ARTÚR LÓRÁND PHD
lakatos_artur_lorand@yahoo.com
kutató (Kolozsvár)

A „magyar narancs”

— “The Hungarian Orange” —

DOI 10.14232/belv.2015.4.13
http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.13

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Lakatos Artúr Lóránd (2015): A „magyar narancs”. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 156–157. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

BORVENDÉG ZSUZSANNA – PALASIK MÁRIA:
Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási tervek átültetése Magyarországon, 1948–1956.
Budapest, 2015, Napvilág Kiadó. 227 o.

Habár a kortárs természettörténet témái és forrásai legtöbbször könnyen elérhetőek, csak észre kell őket venni, egy jól dokumentált környezettörténeti munka megírása mindig komoly energia-befektetést igényel. Ilyenkor nem a források hiányával, hanem azok szétszórtságával kell megküzdenünk. Az Állambiztonságok Történeti Levéltárának két munkatársa, Palasik Mária és Borvendég Zsuzsanna is minden bizonnyal komoly munkát fektetett be azért, hogy e jelenlegi hiánypótló

mű elkészüljön. A levéltári forrásokat jelző hivatkozások mellett kiterjedt szakirodalom és sajtóanyag is felhasználásra került annak érdekében, hogy sikeresen és hitelesen kerüljön dokumentálásra egy olyan komoly történelmi probléma-jelenség, melynek alapelemei közül ugyan eddig is sokat tudtunk, azonban a közbeszéd még elenyésző töredékeit sem dokumentálta annak a jelenségnek, melyet szocialista környezetalakításnak nevezünk, és melynek bizonyos hatásait mind a mai napig érzékeljük.

Még egyetemista sem voltam, mikor kezembe került az azóta már komoly hírnévre szert tett bukaresti professzor, Lucian Boia könyve a kommunizmus mítoszairól, melyben külön fejezetet szentelt a természet átalakítást szolgáló grandiózus szovjet terveknek. Ironizálta Liszenkót, és mosolyt csalt arcomra több ízben is, például a sarkkörön túli zöldség- és citrusfélék termesztésének hruscsovi tervének megemlékezésével. Nem hinném, hogy sok olyan magyar ember élne, aki nem ismeri a magyar narancs motívumát, ha máshonnan nem, a Tanú című filmből. A Magyarországnál e tekintetben szerencsétlenebbül járt Romániában pedig, ahol a környezet átalakítás nem zárult le a sztálinizmussal, hanem folytatódott Ceausescu nemzeti-kommunizmusa alatt is, mind a mai napig kísértének a múltnak elfajta maradványai. Lásd például a kiskapusi szennyezettséget, tavakba sülyesztett falvakat, melyekből csak a templomtorony emelkedik ki, Duna–Fekete tenger csatorna megépítését. A példák sorát még folytathatnánk. Ebből kifolyólag is nagy érdeklődéssel vettem kezembe e jelen kötetet.

A kötet szövegét gazdag képillusztrációk, fényképek, rajzok tagolják, egészítik ki. Szerkezetét tekintve a több, egymáshoz viszonyítva aszimmetrikus rész tematikus alfejezetekre tagozódik. Nyelvezetét tekintve tiszta, világos, lényegre törő, a történetírói és ökológiai szaksargonban kevésbé jártas olvasók számára is élvezhető. Legtöbb esetben a szöveg a maga

komolyságában is humoros: hiszen manapság már nehéz megállni (keserű) mosoly nélkül az olyan megfogalmazásokat, mint például „a sarki levegő áramlásának útjába gátat emelünk és kaput nyitunk a meleg óceáni légtömegek beáramlása előtt”, vagy „a bányásznak van annyi tüzelője, hogy a gyümölcsfa télen a szobában volna tartható”. Az utólagos ironikus mosolyra egyetlen fejezet esetében nincs jogosultsága a mai olvasónak, különösen a „Hátrányok és meghurcoltatások” című olvasása közben, amikor is arról láthatunk esettanulmányokat, hogyan törhettek derékba életek, karrierök csak azért, mert egyes szakemberek nem tették magukévá az ideológiai maszlaggal fűszerezett áltudományt, vagy, hogy a sikertelen természeti kísérletek milyen kolaterális áldozatokat követeltek.

A bevezető fejezet – „A diktatúra sajátosságai a Rákosi-rendszerben” – viszonylag rövid, mindössze négy oldalra rúg, s csak nagy vonalakban foglalja össze az 1948–1956 közötti magyarországi politikai rendszer pár jellemzőjét. A „tervszerűtlen tervgazdálkodás” szintén nagyon vázlatosan ír az ipari fejlesztési tervekről: itt talán a tiszalöki duzzasztómű megépítésének kereteit és jellemzőit bemutató esettanulmányt lehetne kiemelni. Remekeltek a szerzők viszont a mezőgazdasággal kapcsolatos fejezetekkel: a „Prés alatt a tudomány és a Magyar Tudományos Akadémia” a mezőgazdasági termelés átalakítására vonatkozó tudományos-politikai – nehéz belső vívódásokat követően mégsem teszem a kifejezést idézőjelbe – háttérrel illusztrálja. A tulajdonképpeni legterjedelmesebb és legfontosabb fejezet, „Az új növények meghonosításának programja”, amely sorra veszi a különböző tervezett, sikertelenül vagy sikeresen meghonosított növényfajták természetési terveit és ezek eredményeit, kezdve a gabonaféléktől - beleértve az ágas búzára való áttérésnek kontra produktív kísérletét – egészen olyan egzotikus kísérletekig, mint a kenáf (magyar

neven: rostmályva) vagy rámi (magyar nevén: kínai hócsalán) meghonosítására tett erőfeszítéseket. Mindezen kutatások, véleményem szerint, a jövő gazdaság- és környezettörténeti magyarországi bibliográfiáinak fontos részévé válhatnak. Ahogy arra a szerzők is rámutatnak, egyes esetekben eredményeseknek bizonyultak a kezdeményezések, ilyen például a rizstermesztés. Sokkal több azonban a nagy áldozatot hiábavalóan felvállaló kísérletek száma, mint történt ez például a gyapot, a füge, a teacerje és a citrusfélék meghonosításának és ipari méretekben való termelésének kísérlete. Amíg ezek meghonosítása nem járt sikerrel, akadt olyan növény is, amelynek meghonosítása túl jól is sikerült: ilyen a selyemkóró, amely Somorjai Ferenc, a kor egyik tényleg kiemelkedő mezőgazdasági szakértője elutasító szakvéleménye ellenére lett politikai akarattal meghonosítva, és mára már az egyik legagresszívabban terjedő gyomnövények között van számon tartva az alföldi megyékben.

Az alaposan megírt és gazdagon illusztrált fejezetet még három kisebb, az átalakításokat a propaganda terén megjelenítő, az átalakítással kapcsolatos retorziók és a tervek utóéletéről szóló fejezetek egészítik ki.

A szerzőpárosnak az a törekvése, hogy érzékeltesse és illusztrálja a szovjet, Micsurin és Liszenko nevével fémjelzett szovjet természetátalakítási kísérletek magyarországi gyakorlatba ültetését, sikeresnek mondható. Külön értékelendő, hogy a kötet nem változott megírás közben fekete könyvvé, hanem a sok negatívum mellett a pozitívumokat is ismerteti. Gyakorlott történészi, ugyanakkor kezdő környezettörténetészi minőségemben csak remélni tudom, hogy e történetírói kezdeményezésnek lesz még folytatása a közeljövőben. Hiszen a múlt megismerése okulást, példát kínál, és kevés olyan, egy időben klasszikus és aktuális probléma létezik, mint az ember viszonya környezetével. *

RÁCZ LAJOS DSc
 raczl@jgypk.szte.hu
 egyetemi tanár (SZTE JGYPK)

Egy könyv apropóján...

Beszélgetés Tomka Béla professzorral

— *Apropos of a book... Interview with professor Béla Tomka* —

DOI 10.14232/belv.2015.4.14
<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.14>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article: Rác Lajos (2015): Egy könyv apropóján... Beszélgetés Tomka Béla professzorral. *Belvedere Meridionale* 27. évf. 4. sz. 158–168. PP

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

A beszélgetésre 2014. április 29-én került sor az SZTE Tanulmányi és Információs Központjában, a tavaszi fesztivál egyik rendezvényeként. Az eseményt Balog Éva könyvtáros szervezte. A beszélgetés apropóját Tomka Bélának a huszadik század társadalomtörténetéről angol nyelven megjelent kötetének nemzetközi sikere adta.

Belvedere Meridionale – Egy ilyen beszélgetés alkalmával azt szokták mondani, tegeződni fogunk, az előrehaladott korunkra, és a kortárs csoporthoz való tartozásunkra

TOMKA BÉLA DSC (1962)

tanszékvezető egyetemi tanár a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Jelenkortörténeti Tanszékén. Kutatási érdeklődés: 20. századi magyar és európai gazdaság- és társadalomtörténet, különös tekintettel a magyar gazdaság- és társadalomtörténet összehasonlító vizsgálatára és az interdiszciplináris megközelítésekre; tematikai súlypontok: jóléti állam története; család- és demográfia; fogyasztás; a gazdasági növekedés tényezői. Életrajz: SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszék honlapja. (<http://www2.arts.u-szeged.hu/legegyt/index.html>)

tekintettel. Azt gondolom, hogy mielőtt belevágnánk a beszélgetésbe érdemes tisztázni röviden, hogy miért én vagyok a beszélgetőtárs. A rövid magyarázat, hogy Éva felkért, aminek nem tudtam ellentmondani. A hosszabb magyarázat szerint Bélával ugyanahhoz a korosztályhoz tartozunk, ugyanarra az egyetemre jártunk, ugyanazon a szakpáron, a földrajz-történelem szakon kezdtük egyetemi tanulmányainkat egy év különbséggel. Ennek ellenére úgy alakult az életünk, hogy nem kerültünk egymással érdemben sem szakmai, sem pedig személyes kapcsolatba, annak ellenére, hogy mind a ketten érdeklődünk a társadalom- és a gazdaságtörténet iránt. Ilyen módon a második motívumom az volt, hogy végre tudok egy jót beszélgetni Bélával. A bevezetőben érdemes még tisztázni, hogy alapvetően két könyvről fogunk beszélni. A két könyv között komoly átfedések vannak, az egyik 2009-ben jelent meg magyar nyelven az Osiris Kiadó gondozásában *Európa társadalomtörténete a 20. században* címmel. A másik ennek egy továbbfejlesztett változata, *A Social History of Twentieth-Century Europe*, amely a Routledge Kiadó gondozásában jelent meg 2013-ban. A beszélgetés apropója az, hogy az angol nyelv

vű könyvet az egyesült államokbeli *Choice: Current Reviews for Academic Libraries* szemlélő folyóirat beválasztotta 2013 legkiemelkedőbb tudományos művei közé. A Routledge százötz 2013-as könyve közül csupán két könyv érdemelte ki ezt a kitüntető címet. Nem kerülhető meg a kérdés, egy Szegeden végzett kutató hogyan jutott el a világhír kapujába?

Tomka Béla – Nem álszerénységből mondom, de azért világhírről szó sincs, talán inkább nemzetközi ismertségnek lehet ezt nevezni. Nagyon sok könyv jelenik meg minden évben az angol-amerikai könyvpiacra, és ezek közül jónéhány díjat is kap, az egyik ilyen, a másik amolyan.

B. M. – A magyar nyelvű társadalomtörténeti könyved egy rövid ajánlással kezdődik: „A szüleimnek.” Kik ők?

T. B. – Másnak is ajánlottam már könyvet, s örülök, hogy ezt a szüleimnek dedikálhattam. Salgótarján mellől, egy kis faluból, Somoskőújfaluból származom, ott nőttem föl. Az általános iskolát a faluban végeztem el, aztán Salgótarjánba mentem gimnáziumba. Édesapám kezdetben fizikai munkás, esztergályos volt, aztán üzemegység-vezető lett egy ipari szövetkezetnél. Édesanyám bérelszámolóként dolgozott egy nagyüzemben, de közben évekig otthon nevelte a gyerekeket: hárman vagyunk testvérek. Közvetlen értelmiségi indíttatásom tehát nemigen volt, de ezt valószínűleg pótolta, hogy szüleim nem csupán igyekeztek a munka tiszteletére nevelni, hanem minden törekvésemet támogatták.

B. M. – Könyved angol nyelvű kiadását két szakmabeli kollégának ajánlod, Hartmut Kaelble-nek és Kövér Györgynek. Tekinthetők-e ők a mentoraidnak?

T. B. – Valóban, mindketten nagy hatással voltak rám. Kövér Györggyel már egye-

temistaként megismerkedtem: ő volt az, aki a doktori dolgozatomat, illetve az ahhoz vezető munkámat segítette, és aztán is egyengette a szakmai pályámat annak kezdetén. Azóta is igen jó kapcsolatban vagyok vele, mondhatom, hogy szakmai példaképemnek tekintem őt. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület az, ami az utóbbi időben keretet ad sok közös tevékenységünknek. Hartmut Kaelble Berlinben dolgozik, nemrég emeritált a Humboldt Egyetemen, korábban, a két Németország egyesülése előtt, a nyugat-berlini Frei Universität-en dolgozott professzorként. Többször voltam nála Berlinben Humboldt-ösztöndíjjal, és más módon is. Eközben meghívott, hogy írjak általa szerkesztett kötetekbe, melyek kapcsán sokat beszélgettünk, különösen az összehasonlító történetírásról, aminek ő nemzetközileg jegyzett alakja.

B. M. – Van-e salgótarjáni, vagy nógrádi identitásod?

T. B. – Azon túl, hogy Szeged környékéről hiányolom a hegyeket, nem túl sok. Rendszeresen járok haza a szüleimhez, látogatjuk őket a családommal is. Igazság szerint Salgótarján, vagy a Bolyai Gimnázium, ahová középiskolába jártam, nem volt rám nagy hatással. Ingerszegény környezetként emlékszem mindkettőre. A földrajzot és történelmet oktató tanárain ráadásul nagyon gyengék voltak, ennek ellenére a gimnáziumot követően egy év kihagyással erre a szakpárra felvételiztem. A kor gyakorlatának megfelelően a sikeres felvételi jutalma egy év katonai szolgálat volt Lentiben.

B. M. Szerettél-e iskolába járni? Ezt azért kérdezem, mert számomra az első iskola, ahova szerettem járni, az az egyetem volt.

T. B. – Nagyon hasonló volt a helyzet az én esetemben is. Az egyetemet már én is élveztem, ez már egészen más volt, mint a

középiskola, ahol csak a végére szerettem meg iskolába járni.

B. M. – Az önéletrajzodnak van egy érdekes tétele, a végén, a hobbi rovatban a barkácsolás szerepel. Hogyan értsük ezt?

T. B. – Ez a szülői házból jön. A falusi portán eleve sok kétkezi munka adódott, a szüleim ráadásul építkeztek, s akkoriban egy családi ház építése tíz-tizenöt évig is elhúzódott, alaposan megfigyelhettem, hogy mi hogyan készül, és sok munkában magam is részt vettem. Töreksem arra, hogy a gyerekeimnek is továbbadjam a megtanult fogásokat – ez több-kevesebb sikerrel zajlik.

B. M.

– Miért a földrajz-történelem szakot választottad, amikor egyetemre kellett jelentkezni? A nem kortársaknak fontos elmondani, hogy abban az időben a földrajz-történelem elit szaknak számított, nem feltétlenül a közölt tudás magas minősége miatt, hanem mert nagyon kevés hallgatót vettek fel. Két helyen hirdettek meg földrajz-történelem szakos képzést az egész országban, Debrecenben és Szegeden.

T. B.

– Jobb híján választottam ezt a szakpárt. Szívesen lettem volna régész, de ez a szak abban az időben csak az ELTE-n működött, és csupán néhány, talán három vagy négy főt vettek fel évente, tehát teljesen reménytelennek látszott a bekerülés. Érdekelt a közgazdaságtan is, de gyenge matematika eredményeim miatt nem lett volna esélyem a közgazdasági egyetemre kerülni. Mivel a középiskolai eredményeim nem voltak kiemelkedőek, ezért egy évet kihagytam, s otthon képszülttem a felvételire. Közben néhány hónapig népművelőként dolgoztam egy salgótarjáni üzemben, amire az képesített, hogy a gimnázium végén ilyen specializációt választottam, nem utolsósorban azért, mert így alig kellett oroszul tanulni.

B. M.

– Hogy telt az egy év Lentiben, a Magyar Néphadsereg előfelvételis honvédeként?

T. B.

– Sokat szomorkodtam, sőt szorongtam Lentiben, de ezzel nem voltam egyedül. Bevonulásom kezdete, 1981 volt az első olyan év, amikor már nem a harmadik-negyedik lépcsős laktanyákba (például Hódmezővásárhelyre vagy Kiskőrösre) vitték a főiskolákra-egyetemekre felvételt nyert leendő hallgatókat, hanem az úgynevezett első lépcsős bázisokra, például Lentibe, Nagykanizsára és Szombathelyre. Az első lépcső a katonai készség magas fokát jelentette, kvázi frontvonalat, ahonnan csak az állomány kis része lehetett távol eltávozáson vagy szabadságon. Mi voltunk az első előfelvételisek Lentiben, amely hírhedt helynek számított, hiszen nagy számban vittek oda börtönviselt embereket, vagyis egyfajta büntetőegységként is funkcionált. A mi felderítő egységünkben ilyenek nem voltak, de a laktanyában igen. Ezekkel az emberekkel nem volt könnyű együtt élni, ráadásul a tisztek is hozzászórtak egy bizonyos vezetési és kommunikációs stílushoz. Az előfelvételisek megjelenése lehetőséget adott a nehezebb természetű katonatársaink és tisztjeink számára, mondjuk így, intellektuális frusztrációik kompenzálására. Az előfelvételisek előretolása a lazább hátsó lépcsős laktanyákból az első lépcsőbe egyébként alapvetően politikai okokra volt visszavezethető az 1970-80-as évek fordulóján. A szovjet hadsereg 1979-ben bevonult Afganisztánba, amire ellenlépésként az amerikaiak növelték fegyverkezési kiadásait, s például meghirdették a reagani csilagháborús programot, vagyis a hidegháború új korszaka kezdődött el. Ebben a nemzetközi politikai környezetben Magyarországon is megerősödött az értelmiség ellenes politikai irány. A laktanya parancsnoka, egy bizonyos Bujdosó alezredes hétfő reggelenként felsora-

koztatott bennünket, s értelmezte számunkra, a világtól egyébként valóban elzárt katonák számára a nemzetközi helyzetet, ami mélyen tragikomikus volt. Latzkovits Miklós barátommal jónéhányszor felemlegettük már azt a mondatot, hogy “vannak bizonyos értelmiségi körök, de mi ezekről nem veszünk tudomást.” Így szólt a teljes gondolat.

B. M.

– Van-e valami pozitív hozadéka az egy esztendőnek Lentiben?

T. B.

– A barátságok. Latzkovits Miklóst már emlegettem, ő szintén a szegedi bölcsészkaron dolgozik. Bollók Csaba barátommal való ismeretségem ugyancsak ennek az évnek a hozadéka, ő filmrendező Budapesten. S valószínűleg a spártai körülmények következménye volt, hogy a leszerelést követő három évben egyszer sem voltam náthás.

B. M.

– Milyen volt egyetemistának lenni Szegeden a nyolcvanas években?

T. B.

– A gimnázium, különösen pedig a katonaság után nagy változást és fellélegzést hozott. Egy sor olyan dolgot kaptam ekkor, amire korábban vágytam. Alternatív gondolatokkal és előadókklal találkozhattam, melyek és akik feszegették a rendszer korlátait, aztán pedig mi magunk is csináltunk egy-két dolgot. Ilyen volt a *Gondolat-jel* című diáklap szerkesztése, vagy később a Hallgatói Képviselési Rendszer, ami a HÖK elődjének tekinthető, de mi talán kicsit idealistábbak voltunk, mint a mai HÖK-ösök.

B. M.

– Volt egy fontos váltás másodéves korodban. Leadtad a földrajzot és felvetted a Kelet-Európa specializációt. Mi volt az oka ennek a váltásnak?

T. B.

– Idővel rájöttem, hogy a számomra érdekes társadalom- és gazdaságföldrajzot elég alacsony színvonalon oktatják, ezért nincs értelme elviselni az engem kevésbé lekötő természeti földrajzot. Másrészt pedig, mivel akkor már próbáltam tudományos munkát végezni, a túl sok tanóra akadályozott is ebben. A két és fél szak (a Kelet-Európa speciális képzés inkább fél szaknak számított) terhelése sok lett volna. Az egyetem, s még inkább a környezete nagyon sokat adott számomra, ugyanakkor az egyetemen volt sok rossz óra akkoriban (is). A tanulandók körének szűkítése mérsékelte a leterheltségemet, segítette az elmélyülést és abba az irányba tudtam haladni, amit jónak és fontosnak tartottam.

B. M.

– Maradt-e valami a kezdeti földrajzos érdeklődésedből?

T. B.

– A gazdaságföldrajzi tanulmányaim feltétlenül hatottak a pályámra, mivel a gazdaság- és társadalomtörténet lett a kutatási területem.

B. M.

– Mi vonzott a Kelet-Európa tanulmányokhoz?

T. B.

– Egyrészt a társak, Bárdi Nándor, Bellavics István, Pikó András és mások. A Kelet-Európa szak úgy szerveződött, hogy mind a három évfolyam együtt tanult, egy kicsit önképző kör jellege is volt ennek, jobbára a diákok határozták meg, hogy mit tanultunk. Ez kétségkívül a professzionalizmus rovására ment, de táplálta a lelkesedésünket, hogy olyan dolgokat olvashatunk, amik egyébként nem kerülnének bele a képzésbe, amiket gyakran csak a DokTárban lehetett elérni. Maga a DokTár is a Kelet-Európa képzésből nőtt ki.

B. M. – A korabeli szegedi oktatógárdából voltak-e olyanok, akik nagy hatással voltak rád?

T. B. Bár sokat nem jártam hozzá, de Csejtei Dezső volt egy olyan személy, akiről már akkor lerítt, hogy nagyon sokat tud. Lehet, hogy kihagyok valakit, de most csak ő jut eszembe.

B. M. – Volt-e mestered?

T. B. – Mivel azokkal a témákkal, amivel én szerettem volna foglalkozni – gazdaság- és társadalomtörténet – nem nagyon törődött senki itt Szegeden, ezért egyszer fogtam magam és elmentem Debrecenbe, ahol az idő tájt Kövér György tanított, s egyszerűen beállítottam hozzá, hogy itt vagyok, szeretném, ha tanácsokat adna, segítene nekem.

B. M. – Miért nem Pesten kerested fel Kövér Györgyöt?

T. B. – Valószínűleg azért, mert voltak diákismerőseim Debrecenben, és az ő meglátogatásukkal kötöttem össze. Mehettem volna a Közgazdasági Egyetemre is, ahogy később többnyire ott találkoztunk, de a kapcsolatfelvétel így alakult.

B. M. – Erre azért kérdeztem rá, mert két egyetem játszik fontos szerepet az életedben, az egyik a szegedi, a másik pedig a debreceni egyetem, ahol doktoráltál, és habilitáltál is. Kövér György miatt történt így, vagy voltak mások is?

T. B. – Volt egy harmadik egyetem is, TMB ösztöndíjasként a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékére kerültem, de a meghatározó személy a témavezetőm, Kövér György volt. Az idő tájt felvetődött, hogy tartósan Budapestre költözöm, de aztán Szegeden kaptam egy állásajánlatot, ami stabil pozí-

ciónak látszott, meg egyébként is szerettem Szegedet, úgyhogy egy rövid budapesti kitérő után visszajöttem Szegedre.

B. M. – Van egy fontos szegedi liezon még az életedben, 1992 óta az *Aetas* szerkesztője vagy. Ez idestova 22 éves kapcsolat, hogyan sikerült ezt ilyen harmonikusan és hosszú időn keresztül fenntartani?

T. B. – Hogy az *Aetas* immár két évtizede rendszeresen megjelenik – azon túl, hogy elindítói között olyanok voltak, mint Bárdi Nándor, Bellavics István, Koszta Laci –, s közben a diáklap professzionalizálódott, szerintem elsősorban Deák Ágnesnek köszönhető. Ő az, aki főszerkesztőként az egészet katalizálja és egyben tartja, a nehéz pénzügyi körülmények ellenére. Ez a lap fennmaradásának magyarázata, de Ági személyisége abban is közrejátszott, hogy a szerkesztőség tagsága viszonylag stabil maradt.

B. M. – A tudományos szocializációnak általában kulcsfontosságú korszaka, amikor a fiatal kutató külföldre kerül. A kilencvenes évek elejétől jársz rendszeresen külföldre hosszabb-rövidebb ösztöndíjakkal. Hogyan kezdődött a külföldi ösztöndíjas korszakod?

T. B. – A rendszerváltás idején nagyon alacsonyok voltak a fizetések, így a családalapításon gondolkodva fölmerült akkor, hogy talán el kellene menni a gazdasági szférába. Többen választották ezt az utat, és bankokhoz vagy multinacionális cégekhez mentek dolgozni. Úgy gondoltam, adok magamnak néhány évet, mert elkötelezettnek éreztem magam a tudományos kutatás iránt. A külföldi ösztöndíjnak kétségkívül voltak anyagi előnyei, ami enyhítette az egzisztenciális kényszerek szorítását. Egy praktikus megfontolásom is volt, mindig vágytam arra, hogy egy német vagy holland kisvárosban éljek hosszabb ideig. A tanulás és a tudományos szocializáció

előmozdítása mellett ezek a szempontok is szerepet játszottak abban, hogy próbálkoztam ösztöndíjakkal, és elég sikeresnek bizonyultam ezen a területen. Kikerültem Németországba egy évre, majd Amerikába szintén egy évre, ezek tényleg alapvető fontosságúak voltak a pályám szempontjából, ezen utak során váltam történésszé.

B. M. – Mit változtattak rajtad ezek a külföldi utak?

T. B. – Sokat. Ha megismeri az ember a jól működő német akadémiai kultúrát, akkor próbálja saját maga is követni ezt, s legalább bizonyos elemeit megvalósítani Magyarországon. Ebből persze elég sok konfliktusom származott az évek során. A legutóbbi az volt, hogy ne csak a levegőbe beszéljek, amikor a történész habilitációs bizottságban többségi szavazással beemeltünk egy citációs minimumot a habilitációs pályázat kritériumai közé, mivel eddig semmilyen hivatkozási küszöb nem volt. A hatvan hivatkozás megkövetelése nem gondolom, hogy túlzott lenne, de ahhoz elégnek bizonyult, hogy súlyos konfliktusokat generáljon, s tudomásom szerint el is érte a dékán, hogy az új szabályzat bevezetését felfüggeszék. Manapság nem divatos Magyarországon a nyugati mintákra hivatkozni, amit nehezen élek meg. Bár természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a Nyugat sem egységes, de személyes tapasztalatom, hogy a nyugati tudományos intézmények hatékonyabbak, és az attitűdök sikeresebbek, mint a közvetlen környezetünkben érvényesülők. Úgy látom, hogy elsősorban a teljesítménykényszertől való menekülés vezet a nyugati megoldások elvetéséhez.

B. M. A német vonalról beszéltünk. Az angolszász országokban tett tanulmányutak adtak-e valami többletet?

T. B. – Feltétlenül. Amerikában, Min-

neapolisban doktorandusz hallgató voltam, s megtapasztaltam azt, hogy milyen a PhD-képzés, ha igazán komolyan veszik, hogy milyen kemény dolog hétről-hétre recenziót – vagy ahogyan ott mondták, reaction paper-t – írni két könyvről, amit könyörtelenül bevasáltak. Különösen nehéz volt ezeket idegen nyelven elkészíteni. Az ilyen módon szerzett ismeretek és tapasztalatok akkumulálódtak. A magyar doktori képzés ezt az amerikai mintát követi, nem pedig a németet. Azt hiszem az egyetemi oktatásnak a PhD képzés a legsikeresebb területe, itt sikerült a legjobban átvenni a bevált mintákat és a leghatékonyabb rendszert kialakítani.

B. M.– Elérkeztünk jövetelünk tényleges céljához, a könyvhöz, illetve könyvekhez. Hol kezdődik, és hol végződik, térben és időben a te 20. századi Európád?

T. B.– Egyértelmű, hogy nem a naptári 20. századról van szó, vagyis nem 1900-ban, hanem az első világháború környékén lehet a kezdőpontja. Pontosabb meghatározásnak nincs értelme számomra, mert átfogó társadalmi folyamatokat vizsgálók, melyek nem köthetők egyetlen évhez. Vonzó lenne az úgynevezett rövid 20. századdal foglalkozni, vagyis az első világháború és 1990/91 közötti időszakkal, sokan teszik ezt, de én, amennyire egy ilyen könyvben lehetett, igyekeztem egészen napjainkig tárgyalni a témát. A teret illetően kompromisszumot kötöttem, mivel Oroszország, illetve a Szovjetunió nem szerepel az elemzésben. A mi régiónk, Kelet-Közép-Európa benne van, a Balkán ugyancsak, és minden, ami ettől délre és nyugatra esik, de Oroszország és a Szovjetunió kimaradt. Nem azért, mintha nem tartozna Európához, még ha az utóbbi hónapok eseményei miatt kételyek is merülhetnek fel ebben a tekintetben, de ha szerepelne a könyvben, az szétfeszítené a kereteket, ráadásul nekem nincs is meg a szükséges tudásom ehhez.

B. M. – Egy ilyen könyv írása meglehetősen hálátlan feladat, a tudományos világ elsősorban a specialistákat értékeli, kevésbé a generalistákat. Hogyan született meg a döntés a könyv megírásáról?

T. B. – Azt gondolom, hogy mindkét megközelítés indokolt. Fontos, hogy legyenek mélyfúrászerű kutatások, de időnként szükség van arra is, hogy az ember a szakmai közönségnek és magának valamilyen szintézist prezentáljon, próbálja összefoglalni azokat az eredményeket, ami a szaktanulmányokból leszűrhető. Ez a kettő azért is feltételezi egymást, mert ha megszületik egy szintézis, akkor egyes részleteket illetően kiderül tudásunk hiányossága, s ezekre vonatkozóan aprólékosabb kutatások indulhatnak.

B. M. – Volt-e előképed?

T. B. – Igen, több olyan munka van a nemzetközi irodalomban, amelyek nagyon izgalmasak és átfogóan közelítenek Európa 20. századi társadalomtörténetéhez. Az egyik egy svéd szociológus, Göran Therborn könyve, amely nagyon innovatív, az európai modernitást helyezi a középpontba, de csak a második világháború utáni időszakkal foglalkozik. Aztán a már említett Hartmut Kaelble is megjelentetett egy ilyen összefoglalót, de abban egyrészt a kontinensen belüli társadalmi konvergenciák és divergenciák egyébként izgalmas problémája dominál, s a mi régiónk eleve nem szerepel hangsúlyosan. A harmadik pedig egy brit szerző, Colin Crouch kötete, mely a második világháború utáni Nyugat-Európa társadalmi jellegzetességeivel, különösen az általa társadalmi kompromisszumnak nevezett jelenséggel foglalkozik. Tehát az angol nyelvű könyvpiac három hasonlóan nagy igényű munkájáról van szó, de ezek tematikailag, vagy kronológiailag nem fedik le azt, amit én fel akartam dolgozni. Céлом elérése persze egy sor nehézséggel járt, hisz minél inkább

tágítjuk a vizsgált területet, és minél inkább kiterjesztjük az elemzett időszakot, annál több szerkesztési probléma jelentkezik, annál több adathiányra derül fény, így egy sor területen kompromisszumot kellett kötnöm.

B. M. – Ilyen könyvnél alapvetően két-fajta rendezőelv lehetséges: a kronologikus és a tematikus. Miért döntöttél a tematikus rendezőelv mellett?

T. B. – Igyekeztem olyan munkát készíteni, ami egyrészt az oktatásban is használható, és lehetőleg nem csak történészek olvashatják, hanem szociológusok, demográfusok, és általában véve a társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek is. Ha az a cél, hogy ne csak történészek vehessék kézbe, hanem megjelenik az interdiszciplinaritás igénye, akkor figyelembe kell venni a megcélzott diszciplínák követelményeit, módszertani elképzeléseit és tematikai sajátosságait is. Ehhez megközelítéshez az anyag tematikus rendezése közelebb áll. A tematikus blokkokon belül aztán nyilván megjelenik a kronológiai elv is, de még ott is inkább csak alárendelt módon.

B. M. – Kimaradt-e olyan téma, amit illetően haboztál, hogy beilleszted-e? A magyar és az angol verzió között mindenestre van egy fejezet differencia.

T. B. – A magyar változatban a társadalmi mozgalmak története nem szerepelt, s úgy éreztem, hogy ez hiány, így az angol nyelvű kötetbe már belekerült. Aztán az amerikanizáció problémájával foglalkozó alfejezet a magyar kiadásban nincs benne, az angolba viszont belekerült. Ellenben a kiadó, mivel már így is nagyon hosszúnak találta a könyvet, ragaszkodott ahhoz, hogy le kell rövidíteni, ami azzal járt, hogy a gazdaságra vonatkozó fejezetet ki kellett hagynom.

B. M. – Mindkét könyvben hangsúlyos

a demográfiai fejezet. Köztudomású, hogy Európa népességszáma csökken, ami mindenféle problémákat okoz. Véleményed szerint van-e valamiféle megoldás a csökkenő népességszámot illetően, lehet-e ezt kompenzálni a bevándorlással?

T. B. – Először is érdemes leszögeznünk azt, hogy egy kontinens vagy akár egyes társadalmak lakosság száma, vagyis lakosságának nagysága önmagában nem különösebben érdekes tudományos probléma. Ami számít, hogy a kontinens, vagy nemzeti társadalom milyen életviszonyokat, milyen jólétet tud biztosítani a polgárainak, ami független a lakosságszámtól. Korábban, mondjuk a 19. században a lakosság abszolút létszáma még fontos kérdés volt, mert az államok katonai erejét, a rekrutálható katonák számát befolyásolta, hogy milyen egy társadalom lélekszáma. Ma már a katonai erő sem elsősorban a lakosságszám határozza meg, ráadásul Európában a biztonsági problémák jellege is alaposan megváltozott, a nemzetek biztonsága jórészt függetlenedett a lakosság nagyságától. Vagyis ha eltávolodunk az imperialisztikus megfontolásoktól, s a lakosság életviszonyainak alakulását tekintjük az igazi problémának, akkor érvelhetünk úgy, hogy különösebben nem is baj, ha az európai népességszám stagnál, vagy fogy, egyébként inkább stagnál. Az ellenben igaz, hogy a népesség szerkezete, korszerkezete már befolyásolhatja a jólétet. Tehát ha arról beszélünk, hogy a születésszámok visszaesnek, ami negatívan hat a kormegoszlásra, vagyis ennek következtében előregszik a népesség, ez már egy olyan szempont, amivel érdemes foglalkoznunk. A népesség korszerkezete nagyon nehezen változtatható rövid, vagy akár középtávon. A születésszám növelésével elég nehéz ezt befolyásolni, mert annak eredménye csak húsz-harminc év múlva lesz érzékelhető. Viszonylag gyors megoldást hozhat azonban a bevándorlás. Az európai, főként nyugat-európai államok gyakran folyamodnak ehhez

az eszközhöz, azokban az országokban, amelyekben jelentős bevándorlás történt az utóbbi évtizedekben nem is különösebben rossz a korszerkezet, nem szembetűnő az elöregedés.

B. M. – Mely országokra gondolsz?

T. B. – Például Nagy-Britanniára, Németországra, Franciaországra, de ide tartozik szinte az összes nyugat-európai ország. A bevándorlás persze generálhat konfliktusokat, de ebben a tekintetben jelentős különbségek mutatkoznak. A konfliktusok inkább Franciaországban és Nagy-Britanniában jelentkeznek, sokkal kevésbé Németországban, pedig oda is jelentős bevándorlás történt. A bevándorlók integrációjának sikere sok körülményen múlik. Különösen a munkaerőpiac, a szociális rendszer és az iskola rendszer teljesítőképessége számít. De vannak további, általában kisebb figyelmet kapó tényezők is. A németek például elég erősen decentralizálták a bevándorlók letelepedését, tudatosan szétosztották az országon belül a menekülteket. Az egy másik kérdés, hogy sokáig nem lehet korlátozni az emberek mozgását, idővel megindulhat egyfajta koncentráció, és általában a nagyobb városokban telepsznek le a bevándorlók. Franciaországban az államszervezet kevésbé hatékonyan tudta kezelni ezt a problémát, s időnként elfajultak a bevándorlók tiltakozó megmozdulásai.

B. M. – Mindkét könyv egy fejezete az urbanizációval foglalkozik, s a 20. században fontos határokat lépett át a városi lakosság aránya. A könyveddel párhuzamosan olvastam egy másik könyvet, amelyet Beluszky Pál írt Budapest történetéről „Zászlóshajó vagy vízfej?” alcímmel. Erre a kérdésre milyen választ adnál?

T. B. – Ha európai perspektívában nézzük a mi viszonyainkat, akkor azt látjuk, hogy nagyon kevés olyan ország van Európában, ahol egyetlen város ilyen demográfiai

túlsúllyal rendelkezne, mint Magyarországon Budapest. Finnország, Dánia, Ausztria, Görögország mutat hasonló képet. Ennél is szembetűnőbb azonban az aránytalanság, ha a funkció oldaláról közelítünk. E tekintetben Budapest helyzete gyakorlatilag egyedülálló Európában: nincs másik ország, ahol egyetlen város ennyire koncentrálna a gazdasági, kulturális, adminisztratív és más funkciókat. Ez összefügg a magyar városszerkezet egy másik sajátosságával is: Budapest nem egyszerűen a lakosság nagyon nagy részét tömöríti, hanem a második és a harmadik város, mind a lakosságszámot tekintve, mind pedig a funkciók vonatkozásában Európában példátlan módon el van maradva a legnagyobb várostól. Debrecen és Szegedet olyan szakadék választja el Budapeستől, amit Bécs és Graz, vagy Athén és Thesszaloniki között nem érzékelhetünk, vagyis a többi hasonló helyzetű országban nincs ilyen centralizált városi erőter. Vegyük Ausztria esetét: Bécs ott is erősen dominál, ha a lakosságszámot nézzük, de egyébként az ország decentralizált szövetségi államként működik, egy sor funkció Grazba, Klagenfurtba és más városokba települt. Nálunk minden fontos központi funkció Budapesten van, és ebben nem látok semmiféle pozitív változást. Ezek a kondíciók pedig a Budapesten kívül élők életminőségét erősen befolyásolják. Ez például olyan jelenségekhez vezet, hogy Magyarországon Ikea áruház csak Budapesten épülhet, és nincs egy olyan közepes város, ami még el tudna tartani egy másik ilyen áruházat, míg például Lengyelországban Krakó, Wrocław vagy Poznań mind meg tudják ezt tenni. Ez tekinthető valamiféle adottságnak, öröklött helyzetnek, de a rendszerváltozás óta sem történt érdemben semmi a decentralizáció erősítése érdekében. Mondok egy könyvtáros példát, ha már könyvtárban vagyunk. Hol van az megírva, hogy ha létrehozzák a Nemzeti Digitális Archívumot, akkor annak Budapesten kell lennie? Semmi nem indokolja ezt, mert míg néhány más intézmény esetében talán lehet azt

mondani, hogy közel kell legyenek mondjuk a minisztériumokhoz, itt ez nyilvánvalóan nem érv. Ha létrejön valahol egy ilyen központi intézmény, akkor abban a városban viszonylag stabil és jól fizetett állások keletkeznek, megrendelésekre számíthatnak a helyi vállalkozók is. Ez a decentralizációra törekvő gondolkodás nálunk csaknem teljesen hiányzik. A vidéket pedig nem csupán azért kell fejleszteni, mert ez így korrekt politikailag, hanem például azért is, mert így lehet ésszerűen gazdálkodni a humán tőkével, hiszen a tehetségek nem koncentrálnak erősen a legnagyobb városban, hanem egyenletesebben oszlanak el a térben. Vagyis ez hatékonysági kérdés is.

B. M. – Az egyházak 20. századi szerepével foglalkozó fejezet különösen felkeltette az érdeklődésemet. Ebben az évszázadban is folytatódott a szekularizáció folyamata, s olybá tűnik, hogy folytatódik az egyházak térvesztése. Ám az egyházak történetével foglalkozó fejezetben arra a következtetésre jutottál, hogy a kép egyáltalán nem ilyen egysíkú, hiszen azok a diktatúrák, amelyek az egyházak megtörését és eltüntetését tűzték ki célul – akár a náci rendszerre gondolunk, akár a kommunista rendszerekre – megbuktak. Az értékelésed szerint a 20. század végén az egyházaknak egyfajta újjászületése megy végbe, és bizonyos területeket az egyházak birtokba is vesznek. Melyek ezek a területek?

T. B. – Azért is jó, ha hosszú távú folyamatokat vizsgálunk, nem csak a kultúra, vagy az egyházak, illetve a vallás szerepének változása tekintetében, hanem például a családtörténetben is, mert más megvilágításba kerül egy sor ma érzékelt tendencia. Ha jelentkezik egy trend és egy ideig monoton módon folytatódik, akkor azt gyakran könnyű kézzel extrapoláljuk a jövőbe. Különösen jellemző ez a sajtóban folytatott vitákban. A szekularizáció jelensége esetében is érvényes ez, amelynek végén némely elképzelés szerint

teljesen elhal a vallás és az egyház. Volt, aki ezt a logikát a családra is alkalmazta, eszerint a válások számának és arányának növekedésével, végül a házasság intézménye is teljesen visszaszorul. Sok tévedéstől megkímélhetjük magunkat, amennyiben hosszútávon szemléljük a történeti a folyamatokat, hiszen egy sor trend idővel a visszájára fordul. Éppen ezért izgalmas a történelem, mert némely folyamat megszakad, és esetenként valami új kezdődik el. Sokáig hihettük azt, hogy a szekularizáció az egyházak leépüléséhez vezet, de aztán látunk, éppen Kelet-Európában, a rendszerváltozások idején vallási megújulás ment végbe, hogy aztán idővel alábbhagyjon ez a lendület. Nyugat-Európában ez a megújulási folyamat elve differenciáltan jelentkezett.

B. M. – A magyar történeti kutatás nemzetközi jelenléte akár a konferenciákat, akár a mérvadó történész folyóiratokat nézzük, elég mérsékelt. Ugyanakkor a magyar történész köztudatban makacsul tartja magát a rendkívül magas színvonalú magyar történeti kutatás mítosza. Hogyan lehetséges ilyen messze kerülni a valóságtól?*

T. B. – Ez nem csak a történeti kutatásra igaz, van olyan mítoszunk is, hogy a magyar humántőke, vagy közkeletű fogalommal szürkeállomány különlegesen fejlett és kiemelkedő. A magam részéről ebben nem hiszek. Azt esetleg mondhatjuk, hogy gazdasági fejlettségünkhöz képest a humántőke jó színvonalú, de ez tényleg csak a gazdasági fejlettségünkhöz viszonyítva igaz. Ráadásul a tudományon belül is elég jelentősek a különbségek Magyarországon: a természettudományok sokkal jobban ki vannak téve a nemzetközi hatásoknak és versenynek, s így jobban felvállalják a nemzetközi sztenderdeket, míg a humán területeken működő kutatók kevésbé, így itt létezik a bezárkózás, és sajátos mítoszok ápolása. Azt gondolom, hogy van mit tanulnunk a természettudományok művelőitől.

B. M. – Melyek a magyar történészképzés erőnei, és melyek a gyöngeségei?

T. B. – Mint erre már utaltam, a doktori képzést összességében hatékonynak tartom. Az alsóbb szintek, a BA-képzés és az MA-képzés már lényegesen több kívánnivalót hagynak maguk után. Úgy tapasztalom, hogy a diákok is kevésbé elégedettek ezekkel, mint a doktori képzéssel. A problémák jelentős része abból adódik, hogy leértékelődött az a képzési terület, amihez a történettudomány is tartozik. A humán tudományok térvesztése másutt sem ismeretlen, de rendszerint a magyarországinál lényegesen mérsékeltébb formában zajlik, s nem is visszafordíthatatlan. A kedvezőtlen magyarországi körülményekből következően egyre kevésbé motivált és felkészült hallgatók jönnek hozzánk. Tapasztalatom szerint ez a folyamat valamikor a kilencvenes évek közepén kezdődött, és az utóbbi néhány évben felgyorsult. De az is igaz, hogy ez egy adottság, sokra nem megyünk azzal, ha panaszkodunk, hanem nekünk kellene valahogy reagálnunk erre.

B. M. – A történettudomány valami módon a kollektív emlékezet fenntartója, akár lokális, akár regionális, akár nemzeti vagy nemzetek feletti szinten. A történésznek, tetszik, nem tetszik, valamiféle közfeladatot is el kell látnia, mint a kollektív emlékezet karbantartójának. Megítélésed szerint mit tehet, és mit nem tehet meg egy történész ennek a közfeladatnak az ellátása közben?

T. B. – Egyetértek azzal, hogy fontos a múlt emlékeinek ápolása és tapasztalatainak napirenden tartása. Már csak azért is, mert a mai magyar társadalom a kollektív amnézia tüneteit mutatja. Megfelelkezünk például arról, hogy milyen következményei vannak a túlzott állami tulajdonnak a gazdaságban, milyen volt az, amikor politikailag túl közel voltunk a Szovjetunióhoz/Oroszországhoz, vagy a szélsőséges ideológiáknak milyen gyakorlati

következményei lehetnek. Elkedvetlenedhet az ember, amikor nem látja a demokratikus politikai kultúra kibontakozását, még ha törvényszerűen lassú is ez a folyamat, hanem inkább visszalépést tapasztal. Valószínűleg átmeneti jelenségről van szó, de jó lenne, ha nem kellene a fiatalabb generációknak is tartósan átélni, milyen az, amikor egy társadalom zsákutcába kerül, hanem még azelőtt korrigálnánk az irányt.

B. M. – Van-e olyan cezúra, amit a történész nem léphet át?

T. B. – Nehéz probléma: mondjuk egy egyetemi előadáson a 20. századi történelemmel foglalkozó kurzuson szabad-e párhuzamot vonni múltbeli események és a jelen eseményei között, s ezáltal aktuálpolitika jellegű állásfoglalást tenni? Magam sem vagyok teljesen biztos a válaszban. Próbálok szigorúan szakmai alapon közelíteni a történeti kérdésekhez, s tisztelni a sokszínűséget, és nem teremtek olyan helyzetet, hogy egy diák az órán ki kell fejezze politikai meggyőződését. Így inkább közvetett módon van politikai vonatkozása egy-egy előadásomnak, amikor például a jóléti állam jelenkori fejlődéséről tartok órát. Lehetséges, hogy ezt az alapállást át kellene értékelnünk, és igenis direkt módon állást kell foglalnunk például a szélsőséges politikai törekvésekkel szemben. Sokat hallok például arról, hogy a Jobbik milyen erősen van jelen a történész hall-

gatók körében. Ezt magam nem tapasztaltam, de ennek lehet, hogy a fenti alapállásom az oka. Ezeket a politikai kihívásokat talán nekünk, történészeknek is jobban fel kellene vállalnunk.

B. M. – Elérkeztünk részemről az utolsó kérdéshez, amit emberbaráti okokból Bélának előre megmondtam.

T. B. – Csak már nem emlékszem rá.

B. M. – Melyek a jövőre vonatkozó terveid?

T. B. – Jénában készül egy négykötetes, Kelet-Közép-Európa 20. századi történetével foglalkozó kézikönyv-sorozat, ebbe írok két fejezetet. Az egyiket egy cseh szerzővel közösen, ami a népességről és a családról szól, a másikat a régió fogyasztástörténetéről egyedül. Aztán van egy másik körvonalazódó tervem: az Akadémiai Kiadónál megjelent *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség ...* című könyvem tematikai kibővítéséről van szó, mely így Magyarország mellett az egész kelet-közép-európai régióval foglalkozna. Ez iránt egy jó nevű angol nyelvű kiadó érdeklődik. Ezenkívül éppen konferenciát szervezek az első világháború hosszú távú következményéről, melynek anyaga aztán könyvben is megjelenik.

B. M. – Köszönöm a beszélgetést.

LÉNÁRT ANDRÁS PHD
 lenarta@hist.u-szeged.hu
 tanársegéd (SZTE BTK)

Átmenetek Diktatúrából a demokráciába

Konferenciabeszámoló

— *Transitions. From Dictatorship
 to Democracy* —

DOI 10.14232/belv.2015.4.15
 http://dx.doi.org/10.14232/belv.2015.4.15

Cikkre való hivatkozás / How to cite
 this article: Lénárt András (2015): Átme-
 netek. Diktatúrából a demokráciába. –
 Konferenciabeszámoló. *Belvedere Meridionale*
 27. évf. 4. sz. 169–171. pp

ISSN 1419-0222 (print) ISSN 2064-5929
 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így
 add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-Sha-
 reAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

A Szegedi Tudományegyetem Hispa-
 nisztika Tanszéke 2015. november 19-20-án
 rendezte meg *Átmenetek. Diktatúrából a de-
 mokráciába* című, spanyol nyelvű nemzetközi
 konferenciáját az SZTE József Attila Tanulmányi
 és Információs Központban és az egyetem
 Bölcsészettudományi Karán. Az amerikai és
 az európai kontinens 15 országából 63 előadó
 érkezett Szegedre a tanácskozás alkalmából. A
 történelem, politikatörténet, irodalom, nyelv-
 észtudomány, színház-, film- és sajtótörténet elis-
 mert nemzetközi kutatói mellett nagyköve-
 tek, magyar miniszteriumok és felsőoktatási
 intézmények képviselői, valamint a magyar
 tudományos élet kiemelkedő személyei is részt
 vettek az eseményen. A konferencia apropó-
 ját a Spanyolországban 1975-ben, valamint a
 közép-kelet európai régióban az 1989-90-ben
 kezdődő demokratikus átmenet negyvenedik,
 illetve huszonötödik évfordulója adta, ugyan-
 akkor a meghirdetett tematikában a szintén
 az erre az időszakra tehető latin-amerikai
 demokratikus átmenetek vizsgálata is helyet
 kapott. A 16 szekcióban zajló előadások mellett
 három plenáris előadásra is sor került.

A konferencia előadói interdiszciplináris
 és összehasonlító jelleggel vizsgálták a demok-
 ratikus átmenetek kérdését az említett tudomá-
 nyterületeken. A történelmi igazságtétel
 bizottságok munkája, a társadalmi megbékélés
 kérdése, a politikai retorika változása, az értelmiség
 szerepének vizsgálata a demokratikus
 átmenetekben, azok hatása az egyes irodalmi
 műfajokra és konkrét mű-
 vekre, a történelmi folyamat
 filmművészeti ábrázolása és a
 tömegkommunikációs eszkö-
 zökben (írott és elektronikus
 sajtó) való megjelenése adták
 az előadások fő irányvonalait.

A kijelölt témához il-
 leszkedve a négy szekcióban
 történelmi tárgyú előadások
 biztosították a konferencia
 egyik meghatározó vonalát. A

spanyolországi Huelvai Egyetem egyetemi tanára, Encarnación Lemus López nyitó plenáris előadásában a jelenből, a napjainkat jellemző válság időszakából tekintett vissza a spanyol demokratikus átmenet periódusára, megvilágítva annak politikai, gazdasági és társadalmi vetületeit nemzeti (spanyol) és nemzetközi perspektívában. A téma szakértője úgy vélte, a pozitív folyamatnak számos árnyoldala is felfedezhető, elsősorban a gazdasági és politikai válsággal (és korrupcióval) jellemzhető spanyol jelenből tekintve, így az alapvetően sikeres spanyol demokratikus átmenetet ma ismét meg kell vizsgálni újabb szempontok bevonásával. Ezt a gondolatmenetet folytatta az Oviedói Egyetemről érkezett José Girón Garrote egyetemi tanár, aki megpróbálta a spanyol átmenetet övező „legendákat” megcáfolni, egyúttal finomítani kívánt az elfogadottnak vélt állításokon. A legtöbb spanyol (és más nemzetiségű) történész ugyanis példaértékűnek tartja a spanyol rendszerváltást és az átmenet időszakát, mivel az vértelenül és konszenzus útján született paktumok alapján ment végbe. Girón olvasata szerint azonban ez egyáltalán nem így történt, a demokratikusnak nevezett átmenetnek számos áldozata volt, valamint a Franco-korszakhoz kötődő csoportok is a kelletnél nagyobb szerepet játszottak ebben. A közép-európai rendszerváltásokat tanulmányozó, azokról korábban könyvet is írt José Girón úgy véli, hogy sokkal inkább a magyarországi rendszerváltást lehetne követendő példának nevezni, és nem a spanyolt.

A spanyol átmenetet és annak bel- és külpolitikai, valamint társadalmi és gazdasági szempontjait vizsgáló témák mellett Portugália, Magyarország, Románia és számos latin-amerikai ország (Mexikó, Kuba, Chile, Peru, Kolumbia, Brazília, a Dominikai Köztársaság) kapcsán hangoztak el előadások, amelyek az adott nemzet életében jelentősnek számító demokratikus átalakulást, illetve az arra irányuló törekvést vették nagyító alá. Latin-Amerika esetében több előadó is kiemelte a Történelmi

Igazságtétel Bizottságok munkáját, amelyek kulcsszerepet játszottak abban, hogy a diktatúra lezárultával a társadalom szembe tudjon nézni az elmúlt rezsimmal, a tettesek bíróság elé kerülhessenek, az áldozatok és hozzátartozók pedig esélyt kapjanak arra, hogy idővel lezárhassák a múltat. A latin-amerikai vonalhoz kapcsolódva Nagy Marcel, az SZTE Hispanisztika Tanszékének volt oktatója, jelenleg az EFE spanyol hírügynökség magyarországi tudósítója, különleges plenáris előadásában a történelmi kérdéseket családi szálakkal vegyítette. Nagy Attila református lelkész és családja történetén keresztül mutatta be, hogy az 1973-as puccsal kezdődő uruguayi diktatúrában milyen körülmények között tudott dolgozni a lelkész, és saját és családja biztonsága érdekében miért kellett elhagyniuk az országot. Az előadás során arról is képet kaphattunk, hogy a diktatúrában, valamint az azt követő átmenetben mi jellemezte az állam és az egyház viszonyát, illetve az illegalitásban tevékenykedő szervezetek helyzetét.

A hét irodalmi szekcióban zajló előadások szintén kapcsolódtak a konferencia fő vonalához. Olyan szerzők munkássága és konkrét művei kerültek elemzésre, akiknek életében fontos szerepet játszott a diktatúra, a demokráciához vezető út, a veszteségek feldolgozása és az emlékezés; többek között Mario Vargas Llosa, Julio Cortázar, Zoé Valdés, Javier Cercas, Antonio Muñoz Molina, Manuel Vázquez Montalbán és Mircea Cartarescu írásairól hallhatott a közönség. Több előadás szólt a színház helyzetéről a kérdéses korszakban, valamint azokról a tematikai megközelítések-ről, amelyek a világirodalomban visszatérően megjelennek a demokratizálódó társadalmak kapcsán (mint az elhallgatás és elhallgattatás, a kollektív traumák, az emigráció, a fejlődésregények vagy a történelmi emlékezet kezelése).

A konferencia egyik újdonsága, melyre több előadó is felhívta a figyelmet, hogy a hagyományosnak számító történelmi és irodalmi megközelítések mellett a szervezők egyenran-

gú teret biztosítottak a filmtörténeti látószögnek is (három szekcióban összesen tizenegy előadással), beemelve azt a Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban már elfogadott vonalat, hogy a film fontos és nélkülözhetetlen adalékkal szolgál egy történelmi folyamat megértéséhez. A spanyol és latin-amerikai demokratikus átmenetek politikai, társadalmi és művészeti aspektusainak filmen való ábrázolása, illetve a film forrásként történő kezelése a neves filmtörténészek (akik többnyire egyben történészek is) részvételével értékes szekciókkal gazdagították a konferenciát. A *spanyol film a demokratikus átmenet idején* címmel tartotta plenáris előadását Spanyolország legismertebb filmtörténésze, José María Caparrós Lera professor emeritus, a Barcelonai Egyetem Film és Történelem Kutatóközpontjának alapítója és közel 45 filmtörténeti tárgyú kötet szerzője, aki a szegedi konferencián is bizonyította, hogy a film és a történelem mára már teljes joggal fonódtak össze egy közös tudományterületen. A további filmtörténeti tárgyú előadások a spanyol, mexikói, kolumbiai és román átmenetek filmes vonatkozásait tárták a közönség elé.

Ehhez kapcsolódóan két szekcióban az írott sajtó, a televízió és a nemzetközi hírügynökségek is nagy hangsúlyt kaptak, az előadók elsősorban a politikai és társadalmi folyamatok, a kulcsszereplők, a nemzetiségek és az erőszakos cselekmények ábrázolását vizsgálták a korabeli médiában. A mára már közhelynek számító megállapítás természetesen a tárgyalt korszakban is érvényes volt, az akkoriban rendelkezésre álló tömegkommunikációs eszközök jelentős befolyással bírtak afelett, hogy a társadalom, bel- és külföldön egyaránt, milyen

információt kaphat a történeésekről, és hogyan formálódik a közvélemény. Kiemelt érdeklődésre tartott számot a Bukaresti Egyetem oktatója, Mircea-Doru Branza előadása, aki nyelvészeti és történettudományi összehasonlító módszerek segítségével vizsgálta meg, hogy a román és a spanyol átmenet központi alakjai (Ion Iliescu és Adolfo Suárez) milyen retorikai fogásokat alkalmaztak a politikai megnyilatkozásaikban.

A konferenciát kerekasztal-beszélgetés zárta, melyen a meghívott neves egyetemi tanárok, a szükséges konklúziók levonása mellett, kijelöltek további lehetséges kutatási irányokat is. Egyetértés mutatkozott abban, hogy az eltelt évtizedek távlatából tekintve egyre bővül a rendelkezésre álló források és szempontok tárháza, a demokratikus átmenetek vizsgálatát nem lehet még lezárni, mert számos új tanulással szolgálhatnak a jelen és a jövő számára. Anderle Ádám professor emeritus (SZTE, Hispanisztika Tanszék) e beszélgetés keretében megvonta a konferencia mérlegét is, és utalt arra, hogy a hispán világban lezajlott demokratikus átmenetek tárgyalása során megkerülhetetlen az Amerikai Egyesült Államok szerepének vizsgálata, valamint minden egyes (nem csak hispán) ország kapcsán foglalkozni kellene azzal a kérdéssel is, hogy a „demokráciák demokratizálása” is fontos szempontként merülhet fel az átmenet utáni periódusban, mert az ezen a téren jelentkező problémák a jelen konfliktusait is alapvetően meghatározzák.

A konferencián elhangzott előadások írott és kibővített változatai 2016 folyamán spanyol nyelvű tanulmánykötetben is megjelennek. *

Megjelent!

Tóth Sándor László, a szegedi egyetem tanára a korai magyar történetet és a 16-17. századi magyar történetet (15 éves háború) kutatja, több monográfiája látott napvilágot. Jelen nagyszabású szintézise a források és a szakirodalom alapján újszerű képet ad a steppei típusú magyar szövetségi állam életrajzáról „megszületésétől” (830-as évek vége) egészen „elhalásáig”, a 11. század elejéig, amikor új politikai szervezetté, keresztény királysággá alakult át. A politikai életrajz követelményeinek megfelelően részletesen bemutatja a 9. század kiváló fejedelmeit, különösképpen Levedit és Árpádot, a törzsszövetség meghatározó kapcsolatait a kazár nagyhatalommal. Különös

hangsúlyt kap a Kárpát-medencei honfoglalás részletes elemzése. A szerző alaposan tárgyalja a nemzetségekből és törzsekből felépülő Hétmagyar és Kavar törzsszövetség bonyolult struktúráját, működését, fejedelmi tisztségeit (nagyfejedelm, gyula, karha, kündü) és tisztségviselőit. A kötet kitér a honfoglalás kori, nomád gazdaság és társadalom bemutatására is. Részletesen elemzi a 10. századi magyar hadjáratokat, az ún. kalandozásokat, és azok hátterét. A monográfia az államalapítás külső és belső hátterének bemutatásával, Géza és István uralkodásának elemzésével zárul.

MEGRENDELHETŐ A KIADÓNÁL